

Mot en moderne byorganisering

Analyse av byorganiseringens diskurs i Hammerfests og Bodøs bebyggelse og byregulering gjennom 1800-tallet

Bodil Ruud

Avhandling levert for graden Philosophiae Doctor

UNIVERSITETET I TROMSØ
Det humanistiske fakultet
Institutt for kultur og litteratur

Juni 2008

FORORD

Å skrive avhandling er en ensom ting. Midt i en stadig voksende mengde av bøker, ringpermer, artikkelkopier, kartroller, epleskrotter og gule post-it lapper med beskjeder som "Glem ikke amtmannsberetning 1860" eller "Husk øl, dopapir, brød", sitter stipendiaten oftest alene med sine tanker. Dette kan være tungt når en ikke vet hva en holder på, ikke aner hvor en skal, og er ganske sikker på at her sitter universitetshistoriens minst intelligente stipendiat. Jeg har imidlertid funnet trøst i en tegning jeg har på vegg.

I boken *Frøken Märkvärdig & Karriären* av Joanna Rubin Dranger røyker den nervøse heltinnen fire sigaretter samtidig og prøver å overbevise seg selv om at "Havet gör mig lugn". Men historien ender bra til slutt.

Heldigvis finnes det en dør ut av kontoret. Det har ofte vært i andre omgivelser at jeg har forstått at det jeg har tenkt ikke er så dumt likevel, samtidig som jeg har oppdaget at det finnes mange kloke mennesker som mer en villig øser av sin kunnskap og med interesse også hører etter hva jeg måtte mene. Min "faglige familie" hjemme på gangen i Faggruppe for kunstvitenskap har vært et trofast og støttende kollegium både på opp- og nedturer. Spesielt må hovedveileder, førsteamanuensis og arkitekt Ingebjørg Hage takkes for – med urokkelig ro – å ha fått meg til å holde kursen i en komplisert og lang seilas. Biveileder og professor i kunstvitenskap Lena Liepe skal takkes for å ha ofret påskeferien og litt til for å granske og kommentere hele manuset fra innerst til ytterst og øverst til nederst!

"Skipper" Hage glemmes selvsagt ikke for å ha vært hele prosjektets *første beveger*. Avhandlingen som her foreligger er en del av "Arkitektur i Nord-Norge", et tverrfaglig forskningsprosjekt initiert og ledet av Ingebjørg Hage, og finansiert av Norges Forskningsråd.

Humanistisk fakultet trådte til med ekstra midler da det knep. Tusen takk til alle som muliggjorde denne avhandlingen.

Jeg vil videre takke professor i arkitekturhistorie Johan Mårtelius ved Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm som tok i mot meg og sørget for kontor og rekvisita på Arkitekturskolan i tre måneder. Spesielt viktig for meg her var møtet med forskeren Abdellah Abarkan som på sin vennlige måte fortalte meg hva jeg *ikke* holdt på med – en betydningsfull avklaring! Takk også til nye kompiser (Kristina, Danne, Axel) som gjorde Stockholm *hur trävlig som helst!*

Hjemme i Tromsø har kloke stipendiat-hoder på Institutt for kultur og litteratur jevnlig blitt samlet til seminarer. Takk til alle kolleger som har bidratt til dette sympatiske, men også kritiske forum der vi har fått bryne oss på hverandres halvferdige tekster og tanker. Prodekan og førsteamanuensis i germanistikk Marie-Theres Federhofer, som ledet seminarene på en forbilledlig måte, skal også takkes for ”spesialrådgiving” i innspurten av arbeidet. Skjebnen ville at jeg skulle få en grundig opplæring i arkivenes verden før jeg trådte til med en avhandling. Jeg takker Liv Mykland for skoleringen på Statsarkivet i Tromsø som har vært gull verd. Tidligere kolleger herfra takkes også for hjelp og oppmuntring, og en spesiell takk til den på alle måter sjenerøse Tore Sørensen.

Min kjære Harald skal ha takk for å ha bidratt med tull og tøys, liv og lyst, mat og drikke – uten han ville kanskje avhandlingsarbeidet gått fortere (det hadde jo ikke vært så stas å dra hjem fra kontoret), men det hadde definitivt vært sørgelig.

Tromsø, 17. juni 2008

Bodil Ruud

I. INTRODUKSJON

1. BYORGANISERING: PROSJEKT OG PERSPEKTIVER	5
1.1 Spørsmålene og prosjektet.....	5
1.2 Avhandlingens organisering.....	8
1.3 Perspektiver på byorganisering.....	9
1.4 Teoretisk og metodisk utgangspunkt.....	26
2. KILDEGRUNNLAG	34

II. FRA ANLEGGING TIL PLANLEGGING

Innledning.....	43
3. DE NYE BYANLEGGENE	48
3.1 Fra handelssted og fiskevær til kjøpstad.....	48
3.2 Byens grunn og den borgerlige makttradisjon.....	54
3.3 Idéer til en byplan ved 1700-tallets utgang.....	58
4. BYGNINGSLOVENS MÅL OG MIDDEL	67
4.1 Mot en felles bygningslov.....	67
4.2 "Qvartal" som reguleringsprinsipp.....	78
4.3 Den skjønne bygningskunst.....	82
4.4 Reguleringens institusjoner.....	87
5. MØTE MED EN NY ORDEN	91
5.1 Reguleringen av Hammerfest 1846–1890.....	91
5.2 Reguleringen av Bodø 1847–1893.....	105
5.3 Den nye organiseringsdiskursen.....	114

III. BYENS ELEMENTER

Innledning.....	117
6. HAVNER	122
6.1 Forbindelsen med omverdenen.....	122
6.2 Naturen kan overvinnes.....	130
7. GATER OG KVARTALER	132
7.1 Byenes interne forbindelser.....	132
7.2 Kvartal ved Grønnevolden, Hammerfest.....	138
7.3 Kvartal i Storgata, Bodø.....	154
7.4 Fra hierarkisk til nøytral struktur.....	163
8. TORV	171
8.1 Allmenninger og torv.....	171
8.2 Torv og torvallmenning i Hammerfest.....	173
8.3 Torvet i Bodø.....	185
8.4 Gammel struktur – nytt innhold.....	196
9. KIRKER	201
9.1 Kirkebygging i Hammerfest 1830–1838.....	201
9.2 Kirkebygging i Bodø 1884–1888.....	213
9.3 Kirken som monument i byen.....	220

IV. MOT EN MODERNE BYORGANISERING

10. ORGANISERINGENS DISKURS	227
10.1 Fremtiden og det ubebygde rom.....	227
10.2 Rutenettsplanen som løsning.....	232
KILDER	237
Litteratur.....	237
Andre trykte kilder.....	244
Arkiver.....	245
LISTE OVER ILLUSTRASJONER	246

DEL I

Introduksjon

I. Byorganisering: prosjekt og perspektiver

I.1 Spørsmålene og prosjektet

No physical design, however, dictates a permanent meaning. *Grids, like any design, can become whatever particular societies make them represent.* If the Romans saw the grid as an emotionally charged design, the Americans were the first to use it for a different purpose: to deny that complexity and difference existed in the environment.¹

Sosiologen Richard Sennett ser materielle strukturer og byens form som uttrykk for ulike epokers hegemoniske koder, normer og verdier omkring det sosiale liv.² Han hevder at rutenettsplanen i USA ble brukt for å nøytralisere omgivelsene, en strategi for å dekke over eller fornekte forskjeller og sosiale spenninger.³ Fysiske strukturer – som bebyggelse og gateløp i byen – handler åpenbart ikke bare om former, men om former og mennesker. En kan, skriver arkitekturforskeren Amos Rapoport,

see design and planning, from the landscape of a region to the furniture arrangement of a room as the *organization of space* for different purposes and according to different rules which reflect the needs, values and desires of a the groups or individuals designing the space [...].⁴

Formen som mennesker gir byene speiler ønsker, behov og ressurstilgang. En analyse av byens former kan dermed leses som utsagn om byboernes forståelse av seg selv og sitt eget samfunn. Det kan også hevdes, som blant andre Sennet gjør, at byens form er en speiling av makthavernes ønsker og behov. Gjennom historien har byers fysiske strukturer i varierende grad vært underlagt føringer fra ulike maktinstanser. De nordnorske byene Vardø, Hammerfest, Tromsø, Bodø og Vadsø ble etablert i perioden 1789–1833 som en del av en statlig politikk som skulle føre til økonomisk blomstring også lengst nord i det dansk-norske riket. Det ble innvilget en rekke privilegier som for eksempel skattefritak og religionsfrihet, men byenes fysiske organisering var øyensynlig uten betydning for staten på dette tidspunktet – det fantes ingen praktiserende lover som styrte hvordan hus, gater og plasser skulle ordnes i forhold til hverandre. Slik var det ved inngangen til det 19. århundre. Ved utgangen av århundret var rutenettet det ledende prinsippet for formingen av de nord-

¹ Sennett 1990 s. 48. Min utheving.

² Pløger 2001 s. 67

³ Aspen og Strømmodden 1991 s. 36

⁴ Rapoport 1977 s. 10. Utheving i orginalsitat.

norske byene. Kan denne utviklingen leses som et skritt mot nøytralisering av omgivelsene i Sennetts forstand, eller var det andre mål med formgivingen?

I denne avhandlingen blir de to byene Hammerfest og Bodø brukt som utgangspunkt for en analyse av hvordan byer kunne bli formet på 1800-tallet. Byene ligger i landsdelen som kalles Nord-Norge, men de ligger omtrent like langt fra hverandre som Berlin og Paris. Geografisk representerer Bodø og Hammerfest hvert sitt fylke, Nordland og Finnmark, og selv om de begge ligger ved kysten er det snakk om to forskjellige landskapstyper. I sør ligger Bodø i et flatt og frodig landskap med fjelltopper på avstand, mens i nord er Hammerfest temmet av massive og runde fjell med lav vegetasjon. De to stedenes bosetningshistorie før byetableringen er også ulik. Bodø-halvøya var et typisk sted for fisker-bondebosetting, det vil si at det ble drevet både fiske og gårdsbruk i samme husholdning. Langs finnmarkskysten var det i hovedsak fiskeværbosetting, med andre ord var fisket hovednæringen og fisken var valutaen for å få andre nødvendige varer.⁵ Hammerfest fikk kjøpstadsprivilegier, det vil si bystatus, i 1789, mens Bodø fikk tilsvarende i 1816.

For disse byene var det ingen gjeldende bygningslov før i 1845 da det ble vedtatt en lov som omfattet alle små og mellomstore byer i Norge. Reguleringsprinsippet i loven var i teorien enkelt; bebyggelsen skulle deles i kvartaler og gatene skulle være brede, rette og åpne i begge ender – med andre ord et rutenettsmønster. Mønsteret var velkjent – ikke bare for dem som hadde reist i europeiske eller nordamerikanske byer, men også innenfor landets grenser. Kong Christian IV hadde sørget for kontinentale byplaner også i Norge på 1600-tallet. Det er likhetstrekk mellom mønsteridealene i 1600-tallsbyen og 1800-tallsbyen, men det var store samfunnsmessige forskjeller mellom de to tidsepokene. Grunnloven av 1814 var utgangspunktet for et demokratisk system i Norge, mens fyrstelige og adelige maktsystemer hadde preget 16- og 1700-tallet.⁶ Demokratiseringen inngikk i en større samfunnsutvikling som kan betegnes som *modernisering* i følge den ”klassiske diskursen om modernitet”.⁷ Statsforfatninger, institusjoner og autoritetsforhold kunne ikke lenger begrunnes ved å vise til tradisjoner, forestillinger om noe naturgitt og uforanderlig, eller som direkte uttrykk for en utenomsosial autoritet, for eksempel ”konge av Guds nåde”. I et

⁵ Hage 2008 s. 131-148

⁶ Myhre 2006 s. 251

⁷ Begrepene modernitet og modernisering har gitt grunnlag for store diskusjoner om definisjoner og betydninger som ikke bare er ulike, men også direkte motstridende. Jeg vil her holde meg til det sosiologen Willy Guneriusen kaller den klassiske diskursen om modernitet. Guneriusen 1999 s. 25-30

moderne samfunn blir institusjoner betraktet som sosiale produkter som kan endres for å oppfylle mål som samfunnsmedlemmene anser som viktige. Videre forandres synet på naturen fra en kontemplativ til en mer aktivistisk holdning. Naturen skulle beherskes og utnyttes til menneskebestemte formål. Til slutt forbindes modernisering med overgangen fra naturalhusholdning til pengeøkonomi. Dette betydde en overgang fra en svært begrenset lokal økonomi som baserte seg på personlige relasjoner og varebytte, til en økonomi som fikk stadig mer spesialiserte virksomheter spredd utover et større geografisk område. Spesialiseringen gjorde at de tidligere ganske autonome lokalmiljøene ble avhengig av gode kommunikasjoner. I den nye nasjonen Norge ble det en statlig oppgave å legge til rette for modernisering ved å bygge ut kommunikasjoner (jernbane, dampbåt, veier), og sørge for en sunn og produktiv befolkning gjennom å forbedre helse og utdannelsesmuligheter.⁸ Bygningsloven 1845 var en del av skredet av nye lover og tiltak midt på 1800-tallet, men på hvilken måte kan lovens grunnregel for regulering – som var basert på gamle byplanprinsipper – være uttrykk for en moderniseringsideologi?

Hammerfest og Bodø hadde hatt bystatus i noen tiår før loven ble innført, og i løpet av denne tiden hadde det blitt bygd forskjellige typer bygninger, det dannet seg gater og torv. Hva innebar overgangen fra en før-moderne til en moderne byorganisering? Byer består i prinsippet av de samme fysiske komponentene, "houses, streets, gathering places, cult buildings, plants and so on. It is the nature of the meaning and underlying principles of their organization and relationships which differ [...]", skriver Rapoport.⁹ Det er imidlertid ikke min hensikt å analysere forholdet mellom omgivelser og adferd, altså en kognitiv tilnærming, slik han gjør. Byorganisering skal her forstås som et begrep som favner alle former for ordning og strukturering av byens komponenter. Organisering ser jeg som utvikling av relasjoner, ikke bare mellom de bygde strukturene, men også mellom aktørenes ønsker, behov og ressurser og mellom fortid (det bestående, tidligere praksis) og fremtiden. Én form for organisering av byrommet kalles gjerne byplanlegging eller byregulering, og forstås som formelle ordninger knyttet til lovverk og myndigheter.

Avhandlingens prosjekt er å analysere byorganisering som en diskurs i transformasjon gjennom 1800-tallet. Hovedhypotesen i prosjektet er at innføringen av bygningsloven i 1845 er et nøkkelutsagn i en moderne diskurs om byorganisering.

⁸ Myhre 2006 s. 273-293

⁹ Rapoport 1977 s. 15

I.2 Avhandlingens organisering

Avhandlingen er delt i fire deler. *Del I Introduksjon* presenterer utgangspunktene for avhandlingen. Kapittel 1 går over fra problemstillingen til en gjennomgang av den eksisterende forskningens perspektiver på byorganisering i Nord-Norge, samt hvordan begreper som anlagt, planlagt, selvgrodd og organisk har blitt brukt i nordisk forskning. Kapitlet avsluttes med en drøftning av teoretiske og metodiske spørsmål. Kapittel 2 er en oversikt og karakteristikk av det viktigste kildematerialet.

Del II Fra anlegging til planlegging behandler i tre kapitler utgangspunktet for byanleggene i Hammerfest og Bodø på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet, innføringen av bygningsloven i 1845 og reguleringsarbeidet i de to byene gjennom andre halvdel av 1800-tallet. Temaet for kapittel 3 *De nye byanleggene* er overgangen fra statusen som handelssted og fiskevær til kjøpstad, og på hvilken måte handelsborgerskapet fungerte som ledende samfunnsgruppe i byene. Tilslutt analyseres landmåler Bredals oppmåling og karakteristikk av Hammerfest fra slutten av 1780-tallet, samt amtmann Sommerfeldts samtidige byplankonsept for Tromsø. Kapittel 4 *Bygningslovens mål og middel* tar opp ulike sider ved bygningsloven av 1845. Det starter med en oppsummering av bygningslovgivningens historie i Norge fra middelalderen og fremover, og går mer i detalj når det gjelder prosessen som ledet frem til 1845-loven. Deretter undersøkes reguleringsprinsippene i loven og hva slags estetisk diskurs som loven kan sies å ha utgjort en del av. Tilslutt behandles de institusjonene som loven krevde opprettet og som etter hvert utviklet seg i stadig mer profesjonell retning. Kapittel 5 *Møte med en ny orden* beskriver hvordan bygningslovens krav om reguleringsinstitusjoner og -planer ble tolket og praktisert i Hammerfest og Bodø. Oppgaven ble ikke løst på samme måte i de to byene, og byenes reguleringshistorie blir rullet opp i hvert sitt underkapittel. Til slutt oppsummeres de viktigste funnene og hvordan dette kan beskrive den gamle og den nye organiseringsdiskursen.

I *del III Byens elementer* undersøkes i fire kapitler områder eller delementer av byenes historiske strukturer. Prosesser og strukturer som ledet til formingen av havner, gater, kvartaler, torv og kirker rekonstrueres. Kapittel 6 *Havner* handler om de to byenes forbindelse med omverdenen. En god havn var en forutsetning for byanleggene, men da var det hele tiden snakk om naturhavner. I andre halvdel av 1800-tallet kunne havneinvesteringer føre til store endringer av landskapet. Kapittel 7 *Gater og kvartaler* tar først for

seg de interne forbindelsene, som undersøkes med tanke på hvordan de ulike delene av byen ble bundet sammen og hvilken form og bruk ulike forbindelsestyper som gater, allmenninger og ganger hadde. Kvartalenes form undersøkes med utgangspunkt i variabler som for eksempel tomtestruktur, fortetting, forholdet mellom våningshus og uthus, forholdet mellom hus og gate, og beboernes sosiale tilhørighet. Avslutningsvis analyseres gate- og kvartalsstruktur før og etter bygningsloven som utsagn om sosiale endringer. Fra et diskursanalytisk perspektiv kan relasjoner som dette leses som utsagn om forholdet mellom private og offentlige rom i 1800-talls byene. Kapittel 8 *Torv* tar for seg dannelsen, formen og bruken av torvene. I Hammerfest dreier det seg om torvet som ble dannet på byneset på 1820-tallet, og reguleringen av en torvallmenning etter bybrannen i 1890. I Bodø har torvplassen en historie som går lenger tilbake i tid enn selve byanleggningen. Forandringen av torvene når det gjelder innredning og funksjon ses som utsagn i en organiseringsdiskurs der byenes offentlige rom ble sted for både bypatriotisme og nasjonal patriotisme. Kapittel 9 *Kirker* behandler byggingen av kirkene i Hammerfest på 1830-tallet og i Bodø på 1880-tallet. Her tillater kildematerialet en undersøkelse av de byråkratiske prosessene i korrespondansen mellom ulike myndighetsnivåer. Hva var det som var viktig når det gjaldt byggingen og plasseringen av slike helt spesielle anlegg? Tilslutt analyseres funnene som utsagn om de statlige kirkenes betydning som nasjonale monumenter.

Del IV Mot en moderne byorganisering oppsummerer analysene i del II og III ved å vise hva den diskursive forandringen fra den gamle organiseringsmåten til den moderne egentlig dreide seg om i forhold til basale forståelser av tid og rom. Til slutt betrakter jeg bruken av rutenettsplanen på 1800-tallet i lys av det moderniseringsprosjektet som hadde startet med Grunnloven i 1814.

1.3 Perspektiver på byorganisering

Blikket på Nord-Norges byer

”Er Vardø og Hammerfest de eldste byene i Nord-Norge?”, spør arkeologen Reidar Bertelsen, og legger frem både skriftlig og arkeologisk materiale som taler for at Vágan (Vågan) i Lofoten må regnes som en by i middelalderen.¹⁰ Spørsmålsformuleringen er karakteristisk for mye av byforskningen, og ikke bare angående eventuelle middelalderbyer i Nord-Norge. I *Nordnorsk kulturhistorie* stiller historiker Astri Andresen spørsmålet ”Finnes

¹⁰ Bertelsen 1990 s. 153-160

det byer i Nord-Norge?”.¹¹ Hun svarer bekreftende på spørsmålet og åpner bybegrepet til å omfatte både de anlagte og ”selvgrodde” byene, samt ”fiskevær, industristeder og utdanningsentra”.¹² Når det gjelder de anlagte byene ”som fikk sin form tidlig på 1800-tallet”, er Andresens påstand at de

ble skapt etter et klassisk europeisk bymønster [...]. At planlagte byer skulle skapes etter en lokal lest var utenkelig. Sist på 1700-tallet og først på 1800-tallet fantes det ingen utvikla bysamfunn i Nord-Norge, og siden en by pr definisjon var noe helt annet enn landsbygda, måtte nødvendigvis den europeiske byidé danne mønster.¹³

Forutsetningen for et ”klassisk europeisk bymønster” må ha vært en viss grad av formell regulering, som ble innført med bygningsloven 1845. At det dermed må ha vært forskjeller mellom hvordan byene fikk sin form tidlig på 1800-tallet, og hvordan de ble formet mot slutten av 1800-tallet, blir ikke behandlet av Andresen. Hun viser til artikkelen ”Den historiske utvikling av byer og tettsteder i Nord-Norge” fra 1982 av arkeolog Jens Storm Munch. Alle de fem kjøpstedene som fikk byprivilegier i perioden 1789-1833, skriver han, var ”anlagt, planlagt og hjulpet fram av sentraladministrasjonen” og dette ”sees ganske klart på byplanene”.¹⁴ I kontrast kommer byene der staten ikke var involvert i anleggingen, som for eksempel Mosjøen. Byen var ”selvgrodd og byplanen bærer fremdeles preg av dette”:

Et kart over den eldste delen av Mosjøen, med Sjøgata viser de karakteristiske trekk ved dette bosetningsmønster: Gatens buktede løp, det uryddige preg bebyggelsen har, og tilknytningen til havet.¹⁵

Storm Munch karakteriserer selvgrodde byer både i forhold til deres tilkomst – altså at de har grodd frem ”av seg selv” – og at de har et ”uryddig” bebyggelsesmønster. Anlagte byer sier han har et ordnet bebyggelsesmønster. Han bruker et kart over den anlagte byen Bodø i 1860 som illustrasjon på et ryddig bebyggelsesmønster (fig. 5 F). Dette er et reguleringskart med opptegnede kvartalslinjer, og kan ved første øyekast gi inntrykk av rutenettsorden. Sammenliknes bebyggelsesmønsteret i de to byene på kart uten reguleringslinjer kan en si seg enig med Storm Munch at bebyggelsen er organisert på forskjellige måter (fig. 1 A og 1 B). For eksempel var det typisk for Mosjøen at gavlveggen var orientert mot sjøen, mens det i Bodø var vanligst med langveggen mot sjøen. Men skal det brukes betegnelser som orden

¹¹ Andresen 1994b s. 100-108

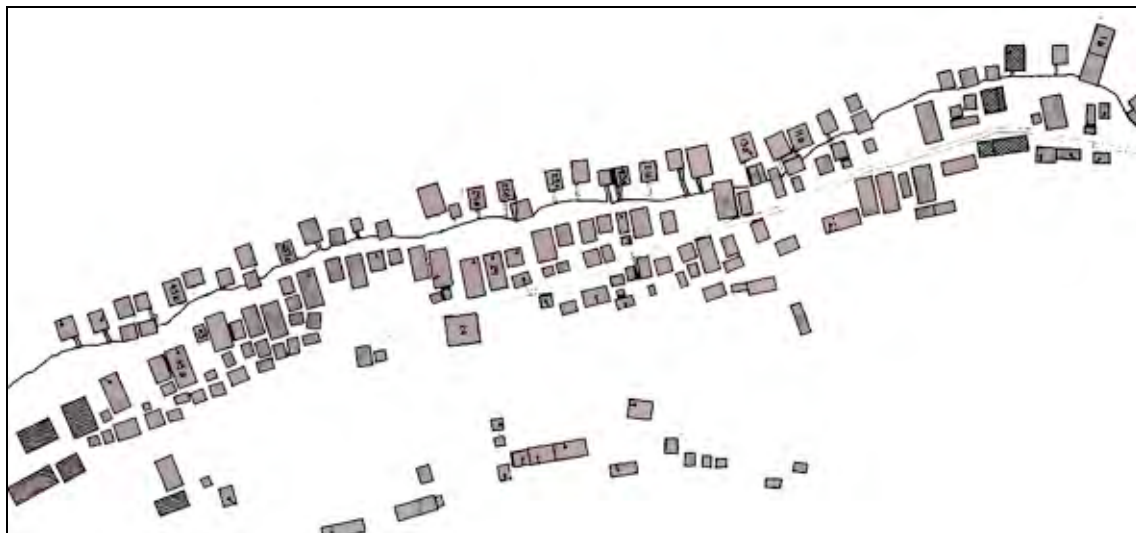
¹² Andresen 1994b s. 100

¹³ Andresen 1994b s. 101

¹⁴ Storm Munch 1982 s. 154

¹⁵ Storm Munch 1982 s. 156

og regelmessighet, ser en slik karakteristikk ut til å passe bedre på Mosjøens repeterende mønster av brygge- og boligrekker fremfor det mer sammensatte mønsteret i Bodø. Storm Munchs artikkel ble autoritativ til tross for at den, i hvert fall for 1800-tallets del, var basert på overflatiske analyser av disse byenes planformer.¹⁶

I A. Mosjøens bebyggelse rundt 1860. Utsnitt av kart. Erlie, Jacobsen, Nilsen og Norsted 1979 s. 61. Bearbeidet av forfatteren.

I B. Bodøs bebyggelse omkring 1860. Utsnitt av reguleringskart 1860. Bearbeidet av forfatteren.

¹⁶ Også Niemi 1990 s. 113 nevner artikkelen som "I en særstilling når det gjelder realhistorie om de nord-norske byene".

Et grundigere studium av byggeskikken i Mosjøen ble presentert av arkitekt Dag Nilsen i bygdebok for Vefsn.¹⁷ Den eldste delen av Mosjøen, Sjøgataområdet, inngikk i andre halvdel av 1970-tallet i et bredt anlagt rehabiliteringsprosjekt, der Nilsen var prosjektleder.¹⁸ Det ble gjort et stort dokumentasjonsarbeid av bebyggelsen i området og bebyggelsesmønsteret ble analysert. I stedet for uttrykket "uryddig" bruker Nilsen "organisk":

Ønsket om kortest mulig avstand til stranda bestemte plasseringen av bygningene, og strandlinjen var derfor en ordnende faktor i mønsteret. De enkelte byggherrenes behov var stort sett nokså ensartede, og rammene for variasjonsbredden var satt av økonomi og tilgjengelige materialer. Derved var det nærmest "av seg selv" oppstått et ganske enhetlig mønster, med det vi kan kalle en "organisk" orden.¹⁹

Beskrivelsen av det organiske bebyggelsesmønster som har oppstått "av seg selv" eller er selvgrodd har vært vanlig også i nordisk forskning om emnet, noe jeg kommer tilbake til.

I Hammerfest ble det jubileumsåret 1989 avholdt et seminar om nordnorsk byhistorie arrangert av historieseksjonen ved universitetet i Tromsø.²⁰ Mange av foredragsholderne må karakteriseres som sentrale historieforskere gjennom 1980-tallet, og deres tilnærminger har ikke siden blitt utfordret i særlig grad.

Arkeolog Bertelsens foredrag er allerede nevnt. Historiker Einar Niemis innledende foredrag "Byhistorie i Nord-Norge – et utsyn" anslo rammene for hva den nordnorske byhistorien – i stor grad bymonografien – har dreid seg om, og hva byhistorien i fremtiden burde ta nærmere i betraktning.²¹ En av hovedutfordringene, mente Niemi, var å fokusere på "byen som areal og rom". Mange av foredragene som fulgte viste at nettopp dette var et utviklet felt. Historikeren Rolf Danielsen redegjorde for "Hammerfests tilblivelse som by i europeisk og dansk-norsk helstatsperspektiv" – med andre ord den politiske delen av bydannelse. Næringsliv, økonomi og industri var røde tråder i bidragene til både historikeren Einar-Arne Drivenes og Randi Rønning Balsvik.²² Byene i den regionale administrasjonen ble behandlet av historikeren Øystein Bottolfsen.²³ Niemis etterlysning av "byen som areal og rom" var ikke ment som en oppfordring til å bruke arkitektur- eller

¹⁷ "Byggeskikken i Mosjøen. Ca. 1860 – 1940" i Vefsn bygdebok særbind IV 1988, s. 91-177

¹⁸ Se også Nilsen 1983 s. 131-163.

¹⁹ Nilsen 1988 s. 92-93

²⁰ I 1990 ble 8 av foredragene utgitt i to nummer av Håloygminne ("einaste lokalhistoriske tidsskriftet for heile Nord-Norge") med titlene *Nordnorsk byhistorie I* og *Nordnorsk byhistorie II*.

²¹ Niemi 1990 s. 111-124

²² Foredragene "Industrialiseringa og de nordnorske byene" av Drivenes og "Vardø 1850-1950. Grensepost og fiskevær" av Balsvik.

²³ Foredraget "Finmarksbyene og fylkeskommunen"

kunstvitenskapen som hjelpedisipliner, isteden var det geografien som skulle gi begreper og metoder for å undersøke feltet. Stikkordene var arealbruk, tettsteds- og urbaniseringsprosesser, ikke byrommene og bybebyggelsens struktur.

På seminaret hadde imidlertid to arkitekter hvert sitt foredrag. Dag Nilsen holdt foredraget "Gjenreisingsplanlegging for en finnmarksby etter 2. verdenskrig", mens Ingebjørg Hage satte seg fore å behandle 1800-tallets byer i Nord-Norge i et arkitektur- og planleggingsperspektiv, og da først og fremst som fysiske former og strukturer.²⁴ Hage går ikke dypt ned i materien, men påpeker summarisk trekk ved bebyggelsesmønsteret som kvartalsoppbygging, gatestruktur, forholdet mellom gård og gate, monumentalbygningers plassering og arkitektoniske trekk som knekte hjørner og stildetaljer. Alle de fem nordnorske 1800-tallsbyene er med, men hovedvekten ligger på Tromsø. Etter Hages oppfatning oppstår bebyggelsens særpreg i skjæringspunktet mellom tradisjon og påvirkning utenfra, mer presist lokal eller regional byggeskikk i møte med "generelle tidsstrømninger i den europeiske kulturkrets".²⁵ Når det gjelder de nordnorske byenes arkitekturhistorie, har dette ståstedet, som har utgangspunkt i diffusjonsteori, vært et gjentagende poeng i litteraturen. Diffusjon er i kulturvitenskapen en betegnelse for spredning av kulturtrekk, oppfinnelser og informasjon.²⁶ Slik teori er utgangspunkt for analyser av norsk trearkitektur betraktet som etterlikning av kontinental steinarkitektur. Ideene fra kontinentet har kommet til de store byene først, for deretter og spres til utkantene for eksempel gjennom handelskontakt. For eksempel påpekes det av mange at empirehusene i Tromsø enten er av "den trønderske" typen, eller "den bergenske".²⁷

Den mest omfattende litteraturen om byene finnes i en egen genre innen lokalhistorieskrivingen, bymonografien. Denne litteraturen fokuserer sterkt på byen som objekt, det vi si at dens avgrensning tilsvare byens grenser, og innenfor den geografiske avgrensingen kan det tematiske spekteret være bredt. Bymonografiene har ofte blitt utgitt i forbindelse med byjubileer, og patriotismen ligger som et bakteppe når temaer i byens stolte fortid blir behandlet. Måten temaet arkitektur og byplanlegging har blitt tatt opp av forfatterne har variert: noen behandler det i større grad som en del av den kommunale forvaltningens historie, mens andre tar opp byens fysiske form og regulering som et

²⁴ Nilsen 1990 s. 193-208 og Hage 1990 s. 171-185

²⁵ Hage 1990 s. 171

²⁶ Domenig 1997 s. 28

²⁷ Se Kavli 1966 s. 250 ff, Bakke 1983 s. 116-126, Brekke, Nordhagen, Lexau 2003 s. 183

selvstendig tema. Som tema kan arkitektur og byplanlegging før andre verdenskrig være utfordrende å skrive om på grunn av at kildematerialet – selve bebyggelsen og andre kilder som dokumenter, kart eller fotografier – ble utsatt for store ødeleggelser under krigen. Bodø ble kraftig bombet i 1940 og Hammerfest ble utslettet ved brenningen av byen i 1944. Vardø og Vadsø ble bombet av allierte styrker gjennom store deler av krigen med det resultat at nærmere 500 boliger totalskadet i Vardø, mens tallet for Vadsø var omkring 200.²⁸ Tromsø var den eneste av de nordnorske 1800-tallsbyene som ikke ble helt eller delvis ødelagt. Det følgende er en oversikt over temaet arkitektur og byplanlegging i bymonografiene fra Nord-Norge.

Prost Johan Beronka skrev *Vadsø bys historie med spredte bidrag til Varangers historie* til hundreårsjubileet i 1933. To kapitler tar for seg bebyggelsen ved å ramse opp gårder og eiere og gjengi opplysninger fra oppmålingsprotokollen. Fremstillingen er uten arkitekturhistorisk perspektiv, men er en nyttig inngang til kildene.²⁹ Axel Coldevins *Bodø by* kom første gang ut i 1937, og ble gitt ut på nytt med tilleggskapitler til byjubileet i 1966. Boka er delt i perioder, og for flere av periodene finnes det egne kapitler om reguleringens mange sider, blant annet byplanlegging, veianlegg og brannvesen.³⁰ Nils Andreas Ytrebergs *Tromsø bys historie* er i en særklasse når det gjelder omfang. Den består av tre tykke bind som kom ut i henholdsvis 1946, 1962 og 1971. Første bind omfatter historien fra de første "fangstmenn" til byens hundreårsjubileum i 1894, og han har med et kapittel om den aller første bebyggelsen i kjøpstaden, samt et om "empirebyen" Tromsø.³¹ Ytreberg ville antagelig skrive under på Coldevins bemerkning om at den "nye byggeperiode som satte inn i 1860-årene og kom til å prege byen, hadde ikke den foregående tids sikre stilsans".³² Empirearkitekturen var resultat av "tidens sikre formfølelse og smak", mente Ytreberg.³³ Sogneprest Jørgen Sivertsen begynte å skrive Hammerfests historie i 1936, og det var meningen at den skulle bli utgitt til 150-års jubileet i 1939. Kildematerialet var imidlertid for stort til at han klarte å

²⁸ Dancke 1986 s. 417-419

²⁹ Beronka 1933, kapitlene "Bebyggelse i byens første tid" s. 66-70 og "Bebyggelsens utvikling" s. 120-130

³⁰ Coldevin 1966, kapitlene "Veivesen, regulering og husbygging" s. 170-182, "Ingeniørarbeider" s. 247-252, "Byområdet og reguleringen" s. 276-282, "Befolkning, boligforhold og regulering" s. 406-409, "Krigsøkonomi og ny regulering" s. 451-455 og "Gjenreisningen" s. 480-486

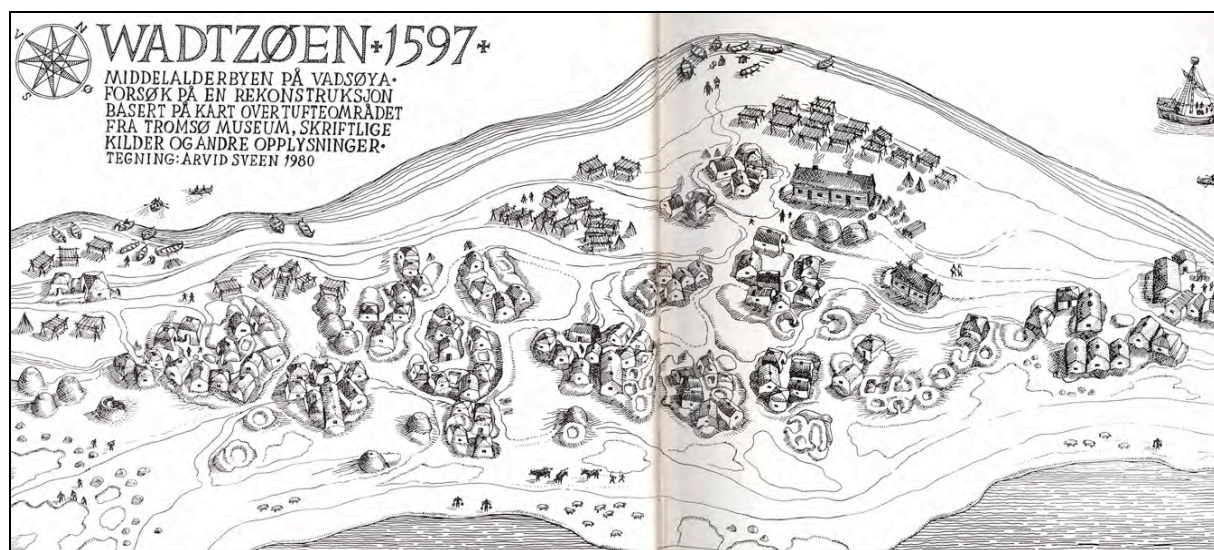
³¹ Ytreberg 1946, kapitlene "Regulering og bebyggelse" s. 140-151 og "Empirebyen Tromsø. Gater og hus" s. 359-381

³² Coldevin 1966 s. 182

³³ Ytreberg 1946 s. 379

gjøre seg ferdig.³⁴ Sivertsens vennlige holdning ovenfor okkupasjonsmakten under andre verdenskrig var trolig en årsak til at boken ikke kom ut i løpet av hans levetid. En redaksjonskomité behandlet det etterlatte manuset og i 1973 ble *Hammerfest 1789–1914* utgitt. Sivertsen var mindre arkitekturinteressert enn Coldevin og Ytreberg, men kommunens reguleringsarbeid blir behandlet i to kapitler som omhandler tiden før og tiden etter bybrannen i 1890.³⁵ Coldevins, Ytrebergs og Sivertsens ofte detaljerte beskrivelser av for eksempel kommunale reguleringsprosesser, gjerne med presise angivelser av dato og navngitte aktører, gjør denne litteraturen verdifull som utgangspunkt for videre forskning.³⁶

Vadsøs 150-års jubileum ble feiret blant annet med første bind av en ny Vadsø-historie som tok for seg perioden 1500 til 1833. Einar Niemi behandler en mengde sider ved livet i dette området, men i arkitekturperspektiv er kapitlet om "middelalderbyen" sjeldent i denne genren fordi et arkeologisk forskningsmateriale er tolket og brukt til å rekonstruere fiskeværret Vadsø i tekst og tegning (fig. 1 C).³⁷ Været eller byen bestod av "drueklaseformede" komplekser som i nyere forskning går under betegnelsen mangeromshus.³⁸

I C. Middelalderbyen på Vadsøya. Rekonstruksjonstegninger av Arvid Sveen. Niemi 1983 s. 122-123

³⁴ Jf. *Forord* i Sivertsen 1973

³⁵ Sivertsen 1973, kapitlet "Byens territorium" s. 79-88 og "Den nye by" s. 249-261

³⁶ Når det gjelder Hammerfests historie valgte redaksjonskomiteen å fjerne kildehenvisningene som fantes i Sivertsens manus. Originalmanuskriptet er bevart og det er, kan en lese i forordet, "Hammerfest kommunes håp at disse manuskripter [...] i fremtiden vil gi utgangspunkt for fortsatt fruktbare studier i byens og landsdelens historie." Manuskriptet finnes i original og noe kopier (ingen til utlån) spredt rundt omkring bl.a i Gunneriusbiblioteket i Trondheim – altså ikke spesielt tilgjengelig.

³⁷ Niemi 1983, kapitlet "Været på øya – byplan og hus" s. 118-137. Se også kapitlene "Amtshovedstad, prestesete og kultursentrum" s. 317-333, 352-353, "Fortsatt viktig handelssenter" s. 450-456, "Kjøpstadsanlegg" s. 558-563

³⁸ Henriksen 2008 s. 163-201

Til Tromsø bys 200-årsjubileum ble det gitt ut et firebindsverk med tittelen *Tromsø gjennom 10 000 år*, der Astri Andresen skrev bind 2 *Handelsfolk og fiskerbønder* som tok for seg perioden 1794–1900. Hun er representant for en ny generasjon av byhistorikere som ofte har et hovedfokus på temaer som sosiale strukturer, og er eksempelvis mer opptatt av levekårene til byens tjenestefolk enn bedriftene til ”byens fedre”. Et kapittel om arkitektur og regulering har kommet med, men uten at Andresen bidrar til å belyse dette emnet på noen ny måte. Ytreberg er en mye brukt referanse.³⁹ I Randi Rønning Balsviks fremstilling av Vardøs historie nevnes knapt bebyggelsesmønster eller kommunens reguleringsarbeid. Havnereguleringen og vannverket er det som får størst plass innenfor emnet, mens en klasseorientert bygningshistorie omhandler *kjøpmannsgårdene, middelklassens hus og almuens boliger, samt trangboddheten*.⁴⁰

I gjennomgangen av deler av det som hittil er skrevet om arkitektur og byorganisering i Nord-Norges byer peker det seg ut en del problemstillinger som også er tilbakevendende i byforskningen generelt i Norge og Norden. Det blir blant annet reist spørsmål om hva en by eller en kjøpstad er, altså hvordan begrepet by kan forstås. Videre viser gjennomgangen at det legges forskjellige betydninger i begrepet ”anlagte byer”. Ble bebyggelsen i disse byene underlagt en plan i og med at de ble anlagt av de sentrale myndighetene? I kontrast til den anlagte byen settes den ”selvgrodde” byen. Betegnelsen settes i de aller fleste tilfeller i anførselstegn, og det kan virke som selvgrodd brukes i mangel av noen bedre begrep. Men hvordan gror en by frem, og hva er karakteristisk for bebyggelsesmønsteret?

Rutenettet

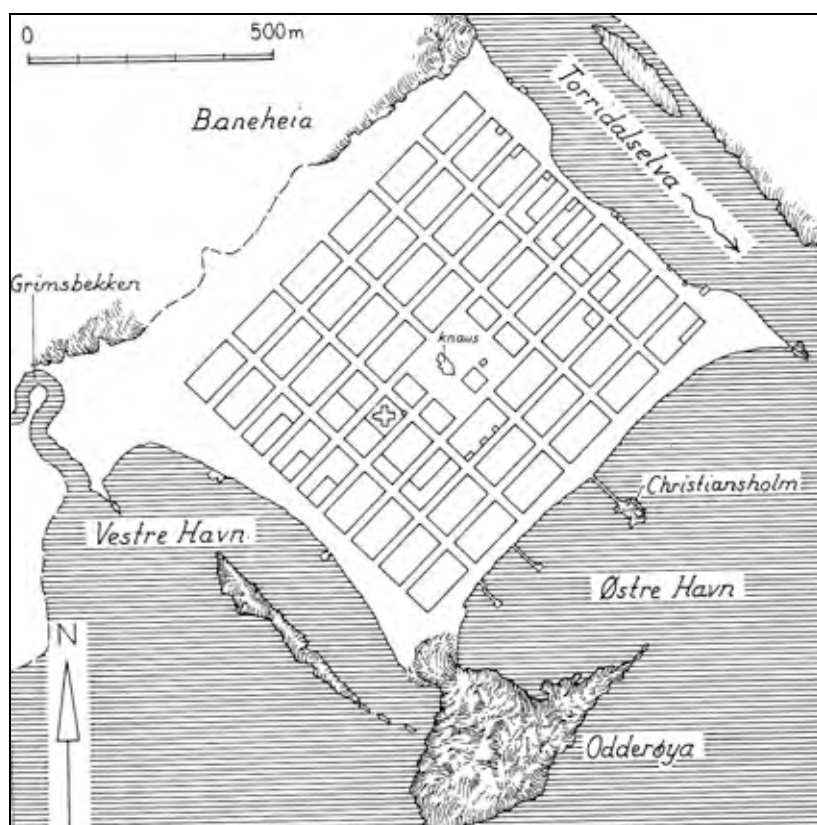
Rutenettsplanen var i praksis den eneste byplanløsningen i Norden fra slutten av 1500-tallet og frem til slutten av 1800-tallet, da et alternativt syn ble lansert. Arkitekt og byplanlegger Camillo Sitte (1843–1903) skrev i 1889 boken *Der Städte-Bau nach seinen Künstlerischen Grundsätzen*. Her hevder han at den kunstnerisk utforming av byer hadde blitt fortrent til fordel for rene tekniske og økonomiske hensyn. Boken ble en sensasjon og fikk stor betydning for den videre forståelsen av byplanlegging, som jeg skal komme tilbake til.⁴¹

³⁹ Andresen 1994a, kapitlet ”Fra kirkested til by” s. 95-118

⁴⁰ Balsvik 1989, kapitlet ”Felleskapet tar form” s. 183-185 og 202-212 i bind 1, og kapitlet ”Levekår og kvinnekår” s. 7-15 i bind 2.

⁴¹ Paul 2003 s. 660-662

Planprinsippet, som til da hadde blitt betraktet som "det naturligste"⁴², ble introdusert i Norden på slutten av 1500-tallet. Byer som Fredrikstad (1567), Christiania (1624) og Kristiansand (1641) fikk byplaner etter mønstertyper som hadde blitt utviklet av italienske renessanseteoretikere. Sistnevnte byplan ble stukket ut på en ubebodd, flat mo ved Otrás utløp (fig. 1 D). Dette ble til 54 rektangulære kvartaler atskilt av 15 meter brede gater.⁴³ Planen dekket et areal som var mer enn dobbelt så stort som den tyve år eldre planen i Christiania – og det tok over hundre år før alle gatene hadde fått randbebyggelse.⁴⁴

I D. Kristiansands byplan 1665. Tegning av Erik Lorange etter Hans Gosens kart. Lorange 1995 s. 198.

Det lå sterk makt og store ressurser bak anleggningen av Kristiansand, som var en by som primært ble anlagt for å få kontroll over trelasthandelen.⁴⁵ Den svenske byen Kristianstad (1612), som ble anlagt av militærstrategiske grunner, var et enda mer ressurskrevende prosjekt (fig. 1 E). Byen skulle ligge på en øy i Helgeåen i Sør-Sverige som både hadde dårlige

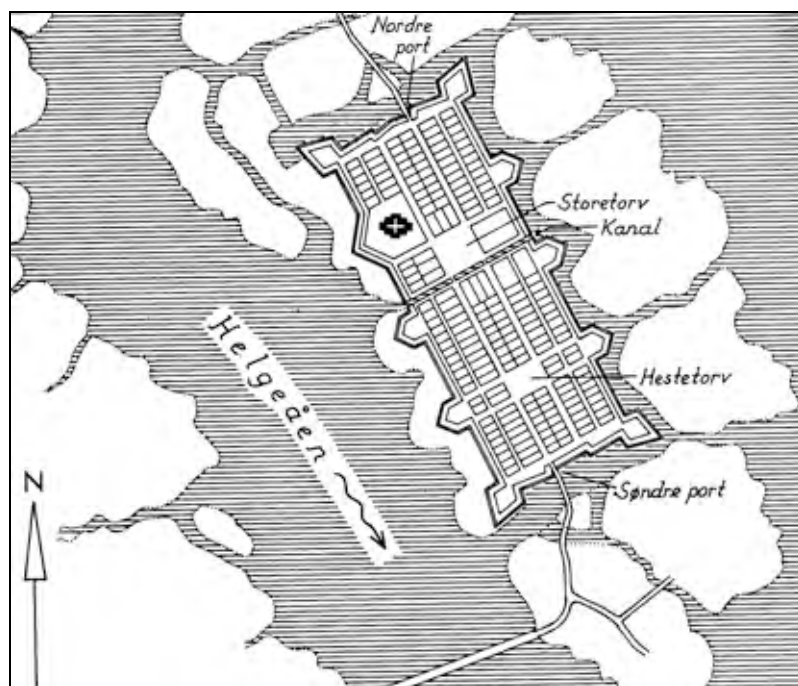
⁴² Jensen 1980 s. 101

⁴³ Munksgaard 2002 s. 14

⁴⁴ Lorange 1995 s. 199

⁴⁵ Lexau 2007 s. 104

grunnforhold og var utsatt for flom vår og høst. Ingeniørene måtte finne en løsning for å unngå oversvømmelse, samt bygge opp et større fundament av stein som måtte fraktes ut til øya.⁴⁶

I E. Kristianstads byplan ca. 1650. Tegning av Erik Lorange etter ulike kart fra omkring 1650. Lorange 1996 s. 185.

Under renessansen ble, i følge litteraturkritikeren Stephen Greenblatt, den fyrstelige makten demonstrert ved å "impose one's fictions upon the world: the more outrageous the fiction, the more impressive the manifestation of power".⁴⁷ Det gjaldt å skape visjoner og gjennomføre dem. Kunsthistorikeren Siri Skjold Lexau hevder at kong Christian IV (1577–1648), grunnleggeren av byer som Kristiansand, Kongsberg, Glückstad (sør for Hamburg) og Kristianstad, "planla og anla bygninger og byer som i samtiden må ha blitt sett på som uttrykk for nær utopiske fremtidsvisjoner."⁴⁸ I tillegg til at de skulle speile den visjonære kongelige makt, var byanleggingene viktige ledd i det politiske mål om at staten skulle akkumulere mest mulig gods og gull. Merkantilismen, som var det gjeldende økonomiske politikk, var basert på at en nasjons vellykkethet var avhengig av at færrest mulig varer ble

⁴⁶ Lorange 1995 s. 185

⁴⁷ Siteret i Lexau 2007 s. 56. Greenblatt regnes som en av grunnleggerne av *New Historicism*, en retning innen litteraturkritikken og litteraturteorien som tar utgangspunkt i at et litterært verk må bli betraktet som et produkt av tid, sted og gitte forutsetninger fremfor å bli betraktet isolert.

⁴⁸ Lexau 2007 s. 56

importert og at mest mulig ble eksportert.⁴⁹ Landets rikdom ble målt etter innholdet i statsmaktens pengekiste, og ikke etter innbyggernes velstand. De fleste byene i Norden på 15- og 1600-tallet ble stukket ut av ingeniører og landmålere uten kunstneriske pretensjoner. Kunsthistorikeren Thomas Hall mener at det dermed blir misvisende å benevne alle planene fra denne perioden for *renessanseplan*. "Any connection with the advanced compositions of the leading, continental theorists is a very slim one", mener han.⁵⁰ Lexaus studie av Christian IVs ingeniørers utdannelsesbakgrunn støtter opp om dette synspunktet. Mange av dem hadde gjennomført et ganske kort og praktisk orientert kurs i landmåling og festningsbygging ved universitetet i Leiden.⁵¹ Byene ble skapt for å vise makt og var i mindre grad uttrykk for renessansens plankunstteorier.

I Sverige-Finland ble det også anlagt mange byer på 15- og 1600-tallet. Dette forandret seg da den absoluttiske kong Karl XII døde i 1718 og ble erstattet av en stenderforsamling.⁵² Borgerstanden, som nå hadde fått et ord med i laget, hadde bestandig vært i mot de ressurskrevende og forstyrrende byreguleringene, og på 1700-tallet dempes "the feverish urban activity of the seventeenth century", skriver Hall.⁵³ Nå er det som rutenettsplanene får en mulighet til å utvikles og raffineres i Sverige-Finland. Arkeologen Hans Lilius kaller denne typen for den klassiske rutenettsplanen (*The Classical Grid*). Under påvirkning fra Frankrike ble rutenettsprinsippet grunnlag for komposisjoner av kvartalenes form og størrelse, og visse områder av planen ble betont med akser. Gatene ble differensiert (noen ble bredere, det ble laget esplanader, bulevarder og radialgater), sjøkanten ble rettet ut med utfyllinger og torvene fikk varierte former (sirkulær, rektangulær, halvsirkulær, rombeformet) og plassert inn i planen etter kompositoriske prinsipper. "Naturen" ble også estetisk innlemmet i byen via parker, promenader med trebeplantning og kanaler.⁵⁴ Eksempler på den klassiske rutenettsplanen er Augustin Ehrensvarlds planer for Loviisa og Helsinki fra midt på 1700-tallet. Det var som om det hadde blitt mer tid til estetiske finesser og kompositorisk lek da 1600-tallets aggressive byplanlegging med festningsvoller og bastioner som viktige bestanddeler, ikke lenger var aktuell.

⁴⁹ Christensen 1996 s. 57

⁵⁰ Hall 1991 s. 170

⁵¹ Lexau 2007 s. 46-47

⁵² Hall 1991 s. 173

⁵³ Hall 1991 s. 247

⁵⁴ Lilius 1980 s. 79-83

Rutenettsplanen bestod også gjennom 1800-tallet i Norden. Den ble inkorporert i Norges lovverk i 1845, og gjentatt i den nye bygningsloven 1896. I det norske tidsskriftet *Teknisk Ugeblad* fra 1886 finnes gjengitt et foredrag holdt av en arkitekt Beyart i Brussel om ”Rette eller krumme gader”. Arkitekten hadde sett seg lei på rutenettet og ville bevare en opprinnelig krum gate. Redaktøren kommenterte saken ved å si at arkitekten kanskje hadde rett i akkurat dette tilfellet, men at

den rette linje er simpelthen det naturligste, hvad enten man vil anlægge en ny færdselsforbindelse eller gader til udnyttelse af en byggeplads, medens sikkerlig de største vilkårligheder og afskyldigheder vilde opstå, når man i sidste tilfælde vilde gå ud fra det princip, at alle gader skulde være krumme.⁵⁵

Men i 1905 hadde tydeligvis Camillo Sittes idéer vunnet terreng også i *Teknisk Ugeblad*:

Dette idéfattede system [rutenettet] er nu efter en årelang og hidsig kamp slået fuldstændig af marken et nyt system, der igrunnen ikke er noget system, men kun en erkjendelse af, at det som er naturligt, det er riktigt. Man føier sig simpelt hen efter de givne forhold uden at være bundet af passer og linial og udnytter alt, både terræn, eindomsgrændser og andre stedlige eiendommeligheder til at opnå en praktisk, hensigtsmæssig og kunstnerisk tiltalende regulering.⁵⁶

1800-tallet var altså rutenettsplanens siste ærerike århundre i Norden. Men hva slags rutenettsplaner var aktuelle i byene i Nord-Norge, og hva skal 1800-tallets rutenett leses som uttrykk for? Disse spørsmålene blir tatt opp i avhandlingen.

Selvgrodd og organisk?

I Norge gjorde altså rutenettsreguleringen seg gjeldende på 16- og 1700-tallet, men bare for et mindretall av byene, som Kristiansand, Trondheim og Oslo. For flertallet av byene ble det ikke laget formelle byplaner. Om byen Skien i Telemark har det blitt skrevet at byen ikke ble ”grunnlagt av noen konge, heller ikke noe menneskelig dekret. Byen fikk gro i fred”.⁵⁷ Arkitekter beskriver ofte denne bytypens plan som ”organisk”, slik som for eksempel Mosjøen ble karakterisert av Dag Nilsen. Byens organisering beskrives altså med to analogier til naturen – selvgrodd og organisk. Det retoriske poenget har vært å skape en tydelig kontrast til byene som var planlagt etter geometriske prinsipper. Dette gjør for

⁵⁵ Jensen 1980 s. 101

⁵⁶ Jensen 1980 s. 111

⁵⁷ Ivar Seierstad (*Skiens historie* fra 1958) sitert i Eliassen 1999 s. 52.

eksempel arkitekt Erik Lorange i artikkelen "Formelle byplaner og selvgrodde byer".⁵⁸ Arendal i Aust-Agder hadde inntil brannen i 1863 "maleriske sørlandshus og sjøboder langs smale, svingede sund og dristig bebyggelse oppover kuperte øyer og innover trange, bratte smådaler". Da Arendal skulle bygges opp igjen kom byen til å bli preget av "bygningens rigide krav og ytterst enkle, teknisk-økonomiske hensyn".⁵⁹ Andre som for eksempel Storm Munch og arkitekt Vegard Hagerup ser derimot på loven som et fremskritt som skapte orden i de "svært frittgroende og kronglete" norske småbyene.⁶⁰

Historikeren Anders Haaland prøver i sin bok om Stavangers bebyggelse å definere 'selvgrodd', eller i hvert fall utdype hva han mener med det:

[gatenettet] var blitt til gjennom en langtrukken historisk prosess, helt uten overordnet plan eller styring; byen var 'selvgrodd'. Det vil ikke si det samme som at mønsteret var vilkårlig. Det reflekterer samspillet mellom røtter fra 1500- og 1600-tallet, gamle eiendomsforhold, bruksformer, spesielle terrengforhold og viktigst: en meget sterk orientering mot sjøen.⁶¹

Haaland betoner særlig tilknytningen til sjøen: det økonomiske tyngdepunktet lå i havna – det var derfra alle varer og verdier kom. Fra havna og innover land ble varer båret, sjelden med tekniske hjelpemidler som hest og vogn, og det gjaldt å ha kortest mulig avstand i bebyggelsen.⁶² Videre er det betegnende at konnotasjoner av selvgrodd er *gamle* strukturer, særlig middelalderstrukturer. Haaland går tilbake til middelalderen for å forsøke å forklare det trange og kronglete gatenettet, og arkitekt Knut Einar Larsen skriver at "de norske småbyene langs kysten vokste frem som middelalderbyene" og gatene var her "trange og svingete".⁶³ Sammenlikningen med middelalderbyer pleier ellers ha et romantisk skjær over seg i mange fremstillinger. Husene viser så tydelig hvordan de er bygd og romlig organisert, skriver arkitekturhistoriker og -teoretiker Björn Linn, og fortsetter med å si at formen i en middelalderbygning ikke er

maskerad utan omedelbart läsbar. Byggnaderna är också komponerade på ett osökt sätt, med enhet enkelt adderad till enhet. [...] Medeltida bebyggelse [...] utmärks vanligen av en motsvarande okonstlad sammanställning av talrika, var för sig enkla byggnader, placerade efter praktiska motiv men utan större hänsyn till det vi kallar en formellt ordnad helhetsbild.

⁵⁸ Lorange 1986 s. 36-51

⁵⁹ Lorange 1986 s. 48

⁶⁰ Hagerup 1979 s. 9

⁶¹ Haaland 1999 s. 29

⁶² Haaland 1999 s. 18

⁶³ Haaland 1999 s. 20-24, Larsen 1989 s. 71

Den enhetlighet vi oppfattar i denna bebyggelse grundar sig på traditionell byggnadsteknik och formoppfatning, inte på någon särskild reglering.⁶⁴

Umaskert, umiddelbart lesbar, usøkt, ukunstlet og praktisk – Linns beskrivelse er ganske sammenfallende med arkitekt Jørn Ørum-Nielsens påstander om en del provinsbyer i Danmark:

Bygningsregulerende bestemmelser fandtes der i de første århundreder efter byernes opståen meget få af. [...] hverken servitutter eller vedtægter har været nødvendig for styring af udviklingen. Den lokale byggeskik, som blev respekteret af alle, var tilstrækkelig effektivt regelsæt til styring af byggeriet. Samtidig sikrede den normbundne struktur at by- og gaderum blev harmoniske og velproportionerede.⁶⁵

Ørum-Nielsens mener at de sammenkjedede husene ga stor fleksibilitet med hensyn til planløsninger.⁶⁶ I tillegg til det praktiske har bygningstradisjonen en estetisk tilfredstillende dimensjon; by- og gaterom ble harmoniske og velproporsjonerte, bebyggelsen opplevdes helhetlig i og med at den var basert på en grunntype som ble gjentatt samtidig som den ga rom for individuell variasjon.⁶⁷ Tradisjonene har med andre ord iboende og "naturlige" kvaliteter nettopp fordi de har overlevd, og endatil blitt raffinert gjennom generasjonenes erfaringer.⁶⁸ Byene i de tradisjonsbundne samfunnene ble dermed like praktiske og selvfølgelig formet:

Byerne er groet frem så at sige "af sig selv", og i langt de fleste tilfælde uden nogen forutgående overordnet planlægning. [...] Udviklingen af de tidligste byer dirigeredes af trafiklinier både hvad angår beliggenheden og strukturen, de fik. Husene opførtes naturligt på række langs vejene, sansynligvis i begyndelsen lagt som enkelthuse.⁶⁹

Konklusjonen etter lesningen av et utvalg tekster er at de selvgrodde byene oppstod ut fra behov for kommunikasjon og handel. Planformen ble "organisk" noe som betyr at bebyggelsen ble styrt av byggeskikk eller tradisjoner med røtter tilbake i middelalderen da bygging var basert på praktiske behov og erfaring med å bygge funksjonelt. Forklaringen på hvordan selvgrodde byer fikk sin form ligger altså i funksjonaliteten. Arkitekturteoretikeren

⁶⁴ Linn 1998 s. 109

⁶⁵ Ørum-Nielsen 1988 s. 188

⁶⁶ Ørum-Nielsen 1988 s. 189-190

⁶⁷ Hensikten med Ørum-Nielsens bok er, i tillegg til å trekke frem en historisk bebyggelse, å vise boligområder av "høy arkitektonisk kvalitet med en opplevelsrigdom, skønhed og boligverd, der også i dag gjør dem ettertragtede som boligområder." (1988 s. 193). Ørum-Nielsens agenda er at denne byggeskikken burde være med i utformingen av en moderne boligbyggingsideologi.

⁶⁸ Ørum-Nielsen 1988 s. 185

⁶⁹ Ørum-Nielsen 1988 s. 186

Aldo Rossi påpeker slektskapet mellom påstanden "functions bring form together" og analogien mellom arkitektur og organer i fysiologisk forstand. Et kroppslig organs eksistens forklares ut i fra funksjonen, og hvis funksjonen endres så endres også formen på organet. Det å beskrive byer som selvgrodd og med en organisk form, er egentlig det samme som å beskrive formen som en virkning av funksjonen.⁷⁰ Begrepet organisk kobles også til selve formuttrykket, og da som en motsetning til geometrisk arkitektur. Former som er uregelmessige, usymmetriske og som "følger terrenget" kalles gjerne organiske.

Det finnes også studier av byer uten formelle byplaner der funksjonen ikke ses som den eneste forklaringen på bebyggelsesmønsteret. Historikeren Finn-Einar Eliassen har analysert en rekke småbyer i Sør-Norge i perioden 1650 til 1800 med fokus på det han mener hadde helt avgjørende betydning for byens form. Han skriver at på

16- og 1700-tallet (og langt tidligere) var i prinsippet all jord i Norge eid av enten privatpersoner eller institusjoner. Selv Finnmark, som ikke var matrikulert, og allmenningene i Sør-Norge ble betraktet som kongens eiendom. Utenom noen få anlagte byer var i prinsippet all grunn matrikulert jord, som var taksert etter leieverdi – landskyld – og i de aller fleste tilfeller tilhørende en gård og dennes eier.⁷¹

Når han så undersøker eierforholdene til 20 småbyer viser det seg at de la beslag på grunnen under omtrent 40 gårder, og "eierne av disse gårdene ble [...] grunneiere i de nye byene, med mindre de solgte unna tomter eller hele bygrunnen – noe som både var vanskelig og uvanlig". Med mindre de som slo seg ned begikk "Jord-Ran", må en gå ut ifra at grunneieren hadde gitt tillatelse til bebyggelsen på stedene som etter hvert ble små byer.⁷²

Det var ingen plassmangel, og husene ble satt opp med store mellomrom. Imidlertid skal vi huske at det var grunneierne som *anviste* tomter og dermed hadde en viss kontroll over bebyggelsen. Etter hvert som denne vokste, ble det behov for mer *regulering*, idet plassen ble knappere og adkomsten til husene såvel som ferdselen i tettstedene måtte sikres – hensyn som bare ble viktigere da bebyggelsen ble "fortettet" ved at mellomrom mellom husene ble bebygd og hele husrekker oppsto langs gateløpene. Det var i denne fasen grunneieren ble "byplanlegger".⁷³

⁷⁰ Rossi 1982 s. 46

⁷¹ Eliassen 1999 s. 53. Eliassen har undersøkt byene Drøbak, Son, Hølen, Moss, Holmestrand, Sandefjord, Stavern, Porsgrunn, Brevik, Langesund, Kragerø, Risør, Arendal, Grimstad, Mandal, Farsund, Flekkefjord, Egersund, Molde og Kristiansund.

⁷² Eliassen 1999 s. 58-59

⁷³ Eliassen 1999 s. 223-224. Uthevninger i originalteksten.

Kildegrunnlaget for å si noe om hvordan de private "byplanleggerne" tenkte om bebyggelsens organisering er ikke så stort, men noen glimt har blitt funnet. Fra slutten av 1600-tallet finnes en ordre om at alle nye hus i Holmestrand skulle settes i en rett linje langs sjøkanten, slik at alle kunne "correspondere paa en stor plads til et torv og ordentlige gader siden kunde oprettes". Videre er det funnet uttalelser som vitner om at det var viktig å holde ferdselårer åpne og opprettholde en viss gatebredde, noe som ofte, men ikke alltid har vært begrunnet i brannsikkerhet.⁷⁴ De små byene hadde altså en form for byplanlegging i og med at det fantes grunneiere som bestemte hvor det kunne bygges, og at en regulering tvang seg fram fordi det ble trangere om plassen.⁷⁵

I en studie av byen Hudiksvall på østkysten av midt-Sverige, mener kunsthistorikeren Sten Rentzhog at bebyggelsen i byen ble styrt av en felles forståelse av at hver bygning skulle bidra til byens "prydna" eller skjønnhet. Kriteriet for skjønnhet lå blant annet i regularitet som innbefattet symmetri, regelmessighet, likformighet og rette vinkler – med andre ord en klassisistisk estetikk. Videre innebar det krav om at alt skulle gi et velholdt og bearbeidet uttrykk.⁷⁶ De estetiske kravene regulerte også bybebyggelsen i Sverige forøvrig:

De var en återklang av de riktlinjer som ända sedan renässansen varit vägledande för myndigheternas åtgärder och den teoretiska debatten. Det var också under renässansen som känslan för gårdsägarnas gemensamma ansvar för stadens utseende slog igenom och "stadens prydnad" började bli den ständig återkommande bevekelsegrunden för olika åtgärder. Alla byggnader, båda allmänna och enskilda, bidrog till prydnaden. Det var inte gårdsägarens ensak hur hans hus såg ut.⁷⁷

Da sentrale myndigheter på 16- og 1700-tallet begynte å produsere lover og regler var ikke dette i opposisjon til en rådende diskurs, men innebar snarere en formalisering og bekreftelse av den. Rentzhog konkluderer med at myndighetens idealbilde av byen og borgernes idealer i det store og det hele var overensstemmende selv om det kunne oppstå uenigheter på visse punkter mellom lovens krav og borgernes praksis. Det var heller ikke slik at det var myndighetene som alltid tok første skritt for å oppnå regulære byplaner, det hendte også at borgerne, særlig i overgangen mellom 17- og 1800-tallet, selv tok initiativ til en byorganisasjon med enhetlig og regulær form. Det hadde vokst frem et "regularitets-

⁷⁴ Eliassen 1999 s. 224-226

⁷⁵ Se også Haaland 1999 s. 77-80

⁷⁶ Rentzhog 1967 s. 257

⁷⁷ Rentzhog 1967 s. 257

tänkande”. I tråd med denne regularitetsdiskursen ble byorganiseringen gjennomført ved at hver enkelt husbygger tilpasset sitt hus til den eksisterende bebyggelsen ved å ha liknende utforming og høyde.⁷⁸ ”Mot likformighet och regelbundenhet fanns det således en allmän, uttalad strävan inom staden.”⁷⁹

Byer som ikke ble planlagt i tråd med en formell reguleringsplan har, som jeg har vist, blitt plassert i kategorien ”selvgrodde byer med organisk form”, og det kan virke som om denne kategorien har gjort byenes form og bebyggelsesmønster til et nærmest uangripelig felt. Byene grodde frem fordi det var behov for den, bybebyggelsen ble lagt der det var mest praktisk, og generasjonenes erfaringer hadde ført til en stadig mer funksjonell bebyggelse. Det er som om byene var en del av selve naturen. Eliassen, derimot, ser på de juridiske forholdene som faktisk må hatt innvirkning på bebyggelsens plassering. Noen eide bygrunnen og eieren har gitt tillatelse til utmåling av byggetomter på sin grunn. Han mener at plassmangelen til slutt har tvunget frem en stykkevis regulering. Rentzhog påpeker at en bestemt estetisk forståelse har vært bestemmende for byutviklingen etter renessansen, og at dette var en felles forståelseshorisont i byene og ikke noe som ble pådyttet utenfra eller ovenfra.

Når det gjelder temaet for denne avhandlingen kan det konstateres at forskningen på byer i Nord-Norge preges av mange av de samme problemfeltene som byplanforskningen i landet forøvrig og nabolandene. Særlig når det gjelder byer som ikke er formelt regulert er begrepsbruken ofte uklar, og innholdet like så. Det er påfallende mange som setter betegnelsen selvgrodd og organisk i anførselstegn, noe som jeg tolker som en erkjennelse av det upresise og usikre ved begrepene. Hammerfest og Bodø ble anlagt av statlige myndigheter, det vil si at det var staten som bestemte tid og sted for byutvikling i Nord-Norge. Det fantes ingen formelle byplaner for de to byene, og de blir i forskningen karakterisert som byer med organisk form, frem til at bygningslovgivningen i andre halvdel av 1800-tallet begynte å få virkninger på planformen til begge byer. Ved å undersøke hele 1800-tallet som en periode da byorganiseringen forandrer seg, er mitt mål å nyansere bildet av denne utviklingen og utvide perspektivet på hvordan byer har blitt organisert – med eller uten formelle planer.

⁷⁸ Rentzhog 1967 s. 259-260

⁷⁹ Rentzhog 1967 s. 247

I.4 Teoretisk og metodisk utgangspunkt

Byorganisering handler om å forme et samfunn uansett om byens strukturer organiseres av beboerne selv, eller byplanen er tegnet av Augustin Ehrensvärd. De fysiske strukturene og formene som til enhver tid finnes i et samfunn er meningsbærende utsagn om samfunnet, men ikke alt kan uttrykkes til enhver tid. Diskurser setter rammen for det som kan erkjennes, forstås og gjøres. I det følgende skal jeg klargjøre hovedprinsippene for en slik tilnærming til et historisk materiale.

Diskurs, representasjon og utsagn

Diskursanalyse handler om hvordan vi har kunnskap om verden, ikke om hvordan verden "egentlig" er, men hvordan diskursen setter en ramme for vår forståelse av den. Tingene sanses ikke slik de er, men gjennom diskurser som "une violence que nous faisons aux choses" – en vold vi utøver mot tingene, hevder professor i "tanke-systemenes historie" Michel Foucault.⁸⁰ Sagt på en annen måte er diskursen et system for frembringelse av et sett utsagn som ved å innskrive seg i institusjoner og fremstå som mer eller mindre normale, er virkelighetskonstituerende for sine bærere, skriver samfunnsforskeren Iver B. Neumann.⁸¹ Dette betyr at diskursanalysen i vitenskapsteoretisk sammenheng er epistemologisk orientert, ikke ontologisk.⁸² Mens man med et ontologisk utgangspunkt ville spørre "hva var byorganisering på 1800-tallet?", vil man med et epistemologisk perspektiv heller stille spørsmålet "på hvilken måte eksisterte byorganisering på 1800-tallet?". Men hva er egentlig forskjellen mellom de to spørsmålene? For å besvare det ontologiske spørsmålet må det gjøres metodiske observasjoner av byorganiseringen: Fantes det en plan, en byplanlegger, et apparat for gjennomføring? Hvilken form hadde gatene og hvordan var kvartalene bygd opp? Målet ville være å få en oversikt over "harde fakta" og analysen vil vise hvordan "det hele henger sammen" og slik kan det hevdes en historisk sannhet. Det epistemologiske perspektivet må også baseres på empirisk forskning, men innsamlingen og den videre analysen vil være annerledes. Her vil man snarere spørre etter mulighetsbetingelsene for å lage en reguleringsplan, hva slags kunnskap planleggingen måtte baseres på, og hvilke

⁸⁰ Foucault 1971 s. 55.

⁸¹ Neumann 2001 s. 18

⁸² Åkerstrøm Andersen 1999 s. 12-14, Neumann 2001 s. 29-30

institusjoner som ble skapt og involvert. Med andre ord ligger interessen i hva som var *mulig* å si eller gjøre når det gjaldt byorganisering på dette tidspunktet og på dette stedet.

Diskursdannelsen foregår i en kontinuerlig prosess av aksept eller utelukkelse og forkastelse. Det som bestemmer om noe er innenfor eller utenfor diskurs vil være avhengig av makthierarkier. Diskursanalytikere som for eksempel Norman Fairclough ser det som sin oppgave å være kritisk i analysen, og avsløre hvordan diskursive praksiser opprettholder sosiale relasjoner og maktforhold. Formålet for analysen er via avsløringene å bidra til forandring i retning av mer like maktforhold i ulike samfunnsprosesser.⁸³ I historiske analyser, som Foucault bedriver, er ikke samfunnsforandring et overordnet mål, men likefullt skal den påvise hvordan makt produserer samfunnet. Men makt forstås ikke bare som undertrykkende, men produktiv:

What makes power hold good, what makes it accepted, is simply the fact that it doesn't only weigh us as a force that says no, but that it traverses and produces things, it induces pleasure, forms knowledge, produces discourse. *It needs to be considered as a productive network which runs through the whole social body*, much more than as a negative instance whose function is repression.⁸⁴

Diskursene er produkter i samfunnet som oppstår som en nødvendighet for at verden ikke skal fremstå som ubegripelig og usammenhengende.

For å analysere diskurser – hva de består av, hvordan de opprettholdes osv. – må utgangspunktet være et analyserbart materiale. I denne avhandlingen analyseres for eksempel plasseringen av en kirke ut fra gjeldende lovgivning og regulering, korrespondanse, lokal historisk kontekst, tidligere praksis og den ferdige bygningen og dens omgivelser. Alt dette er representasjoner av byorganisering. Representasjoner er ting og fenomener i den tapning de fremstår for oss, altså ikke tingene i seg selv, men tingene silt gjennom språk og kategorier, eksemplifiserer Neumann, og jeg vil tilføye symboler, kart, tegninger, bebyggelse, gatenett og torv i byene som representasjoner av byorganiseringen.⁸⁵ Den politiske teoretikeren Michael J. Shapiro mener at hvilke representasjoner som er relevante i hvilken diskurs er i utgangspunktet helt åpent. Diskursanalyse kan derfor i prinsippet relatere seg til alt som kan representeres.⁸⁶ Et eksempel på representasjonsanalyse er idéhistoriker Jonny

⁸³ Fairclough 1995 s. 1-2

⁸⁴ Gordon 1980 s. 119. Min utheving.

⁸⁵ Neumann 2001 s. 33

⁸⁶ Neumann 2001 s. 23

Aspens undersøkelse av byplanlegging i doktorgradsavhandlingen der Harald Hals' generalplan for Oslo av 1929 er analysens empiriske grunnlag. Her betraktes de ulike representasjonstypene som arbeidsredskap og medium for forståelse, tenkning og prosjektering – de var disiplinens viktigste intellektuelle infrastruktur og arbeidsredskapene i planleggingens verktøykasse. Den overordnede hensikten, skriver Aspen om sin analyse, er å avdekke hvilke muligheter og begrensinger som ligger i byplanleggingens intellektuelle apparatur.⁸⁷ Aspen betrakter dermed ikke byplanleggingens fysiske konsekvenser som representasjoner, mens jeg mener at for eksempel en kvartalsbebyggelse representerer byplanleggingens eller byorganiseringens prinsipper og teorier like mye som et plankart. Som Shapiro skriver er representasjoner "the absence of presence" – fravær av nærvær.⁸⁸ Byorganisering som fenomen kan ikke observeres direkte, men alltid gjennom representasjoner i en eller annen form.

Representasjonene er ikke tilfeldige uttrykk eller materie. De er muliggjort av utsagnene som, i følge Foucault, er diskursens minste enhet: "atome du discours".⁸⁹ Utsagnsbegrepet er i Foucaults egne tekster ikke så enkelt å få en klar forståelse av. Utsagnet (*l'énoncé*) blir ofte definert ut i fra hva det *ikke* er, fremfor hva det er. Som arkeologen Asgeir Svestad skriver er ikke utsagnet det samme som logikerne vil kalle påstander eller språkanalytikerne kaller talehandlinger. Når det er sagt så kan en talehandling være et utsagn. For eksempel er talehandlingen "Et steinartefakt som har minst tre avspaltningsarr etter avslag kalles ei kjerne" et utsagn, men ikke "Gje meg ølflaska", skriver Svestad.⁹⁰ Videre kan setningen om steinartefaktene bli "degradert" fra utsagn til en dagligdags talehandling hvis den ikke ytres av en arkeolog, men av en bonde på Jæren. Det er nemlig et krav om at utsagnene er *seriøs kunnskap*, det vil si at utsagnene befinner seg innenfor visse institusjonaliserte rammer. Utsagnene defineres ut fra sin *effekt* på både hva som blir sagt, skrevet eller gjort fordi de, som seriøs kunnskap, blir kopiert, repetert, spredd og kommentert. Utsagnene er funksjoner med effekter som gir eksistens til bestemte representasjoner og tegn, slik at disse kan konstituere og manifestere seg. Å beskrive et utsagn er det samme som å beskrive hvilken virkning det har.⁹¹

⁸⁷ Aspen 2003 s. 10-12

⁸⁸ Shapiro 1988 s. xii

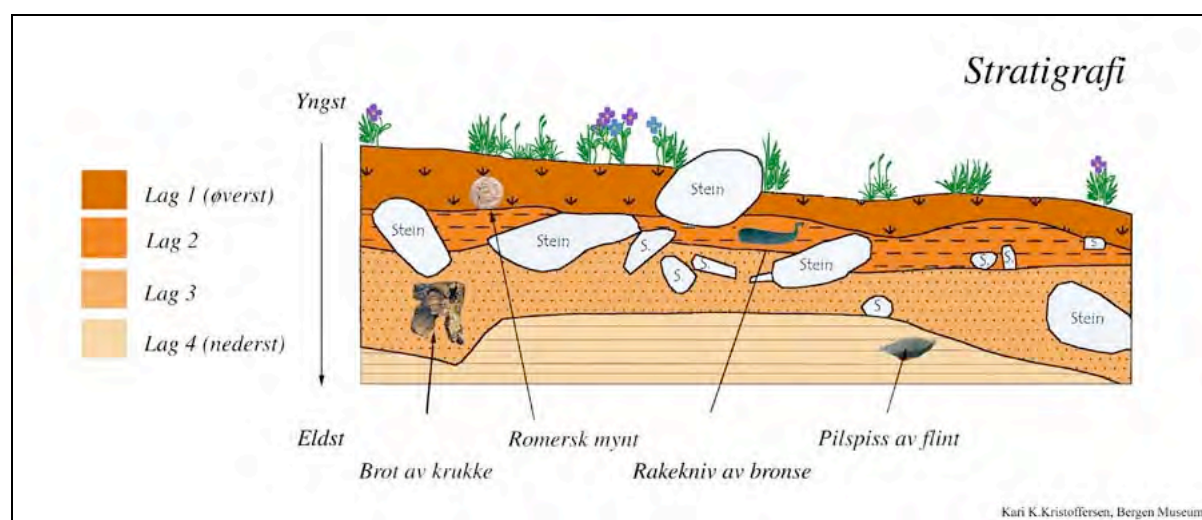
⁸⁹ Foucault (1969) 1976 s. 107

⁹⁰ Svestad 1995 s. 60

⁹¹ Tilley 1990 s. 295-297, Svestad 1995 s. 60-61

Utsagnet som monument

Hensikten med diskursanalyse er å studere hvordan det eksisterer en rekke betingelser for det talte og det gjorte, hvordan utsagnene aktiverer eller ”setter i spill” en serie sosiale praksiser.⁹² Det som karakteriserer utsagnene er med andre ord ikke hva som er gitt i dem, men det faktum at utsagnene er gitt og på hvilken måte de er gitt, skriver Svestad, og sammenlikner Foucaults analysemetode med arkeologenes stratigrafi (fig. 1 F).⁹³

1 F. Stratigrafi som viser adskilte, historiske lag, og artefakter som tilhører hvert lag. Illustrasjon av Kari K. Kristoffersen, Bergen museum.

Stratigrafien gir et bilde av gjenstandenes plassering i forhold til hverandre. Den påpeker *hvor* de eksisterer, men sier ingenting om *hvorfor*. Utsagnene skal kun beskrives i sin eksistens, ikke tolkes.⁹⁴ Dette er selvsagt et kritisk punkt, for hva er en beskrivelse om ikke en tolkning? Og hvordan kan forskeren beskrive et utsagn uten at hennes egen diskurs setter betingelsene for hvordan utsagnet blir forstått?

Foucault bruker begrepene *dokument* og *monument* for å forklare distinksjonen mellom beskrivelse og tolkning, og distanserer seg samtidig fra tidligere historieskriving og ”de gamle spørsmålene” i tradisjonell analyse.⁹⁵ Det handler om to forskjellige måter å analysere og skrive historie på. Han mener at utsagnet ikke skal betraktes som et dokument som må tolkes for å finne frem til en underliggende eller egentlig mening, men som et monument. Uttrykt metaforisk er det overflaten, utstrekningen i rommet og plassering i

⁹² Neumann 2001 s. 83

⁹³ Svestad 1995 s. 58-61

⁹⁴ ”se tient hors de toute interprétation”. Foucault (1969) 1976 s. 143

⁹⁵ Foucault (1969) 1976 s. 10

terrenget som skal beskrives. Foucault stiller opp fire begrepspar som beskriver de to analyseformenes regulerende prinsipper:⁹⁶

<u>monument</u>	<u>dokument</u>
begivenheten	skapelsen
rekken	enheten
regulariteten	originaliteten
mulighetsbetingelsene	betydningene

I den tradisjonelle idéhistorien har man søkt skapelsespunktet, verkets, epokens eller temaets enhet, det individuelle originalitetskjennetegnet og den uutømmelige skatt av nedgravde betydninger. Det er denne jakten på dypere mening, som Foucault hevder dekker over det enkle forhold at bare *visse ting blir sagt*.⁹⁷ Han søker en historie der begivenheten beskrives. Begivenheten er ikke en fast form, men tilhører likevel materialitetens nivå fordi den her har effekt, den har sin plass, og den består av materielle elementers relasjoner, sameksistens, spredning, oppdeling, opphopning og utvelgelse. Begivenheten inngår i en rekke av andre begivenheter, den har en regularitet, men avhenger av visse betingelser for å kunne stå frem.⁹⁸

Det er i lys av Foucaults forskningssyn, som fremgår i distinksjonen mellom monument og dokument, at kravet om beskrivelse og ikke tolkning av utsagnene må forstås. Poenget er, som i stratigrafien, at det er utsagnenes plassering i tid og rom som må i fokus. Utsagnene er ikke noe som blir sagt en gang for alle, og tapt i fortiden på samme måte som utfallet av et slag, en geologisk katastrofe eller en konges død. Påstanden om at jorda er rund eller at artene utvikler seg, er ikke det samme utsagnet før og etter Copernicus eller Darwin. Rutenettssystemet var ikke det samme for Christian IV som for reguleringskommisjonen i Hammerfest. Byformen er mer eller mindre den samme, men erfaringsfeltet, muligheter for verifikasjon, problemstillinger og motforestillinger har forandret seg.⁹⁹

⁹⁶ Foucault 1971 s. 56

⁹⁷ Svestad 1995 s. 64

⁹⁸ Foucault 1971 s. 59-60

⁹⁹ Foucault (1969) 1976 s. 136-138

Diskursen og empirien

I avhandlingen analyseres en forgangen tid, og jeg har samlet et materiale som består av blant annet kart, saksdokumenter, beretninger og bilder av Hammerfest og Bodø. Analysen av byorganiseringens diskurs på 1800-tallet er avhengig av det historiske kildematerialet fordi 1800-tallets måter å organisere byer kan ikke studeres i sin fysiske konsekvens – altså som bystrukturer. Mange steder finnes selvsagt rester den dag i dag, men som nevnt ble bybebyggelsen i Bodø og Hammerfest så å si utslettet under andre verdenskrig. En stor brann i Hammerfest i 1890 hadde dessuten slukt den eldste bebyggelsen. Men den historiske virkeligheten finnes fremdeles i andre representasjoner av byorganiseringen i de to byene. Den finnes i dokumenter, på kart, fotografier, tegninger, brev, beskrivelser, lovverk, møteprotokoller osv.

Representasjonene gir seg ikke selv, men sorteres ut av en enorm mengde historiske rester og spor hovedsakelig fra 1800-tallet som oppbevares i arkivinstitusjoner, museer og biblioteker. Når mitt mål med avhandlingen er å kaste nytt lys over byorganiseringen på 1800-tallet innebærer ikke dette bare et nytt perspektiv – det diskursanalytiske, men også å presentere et nytt materiale. Mye av det empiriske materialet som er grunnlaget for analysene er kjent i den forstand at det er omtalt i for eksempel bymonografiene, men jeg vil hevde at det ikke tidligere er undersøkt i dybden. For eksempel har reguleringsprotokollene fra de to byene tidligere blitt lest som dokumenter som har bekreftet at byplanlegging foregikk og hva som ble bestemt på gitte tidspunkter. Å lese protokollene som monumenter innebærer en granskning av begrepsbruk, referanser og konsekvenser. Annet materiale blir satt sammen, krysset og holdt opp mot hverandre for å rekonstruere tapte strukturer og prosesser. De metodiske utfordringene ligger i at slike kilder kan være motstridende eller en kildetype som branntakstene kan ha skiftende grad av opplysningsverdi (se kapittel 2). Den nye kunnskapen om for eksempel kvartalenes og torvenes tilkomst og oppbygging har jeg lagt vekt på å presentere på en detaljert måte.

Representasjonene analyseres innenfor tre metodiske hovedkategorier; kontekst, komposisjon og rekonstruksjon. *Konteksten* handler om representasjonens (som regel tekstens) ”stilling”, det vil si hvem eller hvilken institusjon som produserer den og hvem som er den tiltenkte mottakeren.¹⁰⁰ I sammenheng med dette står også et spørsmål om teksttype. Det har betydning om det dreier seg om en lov, et saksbehandlingsdokument

¹⁰⁰ Neumann 2001 s. 117

eller en reiseskildring. Både avsender, mottaker og teksttype handler om hvilken makt og dermed konsekvens teksten kan ha hatt. For eksempel må det antas at et lovpålegg fra sentraladministrasjonen har vært umulig å ignorere på lokalnivå. Noen tekster har vært mer sentrale enn andre. De kan kalles forankringspunkter eller omdreiningspunkter i diskursen.¹⁰¹ Bygningsloven 1845 blir her betraktet som et slikt punkt som andre representasjoner blir sett i forhold til. For eksempel må lovens første konsekvens: reguleringsarbeidet slik det fremgår av reguleringsprotokollene og -kartene, leses i lys av lovparagrafene.

Når en så undersøker selve representasjonen og går inn i dens indre logikk og oppbygning – dens *komposisjon*, vil det fremtre en vev eller et lappverk av andre representasjoner og utsagn. Det innebærer dens institusjonelle opphav, mottakere, uuttalte premisser og skjulte polemikker. Representasjonen har på denne måten et minne, den bærer med seg minner om sin egen historie.¹⁰² For å kunne nøste opp i dette må tekstene analyseres ved en kartlegging av terminologien som kan knyttes til byorganisering. Dette kan dreie seg om tekniske benevnelser, men også metaforer og analogier. Språklige ytringer er i seg selv en representasjon, men språket gir nærmest uendelige muligheter til å representere fenomener ut i fra valget av metaforer. Metaforbruken er en så stor del av språket at den også blir oversett fordi den har blitt normalisert, og på den måten unndrar seg vår oppmerksomhet.¹⁰³ Gjentakelser er verdt å merke seg fordi de bekrefter og underbygger diskursen eller de kan også leses som tegn på at diskursen møter motstand: det er et behov for gjentakelse for å opprettholde diskursen. I motsatt ende finnes unnlåtelsene, de uuttalte ”selvfølgelighetene” som spores i tekstens premisser. Negasjonene vise til det som *ikke* finnes, og de er like diskursavhengig som det som blir bekreftet.

Selv om de fysiske strukturene er forsvunnet er det mulig ved hjelp av kilde-materialet å konstruere en historisk virkelighet. Mine *rekonstruksjoner* er tekster om representasjoner av byorganisering, og de kan kalles meta-representasjoner fordi det ikke er de egentlige fysiske strukturene jeg analyserer, men tenkte rom og bygninger.¹⁰⁴ Det tenkte materialiseres på papir i form av planer, riss og beskrivelser som kommer frem som resultat

¹⁰¹ Åkerstrøm Andersen 1994 s. 33

¹⁰² Neumann 2001 s. 57

¹⁰³ Neumann 2001 s. 41-49. Se bare på metaforene og analogiene i dette avsnittet: vev, lappverk, minne, nøste opp osv.

¹⁰⁴ Olsen 1990 s. 173

av en kildegranskning og kildetolkning. En rekke kilder blir tolket for å gi en fremstilling av fysiske strukturer i Hammerfest og Bodø på 1800-tallet.

Jeg undersøker prosessene som ledet fra et bebyggelsesmønster til et annet, og hvordan dette kan tolkes som utsagn om byorganisering. I sum kan man si at representasjoner og meta-representasjoner analyseres for å finne diskursens viktigste bestanddeler, nøkkelutsagn og grensene for forståelse, og for å vise hvordan diskursen ikke er evig fastlåst, men kan akseptere nye utsagn som "sannheter" og dermed transformeres.

2. Kildegrunnlag

Det følgende er en gjennomgang av kildetyperne som er grunnlag for denne avhandlingen, hvilken kontekst de har oppstått i og hvordan de kan brukes. De mest sentrale kildene beskrives nærmere, for øvrige opplysninger viser jeg til noteapparatet og kildeoversikten bakerst.

Et viktig hjelpemiddel, og i noen tilfeller selve forutsetningen til fremfinningen av kilder, er de to bymonografiene *Hammerfest 1789–1914* og *Bodø by 1816–1966*.¹⁰⁵ Forfatterne Sivertsen og Coldevin gikk gjennom store mengder med primærkilder som de referer til og bruker i bøkene. Jeg har i størst mulig grad gått til kilden som forfatterne refererer til, men dette har ikke i alle tilfeller vært gjennomførbart. De gjorde begge et stort kildegranskningsarbeid før andre verdenskrig, og en del originalmateriale gikk tapt som følge av bombingene av Bodø i 1940 og brenningen av Hammerfest i 1944. I andre tilfeller har de direkte henvisningene manglet eller vært for lite presise, slik at min referanse blir henholdsvis Sivertsen eller Coldevin. På samme måte henviser jeg til Terje Gudbrandsens *Bodin bygdebok* der en del kilder er gjengitt i lange tekstpassasjer.

Offentlig forvaltning

Kildene er i de fleste tilfellene hentet fra offentlige arkiver. 1800-tallets byråkrati var basert på håndskrift, og det var først mot slutten av århundret at kopier kunne bli tatt direkte med gjennomslagspapir. Ellers dreide det seg om avskrifter, og antall avskrifter måtte bli begrenset. I saker som gikk fra en saksbehandlende instans til en annen, ble gjerne alle saks-papirene sendt sammen med nye brev eller kommentarer.¹⁰⁶ Dette kunne for eksempel bety at det i en langvarig kirkebyggingssak hvor detaljer ved kirketegningene ble diskutert, fantes ett sett med tegninger som ble sendt frem og tilbake mellom instansene. Når kirken til slutt skulle bygges trengte byggelederen tegningene, og hva som skjedde med dem etterpå kunne være tilfeldig.

Problemene med å undersøke for eksempel byorganisering på 1800-tallet er ikke nødvendigvis mangel på kilder, men at de kan være svært tidkrevende å finne. For eksempel kan man lete lenge etter brev som av en eller annen grunn ikke ligger der man skulle tro det

¹⁰⁵ Sivertsen 1973, Coldevin 1966

¹⁰⁶ I prinsippet det samme som når man svarer på e-post, og lar tidligere meldinger følge med e-posten frem og tilbake.

ville ligge. Det kan ha blitt lagt sammen med andre saker eller rett og slett forsvunnet ut av arkivene. Noe annet kan være at dokumentene kan være skadet, og er derfor uleselige, eller at byråkraten som satt der med penn og blekkhus, hadde dårlig tid eller en "personlig" håndskrift som gjør dokumentene vanskelige å tyde. Det siste blir et økende problem jo lenger ut på 1800-tallet man kommer.

Arkivmaterialet som brukes i denne avhandlingen går tilbake til slutten av 1700-tallet. Den offentlige forvaltningen bestod, på dette tidspunktet og frem til innføringen av formannskapsloven i 1837, av statlig ansatte embetsmenn i sentral-, regional-, eller lokaladministrasjon. I 1837 innføres en mer selvstendig lokaladministrasjon; kommunen.

Utgangspunktet for den offentlige forvaltningen er lovverket, og Grunnloven av 1814 var et viktig skritt i demokratiseringen og moderniseringen av nasjonen Norge. Gjennom 1800-tallet ble det gjort et stort arbeid med å lage et lovverk som skulle virke for en modernisering. Bygningsloven av 1845 er en helt sentral kilde, men også andre lover, forordninger og resolusjoner er aktuelle å bruke. Lovtekster er gjenstand for revisjoner gjennom årene, derfor er lovtekstene eller resolusjonstekstene fra lovsamlinger som kom ut ganske raskt etter Stortingsvedtaket å foretrekke.¹⁰⁷ Forarbeidene til lovene finnes i *Stortingets forhandlingsprotokoller* (utgitt som *Stortingsforhandlingene*), og her kan arbeidet mot en ny felles bygningslov for alle byer følges særlig i årene 1827, 1839 og 1845.

Folketellingen har vært et verktøy for statsforvaltningen, og den første ble holdt i 1769, deretter i 1801. Fra 1815 ble tellinger holdt hvert tiende år til og med 1875, mens de neste ble holdt i 1890 og 1900. Tellingene fra 1801, 1865, 1875 og 1900 gir ikke bare numeriske opplysninger, men også informasjon om for eksempel antall beboere i hver bolig, om det var husdyr til husholdningen, beboernes alder og fødested.¹⁰⁸ Randi Rønning Balsvik poengterer at tellingene ble gjort i en av de stilleste periodene av året (desember) når det angår steder der fiskeriene var næringsgrunlaget.¹⁰⁹ Folketellingene kan derfor ikke vitne om de nordnorske byenes sesongbetonte svingninger når det gjelder antall beboere

¹⁰⁷ Samlingene kom ut hvert andre eller tredje år heter *Love, Anordninger, Kundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m.m., der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning og offentlige Bestyrelse*. Redaktørene var henholdsvis C. Arntzen, K. A. Arntzen for årene 1814-1816 (Christiania 1837) og Peter Vogt for årene 1817 til 1876 (Christiania 1820-1876).

¹⁰⁸ Opplysningskategoriene har variert i de ulike tellingene.

¹⁰⁹ Balsvik 1989 b.2 s. 14

per hus. Forøvrig er opplysningene digitalisert og tilgjengelig med søkeverktøy på internett.¹¹⁰

Blant de viktigste embetene var stillingen som *amtman* – det vil si den øverste stillingen i amtet eller fylket. Amtmannen var mellomledet for alle henvendelser mellom sentraladministrasjonen og lokaladministrasjon (begge veier). Amtmannen har uttalt seg om lokale saker til departementene, og formidlet saker fra departementene til lokale embetsmenn. Korrespondansearkivet her er dermed en god inngang til ulike saksfelt. Amtmannen satt også i *amtsdireksjonen*, som fra 1844 gikk over til å være en stiftsdireksjon.¹¹¹ Her behandlet han sammen med biskopen saker som angikk kirke og skole. Amtsdireksjonen var, på samme måte som amtmannsembetet, et krysningspunkt mellom det sentrale og lokale, og korrespondansearkivet speiler både sentrale og lokale problemstillinger. Fra disse arkivene kan veien videre gå til embetsarkiv for fogd og sorenskriver og, når det gjelder kirkesaker, preste- og prostearkiv.

Når det gjelder privathus har lovpåbudet om brannforsikring for alle bygninger innen byene gitt opphav til et viktig kildemateriale.¹¹² *Branntakstprotokollen* ble ført både fortløpende, det vil si at eieren av et nytt hus rekvirerte branntaksering etter ferdigbyggingen, og samlet, det vil si gjennom en synkron taksering hvert tiende år. Den sistnevnte gir grunnlag for å kunne sammenlikne bybebyggelsen på ulike tidspunkter. Praksisen med å føre samlede takseringer ser ut til å forsvinne i løpet av andre halvdel av 1800-tallet. Hver eneste bygning, fra våningshus til stabbur, fiskebod og locum (do), ble registrert og påført forsikringssum.¹¹³ Branntakster av hele Hammerfest by i sammenheng finnes for årene 1813, 1827, 1837, 1846 og 1868. Trolig har det i tillegg vært en slik totaltakst omkring 1856, men denne har gått tapt.¹¹⁴ Enkeltstående takster finnes fra perioden 1797–1878.¹¹⁵ Det brukes også branntakster for Hammerfest for perioden 1902–1904 som finnes i arkiv etter Norges

¹¹⁰ www.digitalarkivet.no

¹¹¹ Det var i perioden 1804-1844 en amtsdireksjon i Nordland og en i Finnmark. Fra 1844 ble Tromsø stiftshovedstad, og dette organet ble hetende Tromsø stiftsdireksjon.

¹¹² Forordning 18. august 1767 angående brannforsikringsanordning i særdeleshet for kjøpsteder i Norge.

¹¹³ Det kom ny lov om brannforsikring 19. august 1845 og Indredepartementet utga regler for føringen 5. januar 1846. Branntakstene etter de nye reglene var i større grad enn før rettet mot brannsikkerheten, og beskrivelsene ble mer bygningstekniske og detaljorienterte (Mykland 2005 s. 188)

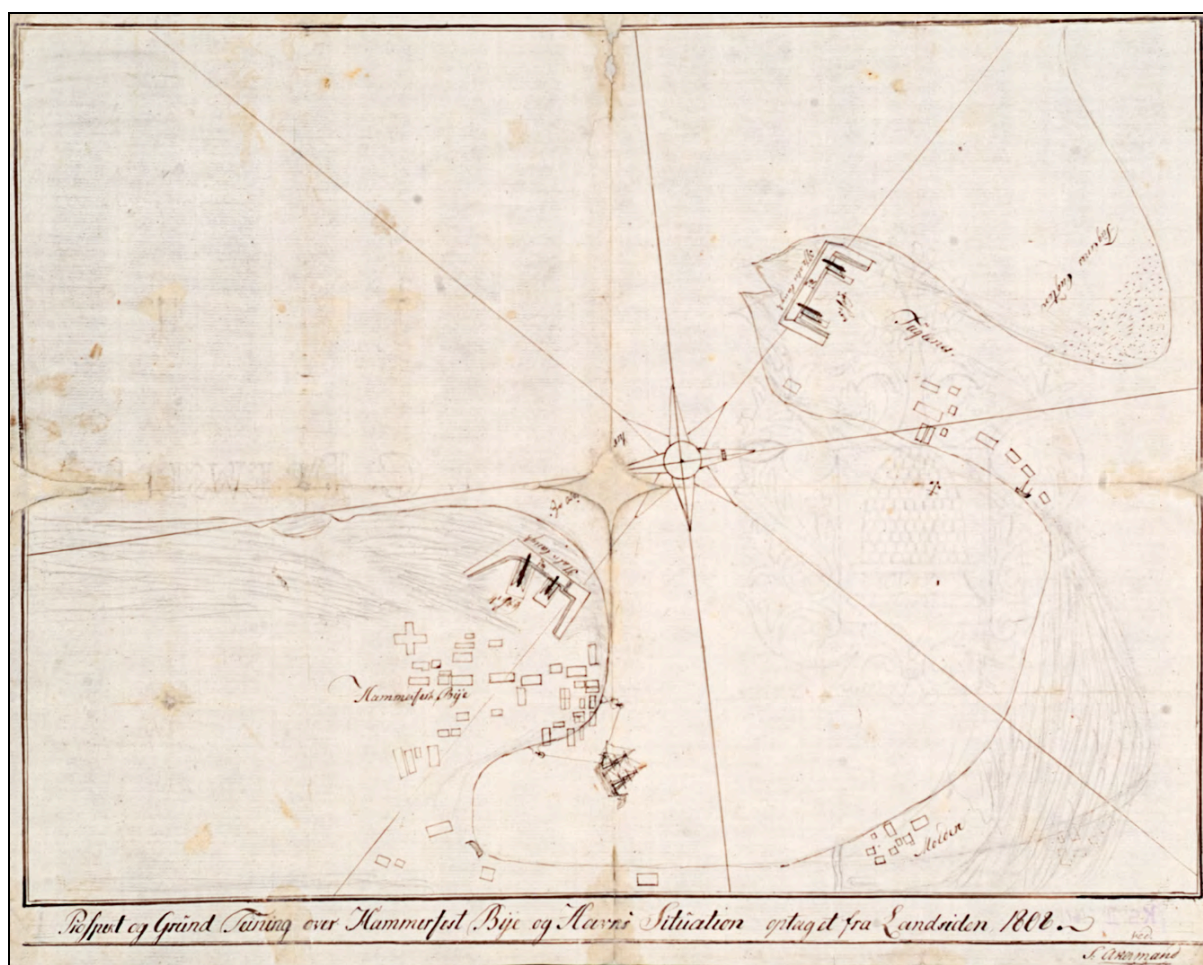
¹¹⁴ Protokoll nr.4 mangler side 1-106. Protokollen var defekt da den ble innbundet på nytt i 1939. Dette gir oss en lakune i branntakseringen fra juli 1850 til november 1857.

¹¹⁵ Branntakster fra før 1813 finnes i arkivet *Amtmannen i Finnmark*, nr. 2447, SATØ. Det er bevart fire ordinære branntakstprotokoller (Branntaksbestyreren i Hammerfest) som dekker årene 1813-1850 og 1857-1878.

brannkasse.¹¹⁶ Det finnes ikke branntakster for hele Bodø by i sammenheng. Branntakstene er ført suksessivt og gir ikke den samme øyeblikksinformasjonen som en får i Hammerfest. Det finnes imidlertid en samlet branntakst for Hundholmen fra 1813. For Bodø by finnes enkeltstående branntakster fra 1822–1837 og 1873–1901.

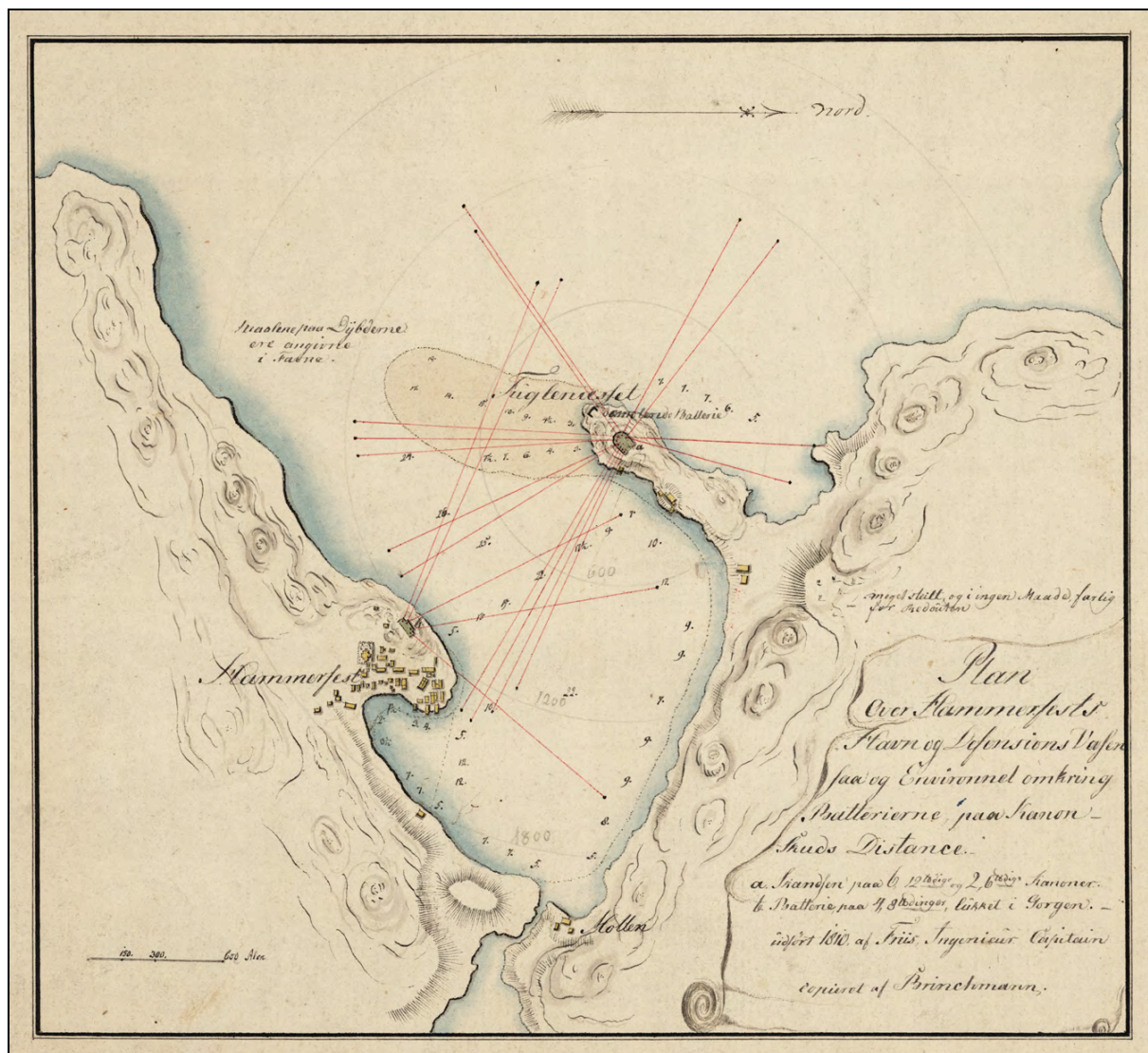
Kart og regulering

Kart fra 1800-tallet har svært varierende karakter. Dette har sammenheng med teknologisk utvikling og kartleggingens formål (jf. fig. 2 A og 2 B).

2 A. Kart over Hammerfest av kjøpmann Akermand fra 1808 (RA).

¹¹⁶ Norges brannkasse, Hammerfest nr. 2 og 3, RA.

2 B. Ingeniørkaptein Friis' kart over Hammerfest fra 1810 (Statens kartverk).

Riktignok hadde geodesi (landmålingsvitenskap) kommet langt på 1800-tallet innen utvikling av måleinstrumenter, men i praksis var det ikke slik at enhver landmåler hadde tilgang til slike, eller hadde lært tilstrekkelig om geodesiens metoder. Utarbeidelse av kart var ofte et militært anliggende, og på den Matematiske skole i Kristiania inngikk undervisning i oppmålings- og kartleggingsarbeid i offisersutdannelsen.¹¹⁷ Å utarbeide nye og nøyaktige kart var en ressurskrevende affære. Ikke sjelden førte det til at eldre kart ble kopiert fremfor at det ble tegnet nye, og feil eller unøyaktigheter ble reproduisert.¹¹⁸ Styrende for ressursbruk i slike tilfeller var *formålet* med kartleggingen. I andre halvdel av 1800-tallet hadde antall oppgaver som var tillagt den offentlige forvaltningen økt. Nye lover krevde en mer detaljert

¹¹⁷ Hosar 2000 s. 62

¹¹⁸ Fladby og Andressen 1981 s. 69-70

planlegging av byer og havner og dette førte igjen til at det ble laget flere nøyaktige og oppdaterte kart.

En statlig landmåler for Finnmark ble ansatt i 1775. Som ledd i planleggingen av byanlegg i Finnmark tegnet landmåler C. F. Bredahl to kart over Hammerfest i 1788 der det ene viser både byneset og Fugleneset, mens det andre viser bare byneset (fig. 3 D og 3 E). Kartet ble ledsaget av en topografisk beskrivelse og formålet med det hele var å lage et grunnlag for en bedømmelse av hvor det var mest hensiktsmessig å bygge byen. Kjøpmann Akermans kart over Hammerfest fra 1808 (fig. 2 A) ble trolig lagd på oppdrag fra forsvaret, for det er tydelig at hovedtemaet eller hensikten med kartet er forsvarsskansene som på kartet har blitt blåst opp og ser enorme ut i forhold til den øvrige bebyggelsen.¹¹⁹ Av en annen faglig kvalitet er ingeniørkaptein Friis' kart fra 1810, som først og fremst var en illustrasjon til en forsvarsplan der rekkevidden til kanonene på skansene i byen og på Fuglenes er utregnet og inntegnet (fig. 2 B). Byens bygninger er angitt med en viss presisjon, men Friis har ikke markert gateløp eller eiendomsgrenser. Det er slående likheter mellom Friis' kart og et kart fra 1830 av dessinateur A.L. Meinung. Det kan tyde på at 1810-kartet er brukt som utgangspunkt og at det ikke ble sett på som betydningsfullt å oppdatere kartet med hensyn til nye bygninger. Det første kartet fra Hammerfest der all bebyggelse er tegnet inn, er datert til 1856 (fig. 4 C m.fl.).¹²⁰ Kartet angir også gatenavn og bygningene er nummerert uten at det går frem hva numrene henviser til. Det er usikkert hvilket formål kartet har hatt, men et nærmest identisk kart datert til 1857 finnes i Havnedirektoratets arkiv.¹²¹ Kart over Bodø fra første halvdel av 1800-tallet er sjeldne. Det finnes kart fra omkring 1808 som angir bebyggelse og veier i et større området på Bodøhalvøya (fig. 7 C). Kartet viser også forsvarsskansens skuddrekkevidde, og kartet har sannsynligvis blitt utarbeidet av offiserer som en del av forsvarsplanleggingen i Nord-Norge under Napoleonskrigen.

Når det gjelder *reguleringsarbeid* som ble en kommunal oppgave i 1845, var ikke kart et redskap som ble brukt før omkring 1860. Før den tid er reguleringskommisjonens møte-

¹¹⁹ At de ikke er tegnet i samme målestokk som bebyggelsen forøvrig blir bekreftet av at det langs skansenes yttersider er anført lengdemål på 37 alen (ca 23 meter). Sammenlikner vi med kirkebygningen, som vi har mål på fra branntakstene, ser vi at bebyggelsen omtrent er i halv størrelse av det de burde vært hvis kartet hadde vært i målestokk.

¹²⁰ Dateringen er ikke påført kartet, men kan stamme fra for eksempel et følgebrev. Arkiv etter Byfogden i Hammerfest, boks 69, SATØ

¹²¹ Kartet er tatt ut av Havnedirektoratets arkiv og lagt til kartsamlingen i Riksarkivet.

bok den vesentligste kilden. Møteboka fra Hammerfest ble påbegynt i 1846 og fra Bodø er den påbegynt i 1847. Reguleringskart for Hammerfest finnes for 1867-, 1875- og 1890-reguleringen. Disse kartene viser både den eksisterende bebyggelsen og reguleringen. Av skriftlig informasjon på kartene er kvartalsnummer (som det refereres til i det skriftlige reguleringsarbeidet), navn på gater, allmenninger osv. og matrikelnummer. Et kart fra 1892 viser hvor langt gjenoppbyggingen etter brannen i 1890 hadde kommet. Det eldste reguleringskartet fra Bodø er fra 1860 og er tegnet av oppmålingsformann O. Holmbo. Dette er et geometrisk oppmålt kart som viser byens bebyggelse og reguleringen av de 30 første kvartalene som ble approbert i 1864. Videre er det opplyst om navnene på de langs-gående gatene og hvert kvartal er nummerert. Vi kan dermed få utfyllende opplysninger om hvert enkelt kvartal i reguleringskomisjonens protokoll. Det finnes også et udatert kart over bebyggelsen der denne reguleringen er markert i de nyere delene av byen. Kartet kan være tegnet på begynnelsen av 1880-tallet, som en opptakt til det nye reguleringsarbeid som ble approbert i 1887. Det finnes flere kart over Bodø som ble tatt opp i forbindelse med dette arbeidet. En tidlig, ikke vedtatt, regulering kan vi se på et kart fra 1884 av oppmålings-assistent K. Bruseth. Et reguleringskart fra 1886 viser de nye kvartalene og gatenavn. Kartograf Nicolai S. Krums kart fra 1893 viser både alle bygninger og kvartalenes eiendoms-inndeling. Dette kartet i kopi har også blitt supplert til 1907 slik at situasjonen i 1893 nøyaktig kan sammenliknes med situasjonen 14 år senere.¹²²

Trykte primærkilder

Det finnes også relevante trykte primærkilder. Dette dreier seg i hovedsak om samtids-skildringer fra byene på 1800-tallet. Beskrivelser fra Nord-Norge og da i størst grad Finnmark, er det mange av fra 17- og 1800-tallet. Den etnografiske interessen for samenes liv og levemåte har i høy grad stått i fokus, men også den arktiske naturen, ”uoppdagede” områder og nordlysstudier gjorde at hele Nordkalotten var et eksotisk og tiltrekkende studieobjekt. Hammerfest var ikke sjelden et treffsted og utgangspunkt for videre ekspedisjoner mot nord og byen har dermed blitt skildret blant andre av den tyske geologen Leopold von Buch (1774-1853), den norske geologen B.M. Keilhau (1797–1858) og den skotske fugle- og insektforsker William Dawson Hooker (1816–1840).¹²³ I 1839 var den

¹²² Takk til Karl-Åge Moe i Bodø kommune for kartkopier. Alle reguleringskartene er gjengitt i kapittel 5.

¹²³ Hammerfest omtales særlig i von Buch 1814 s. 134-135, Keilhau 1831 s. 102-105, Hooker 1839 s. 16-29

franske kvinnen Leonie d'Aunet (1820) med på forskningsekspedisjonen *La Recherche* og hun skrev siden boka *Voyage d'une femme au Spitzberg* (1854). Denne boken skiller seg genre-messig ut fra de andre. Den er dagboksaktig i sin form og det legges ikke skjul på den personlige synsvinkelen.¹²⁴ Presten Fredrik Rode (1800–1892) skrev *Optegnelser fra Finmarken samlede i aarene 1826–1834*, som er basert på observasjoner han gjorde som prest og prost i Vest-Finnmark. Boka er en slags topografisk-statistisk beskrivelse over Finnmark. Rode kan ha lært litt om landmålingskunsten av sin far som var offiser, og i verket inngår et kart over Hammerfest i 1834.¹²⁵ På kartet har Rode merket av skansene, reper-banen, krutthuset, kirkegården, tranbrennerier og kornmøller (se fig. 7 E m.fl).¹²⁶

Det var ikke den samme interesse for Bodø blant vitenskapsmenn eller andre reisende. Det finnes beretninger fra folk på gjennomreise, men ikke tilsvarende nærstudier som en finner om Hammerfest. En grundig beskrivelse finnes av stortingspolitiker og topografisk-statistisk forfatter Gustav Peter Blom (1785–1869). Det som regnes som Bloms hovedverk er *Bemærkninger paa en Reise i Nordlandene og igjennem Lapland til Stockholm i aaret 1827* som ”i løpet av kort tid kom i 2det oplag, og som i høi grad sydpaa vakte interessen og forstaaelsen for Nord-Norges stilling.”¹²⁷ Her finnes blant annet en del opplysninger om etableringen av det *Trondhjemske Handels- og Fiskeri-Etablissement*, som dannet sentrum i det som siden ble Bodø by, og detaljer om bebyggelsen knyttet til selskapet.¹²⁸

Den første serien av såkalt topografisk-statistiske beskrivelser var på seks bind og kom ut i perioden 1820–35. Litteraturhistoriker og statistiker Jens Kraft (1784–1853) begynte på et bokverk der det gjøres rede folkemengde, næringsliv, fiske, eksport, antall hjemmehørende skip osv.¹²⁹ Etter hvert fikk han statsstøtte og Finansdepartementet betalte for at han skulle ajourføre verket.¹³⁰ Professor i geologi Amund Helland (1846–1918) ble engasjert av staten til utgivelsen av *Norges land og folk* i 1897 som er et flere ganger større verk enn Krafts. Helland går både dypere og bredere inn i forhold som folketall, bebyggelse

¹²⁴ For fransk utgave se d'Aunet 1995 s. 103-134. For norsk oversettelse se d'Aunet 1968 s. 48-69

¹²⁵ Nissen 1952 s. 490-497, Schiøtz 1952, s. 497-498

¹²⁶ Rode 1842 s. 34-41

¹²⁷ Worm-Müller 1925 s. 39

¹²⁸ Blom 1830 s. 261-278

¹²⁹ Om Hammerfest se Kraft 1835 s. 539-551, om Bodø se Kraft 1835 s. 241-246

¹³⁰ Holmsen 1936 s. 609

og næringsliv, samt redegjørelser om for eksempel historie, havneforhold og administrasjon.¹³¹

Noen av 1800-tallets *arkitekturfaglige* tekster er kilder til å forstå profesjonens oppfatning av samtidens arkitektoniske utfordringer. Det dreier seg om arkitekt J. H. Rawerts beretning ”om den Plan der ble lagd og udført” etter den store brannen i København i 1795 (1800), arkitekt H. D. F. Linstows samling med kirketegninger som var godkjent av Kirkedepartementet (1831), og ingeniør Theodor Brochs to binds lærebok i bygningskunsten (1846).

Tegnede, malte og fotograferte bybilder

Tegnede eller malte byprospekter var en populær genre særlig på 1700-tallet, og den levde videre til fotografiet overtok i andre halvdel av 1800-tallet. Maleren Auguste Mayer (1805–1890) fulgte også i årene 1838–1840 forskningskipet *La Recherche* som var innom Hammerfest flere ganger. Han tegnet flere skisser fra byen som siden ble litografert (fig. 4 C m.fl.). Når det gjelder Bodø gir en akvarell fra 1819 av maleren Mathias Mathisen (1775–1859) et enestående tydelig bilde av bebyggelsen (fig. 8 M).

Bymiljøer og hendelser i bymiljø har tydeligvis vært interessante objekter for 1800-tallets fotografer. Det var stort sett i byene at det fantes fotografer og privat fotografering er sjelden før på 1900-tallet. Fotograferingens formål har vært flere, men viktig i denne sammenheng har vært byprospektsjangeren, samt dokumentasjon av store og små hendelser som kongebesøk eller 17. mai-feiring som gjerne foregikk utendørs i bymiljøet. Fotografiene er ikke alltid datert, men selv om det finnes fotografier fra Norge fra 1840-årene, så er det størst sjanse for at fotografiet er fra etter 1880. Flere tusen fotografier er samlet både av Gjenreisingsmuseet for Nord-Troms og Finnmark og Hammerfest historielag. Dessuten er mange gjengitt i bøker som for eksempel Svein Smaaskjærs *Hammerfestbilder* (1989). Når det gjelder billedfremstillinger fra Bodø, så er fotomaterialet på Nordlandsmuseet (Saltens museum) svært rikholdig og mange av fotografiene som er gjengitt for eksempel i *Nordlandsmuseets årbøker* befinner seg i den samlingen.

¹³¹ Om Hammerfest se Helland 1906 s. 3-27 samt bykart fra ca. 1906. Om Bodø se Helland 1908 s. 3-23 samt bykart fra ca. 1908.

DEL II

Fra anlegging til planlegging

Innledning

I perioden 1789 til 1833 ble det anlagt fem byer i Nord-Norge som et ledd i en økonomisk politikk. Hammerfest hadde utgangspunkt i et fiskevær og handelssted som hadde vært kirkested siden tidlig på 1600-tallet, mens Bodø lå på gammel gårdsgrunn der det også hadde vært handelsvirksomhet siden 1600-tallet. Spørsmålet om anleggningen av byene medførte diskusjon om regulering eller planlegging. Analysegrunnlaget her er blant annet en *Topografisk Beskrivelse* av Hammerfest fra slutten av 1700-tallet, og en samtidig skisse til byplan for Tromsø. Samtidig med byetableringene foregikk utviklingen av et lovverk for å regulere bebyggelsen i alle Norges kjøpsteder. Det har eksistert ulike former for bygningslovgivning i Norge helt siden middelalderen, men det var bygningsloven av 1845 som ble viktig for Hammerfest og Bodøs utvikling. Arkitekt Knut Einar Larsen har gitt et av de viktigste bidragene til forskningen på norsk bygningslovverk på 1800-tallet med doktorgradsavhandlingen *Trebyen: bybranner og byfornyelse* (1988) der han tar utgangspunkt i Trondheim i perioden 1814–1845. En av hans konklusjoner er at erfaringene med bybrannene i Trondheim, særlig i 1841 og 1842, var betydningsfulle faktorer både for å påskynde arbeidet med bygningsloven 1845, og for selve utformingen av paragrafene. Brannene var ”det som i sterkeste grad skapte den mentalitetsforandringen som var nødvendig for at folk skulle akseptere det som skjedde i 1845”, nemlig at myndighetene skulle bestemme hvordan hver enkelt huseier skulle bebygge sine egne tomter.¹³² Det ledende prinsippet i loven var kvartalsregulering med vinkelrette gater.

Loven var kjent hos de fleste kjøpstadsmyndigheter ved utgangen av 1845. Kildematerialet som er grunnlaget for analysene av reguleringsarbeidet i Hammerfest og Bodø vitner om at det likevel drøydde med å få satt i gang reguleringsarbeidet som loven påbød, og det ser ut til å ha blitt somlet i flere ledd før det første forslaget ble sendt sentrale myndigheter for godkjenning. Var det uvilje mot loven, eller var forsinkelsene et tegn på usikkerhet? Fra innføringen av bygningsloven 1845 og utover i århundret betraktes lovens bruk og tolkning i Hammerfest og Bodø som begge hadde en eldre bebyggelse. Reguleringsarbeidet var ikke over etter at byenes første reguleringsplaner ble godkjent. Uforutsette hendelser i byene som brann eller rask befolkningsvekst gjorde at reguleringsplanene måtte revideres. Del II handler altså om hvordan byplanlegging og regulering ble betraktet omkring

¹³² Larsen 1988 s. 29

1800 da de to byene ble anlagt. Videre behandles forhistorien og oppbyggingen av bygningsloven 1845, og tilslutt hvordan bygningslovens reguleringsprinsipper ble forstått og gjennomført i praksis i Hammerfest og Bodø.

Begrepene by og kjøpstad

Byene i Norge har vært tema for en rekke artikler og bøker, men det var først med verket *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år* (2006) at målet var å gi en større samlet historisk fremstilling av byhistorien. En tilbakevendende problemstilling for de fire historikerne Knut Helle, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu er spørsmålet om hva som definerer objektet, altså byen, til ulike tider. Siden de nordnorske 1800-tallsbyene helt fra begynnelsen av hadde en bestemt status som kjøpstad, ser jeg behovet for også her å klargjøre hva som legges i begrepene by og kjøpstad.

De første byene i Norden skal ha oppstått midt på 700-tallet. Blant de eldste byene finner en Hedeby (nå Haddeby i Schleswig-Holstein), Ribe på Jylland, Åhus og Löddeköpinge i Skåne og Birka ved Mälaren. I Norge ble Skiringssal-kaupangen i Vestfold grunnlagt omkring 800.¹³³ På 1200-tallet var det ny urbaniseringsbølge i Norden, og arkeolog Reidar Bertelsen mener det finnes både skriftlig og arkeologisk belegg for at Vágur i Lofoten bør regnes blant de norske middelalderbyene fra denne perioden.¹³⁴ Historikeren Astri Andresen foreslår også at fiskeværer kan regnes med blant de nordnorske byene: "Det har sine dypeste røtter i nordnorsk kultur og levemåte, og samtidig har det et bymessig preg både i næringsliv og bebyggelse."¹³⁵ Finn-Einar Eliassen skriver derimot at ved "inngangen til 1800-tallet hadde Nord-Norge, paradoksalt nok, tre kjøpsteder, men ingen byer."¹³⁶

Bybegrepet er som regel knyttet til to forhold: Det ene er en formell betegnelse som ble gitt av en høyere myndighet og som ga stedet visse privilegier i forhold til handel og en viss status i forhold til myndighetsområder. Det andre er en forestilling eller forventning om at en by innehar visse kvalitative og kvantitative karakteristika. Til det sistnevnte hører for eksempel at det forventes et visst antall beboere på et avgrenset område, at det foregår en differensiert handel eller at byen er knutepunkt for offentlig administrasjon i regionen. Byen som formell betegnelse og byen som forventning kan finnes forent på et sted, eller det ene

¹³³ Helle 2006 s. 30

¹³⁴ Bertelsen 1990 s. 153-159

¹³⁵ Andresen 1994b s. 100

¹³⁶ Eliassen 2006 s. 202

kan følge av det andre. Med andre ord kan et sted av ulike årsaker ha et næringsliv og en befolkningskonsentrasjon som gjør at stedet siden får bystatus, eller et sted kan få denne statusen først, som så genererer utviklingen av handel, administrasjon og kommunikasjon.¹³⁷

Bybegrepet er ikke en fast størrelse, men vil variere alt etter når, hvor og hvem man spør. Om de offentlige myndigheter i København hadde fått spørsmålet for eksempel i 1780 om det fantes byer eller kjøpsteder i Nord-Norge, så ville svaret vært nei. Fra 1662 hadde betegnelsen kjøpstad vært bundet til et formelt regelverk: *Privilegier for Kjøbstæderne og deres Indbyggerer udi Norge*. Innføringen av eneveldet i Danmark-Norge i 1660 var en statsomveltning som medførte en rekke endringer i lovverk og administrasjon. Som en del av den gjeldende økonomiske politikken som senere ble betegnet som den "merkantilistiske" av Adam Smith, skulle byenes stilling styrkes.

På punkt etter punkt ble kjøpstadsborgernes nøkkelstilling i landets økonomiske liv programmatisk slått fast. Det gjaldt forholdet til bøndene: Alle handel skulle samles i byene; trelasthandelen skulle være et privilegium for kjøpstadsborgerne. Det gjaldt forholdet til håndverkerne i landet: De skulle forpliktes til å flytte til byene, som skulle bli sentrum for håndverksdrift. [...] Det gjaldt forholdet til ladestedene: De som lå innenfor en grense på tre mil fra kjøpstedene skulle "avskaffes". Bare de store ladestedene skulle bestå, men deres handel burde begrenses til eksport av bjelker og bord.¹³⁸

Kjøpstedprivilegiene hadde dermed implikasjoner for et mye større område enn det geografiske området som ble regnet som kjøpstaden. En kan faktisk si at hele det geografiske området Norge ble delt mellom de åtte stedene som fikk privilegier i 1662:

Christiania fikk Romerike, Hedmark, Gudbrandsdalen og hele Drammensvassdraget; Fredrikstad fikk et tremilsområde mellom Moss og Halden; Tønsberg fikk et tremilsområde rundt byen, med Larvik men uten Moss; Skien fikk hele Bratsberg (Telemark); Christiansand fikk hele Agder fra Gjernessangen ved Risør til Åna-Sira; Stavanger fikk Stavanger len (amt); Bergen fikk Bergens stift (bispedømme); Trondheim fikk Trondheim stift [...] og begge de sistenevnte fikk rett til å handle på Nordland.¹³⁹

Nord-Norge hadde også før 1662 vært handelsmessig bundet til Bergen og Trondheim, og ordningene fra 1600-tallet og frem til Hammerfest fikk kjøpstadprivilegier i 1789 og Bodø

¹³⁷ Myhre 2000 s. 314

¹³⁸ Mykland 1977 s. 208. Ordet ladested betyr det samme som lastested. Ladestedene var havner der det først og fremst ble eksportert tømmer, og kjøpstadsborgere hadde formelle rettigheter til å drive med handel, men ladestedenes rettigheter var uansett begrenset i forhold til kjøpstedene.

¹³⁹ Eliassen 2006 s. 159-160

fikk tilsvarende i 1816 kommer jeg tilbake til. Oversikten nedenfor viser hvilke steder som fikk kjøpstadsprivilegier gjennom fire perioder over omtrent 200 år.¹⁴⁰

Kjøpstadsprivilegier i Norge 1662 – 1866			
1662 – 1666	1715 – 1752	1789 – 1816	1827 – 1866
Fredrikstad	Strømsø (Drammen)	Hammerfest	Lillehammer
Oslo	Bragernes (Drammen)	Vardø	Vadsø
Tønsberg	Moss	Tromsø	Levanger
Skien	Risør	Kongsberg	Sarpsborg
Kristiansand	Arendal	Porsgrunn	Flekkefjord
Stavanger	Molde	Bodø	Drøbak
Bergen	Kristiansund	Grimstad	Sandefjord
Trondheim	Holmestrand		Brevik
Halden			Ålesund
Larvik			Hamar
Kragerø			Hønefoss
			Kongsvinger
			Gjøvik
			Haugesund

Oversikten forteller bare om tildelingen av de formelle rettighetene, som forøvrig også forandret seg i løpet av perioden, og ikke om stedenes størrelse eller historisk betydning for området. For eksempel var Oslo, Bergen og Trondheim relativt store byer med røtter tilbake til middelalderen, mens Kristiansand ble anlagt "fra intet" i 1642. Videre var Kongsberg en svært betydningsfull by på 1700-tallet, men hovedgeskjeften var gruvedrift, og byen fikk ikke kjøpstadsprivilegier før på begynnelsen av 1800-tallet. Noen ganger ble privilegier gitt etappevis, og et sted som hadde ladestedsrettigheter kunne gradvis få rettigheter som tilslutt gjorde dem til fullgode kjøpsteder.¹⁴¹ Når det gjelder Nord-Norges kjøpsteder har Eliassen allerede uttalt at de ikke kunne betegnes som byer på begynnelsen av 1800-tallet, og kartet som ledsager påstanden, *Norske byer 1800*, begrunner hvorfor (fig. II A). Her regnes alle kjøpsteder, ladesteder og bergsteder med mer enn 350 innbyggere som byer.

¹⁴⁰ Kjøpstadsprivilegier ble altså ikke gitt med jevne mellomrom, men kan deles opp i perioder der det hopper seg opp. Etter 1866 ble det ikke gitt flere kjøpstadsprivilegier før Narvik fikk i 1901.

¹⁴¹ Eliassen 2006 s. 206

II A. Kart over byer i Norge omkring 1800. Eliassen 2006 s. 203.

I løpet av 1800-tallet ble handelslovningen liberalisert og privilegiesystemet knyttet til byer begynte å miste sin betydning, men grensene mellom by og landdistrikt hadde fortsatt juridiske implikasjoner i forvaltningen. For eksempel var det forskjell på bygningslovgivning i byene og på landet.

3. De nye byanleggene

3.1 Fra handelssted og fiskevær til kjøpstad

Presten Fredrik Rode gir en kort oppsummering av handelssystemet i 1700-tallets Finnmark i følgende passus fra *Optegnelser fra Finmarken*:

Af større Viktighed og Betydning end disse Kræmmerleier eller saakaldte "Handeler" er naturligviis Hammerfest Kjøbstad, som dog for omtrent 40 Aar tilbage kun var, hvad hine endnu ere. [...] Tilforn boede paa denne som paa de andre Handelspladse kun en enkelt Handelsmand eller Agent for den daværende kongelige octroierede Handel; men i Forordning af 5 September 1787, hvorved den finmarkske Handel blev aldeles frie, bestemtes, at der paa dette Sted ligesom ogsaa paa Vardøe og Tromsøe skulde anlægges en Kjøbstad, der tilstodes endeel Privilegier og Forrettigheder, som findes specificerede i Rentekammerets Placat af 13 Februar 1789 og Anordning af 17 Juli 1789.¹⁴²

Den "kongelige octroierende Handel" viser til det monopol som handelshus i København hadde hatt på Finnmarkshandelen siden 1729. Tidligere hadde Bergen hatt denne stillingen. Forutsetningen for å ha handelsmonopolet var at handelshusene i Bergen eller København skulle sørge for forsyninger til landsdelen, og bidra til å øke befolkningen ved å sende opp tjenestefolk og fiskere til værene. Imidlertid kom det en strøm av klager over forsyningssvikt og misbruk av systemet, og monopolet var ingen suksess sett fra myndighetenes og befolkningens side.¹⁴³

På 1700-tallet gjæret nye tanker om hensiktsmessig økonomisk politikk. Adam Smiths hovedverk fra 1776, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ble allerede i 1779 (1. bind) og 1780 (2. bind) utgitt i dansk oversettelse med tittelen *Undersøgelse om National-Velstands Natur og Aarsag*. Smiths hovedidé var at "Dersom all den tvang og all den statskontroll som omgjerdet det økonomiske liv, ble bygget ned, ville alle samfunnets lemmer kunne ivareta sine interesser og forutsetning dermed være skapt for en økning av samfunnets samlede produksjon og for større statsinntekter."¹⁴⁴ Handelen i Finnmark ble frigitt fra monopolistene i 1787, og i kjølvannet av dette ble kjøpstedene Hammerfest, Vardø og Tromsø anlagt. Den første offentlige bygningen som ble oppført i de

¹⁴² Rode 1842 s. 34-35

¹⁴³ Bratrein og Niemi 1994 s. 174-175

¹⁴⁴ Danielsen 1990 s. 130

nye kjøpstedene var en tollbod – det var tollinntektene som utgjorde størstedelen av statens inntekt på denne tiden – og staten ville ha sin del av omsetningen i Finnmark.

Nordland hadde ikke vært underlagt monopol, og retten til å drive handel med nordlendingene var forbeholdt borgere i Trondheim og Bergen. Bergenshandelen var passiv, skriver historiker Knut Mykland, og mener da at handelen foregikk i stor grad ved at nordlandske jekteskipper kom til Bergen med fisk nordfra, og tok med seg returvarer derfra. Trondheimsborgerne drev i større grad en aktiv handel i Nordland ved å ta med seg varer nordover og handle direkte med befolkningen.¹⁴⁵ Systemet med å binde de nordlandske fiskerne til borgere i Bergen og Trondheim opprettholdt seg selv fordi fiskeren var bundet til den såkalte *utrederen* gjennom gjeld. Utrederen utstyrte fiskeren med redskap og andre nødvendige varer, og fiskeren kunne bare selge fisk til den han var i gjeld til.¹⁴⁶ Med synkende konjunkturer på fisk ble det som ble betegnet som Nordlandsgjelda et økende problem. Visestatholderen Fredrik av Hessen skrev i 1812 at

Når nordlenderen i forrige tider brukte 3 våg fisk for å erholde en tønne korn, må han nå bruke 30. Der er ennå et ulykkeligere forhold mellom Nordlandenes beboere og den bergenske handlende, disse har til alle tider utsuget hins marv, og dette forhold har sin grunn i Bergen bys privilegier og den måte på hvilken handelen etter disse drives. Nordlendingen tør nemlig ikke handle med andre kjøpmenn i Bergen enn den han er skyldsatt til. Kjøpmennene har derfor søkt å erholde så mange såkalte skyldmenn som mulig, og de behandler disse som de best lyster.¹⁴⁷

De vanskelige forholdene i krigsårene 1807–1813, frigivelsen av Finnmarkshandelen og en generell liberaliseringsånd var alle faktorer som ledet mot frigivelsen av Nordlandshandelen 14. mai 1813. Bodø ble etablert som kjøpstad 20. mai 1816. Grunnen til at det gikk så mye som tre år var de vanskelige forholdene i sentraladministrasjonen i kjølvannet av Napoleonskrigen. Norge, som i flere hundre år hadde blitt administrert fra København, var nå i union med Sverige. Før 1789 var det ingen kjøpsteder nord for Trondheim. 44 år senere var det fem. Men hva slags steder var egentlig Hammerfest og Bodø før de ble ”erigeret til en Kjøbstad”, som Gustav P. Blom uttrykte det i sin Nordlandsbeskrivelse,¹⁴⁸ og hvordan ble de nye anleggene avgrenset?

¹⁴⁵ Mykland 1977 s. 249-250

¹⁴⁶ Imsen og Winge 1999 s. 296-297

¹⁴⁷ Sitat i Coldevin 1966 s. 81

¹⁴⁸ Blom 1830 s. 269-270

Hammerfest finnes omtalt i skriftlige kilder fra 1594. Omkring 1620 ser det ut til at sentrum i distriktet skiftet fra Mefjord på Sørøya til Hammerfest på Kvaløya. Fra da av ble tinget holdt i Hammerfest og kirka ble flyttet dit.¹⁴⁹ I amtmann Hans Hansen Lillienkiolds berømte verk *Speculum Boreale* omkring 1698 finnes det et prospekt av "Hamerfæst Vær", og han skriver at det bodde en prest, kjøpmann og noen bønder her. Gjennom 16- og 1700-tallet må man forestille seg Hammerfest som et sted med kirke, prestegård, et handelshus med brygger og noen få små bolighus, både tømmerstuer og jordgammer.¹⁵⁰ Hammerfest som *handelssted* kan i hvert fall ledes tilbake til 1658, så fra midten av 1600-tallet fungerte Hammerfest som et sentrum i et omland. Handelen var på kongelig privilegium og monopolbasert. Som handelssted var Hammerfest fra 1600-tallet et gjennomfartssted: Nordlendinger som skulle på fiske i Øst-Finnmark gjorde et stopp i Hammerfest.¹⁵¹ Av de tidligste reisebeskrivelsene fra kjøpstaden Hammerfest i 1806-1808 fremgår det at interessante endringer hadde skjedd siden 16-1700-tallet: Leopold von Buch skriver at Hammerfest bestod av fire kjøpmannshus, et tollkammer, skole, kirke, prestegård og en skomaker.¹⁵² Frigivelsen av handelen hadde ført til flere handelshus (mot ett før 1789), og statens tollbod var selvsagt på plass.

Kjøpstaden ble lagt i en bukt som åpner seg mot vest på den store Kvaløya. Byens yttergrenser og territorium var uforandret fra grunnleggelsen i 1789 til utvidelsen i 1875.¹⁵³ Territoriet omfattet et område på sørsiden av bukta, og et på nordsiden. Territoriet var ikke sammenhengende på tørt land, men var bundet sammen av sjøen (fig. 3 A).

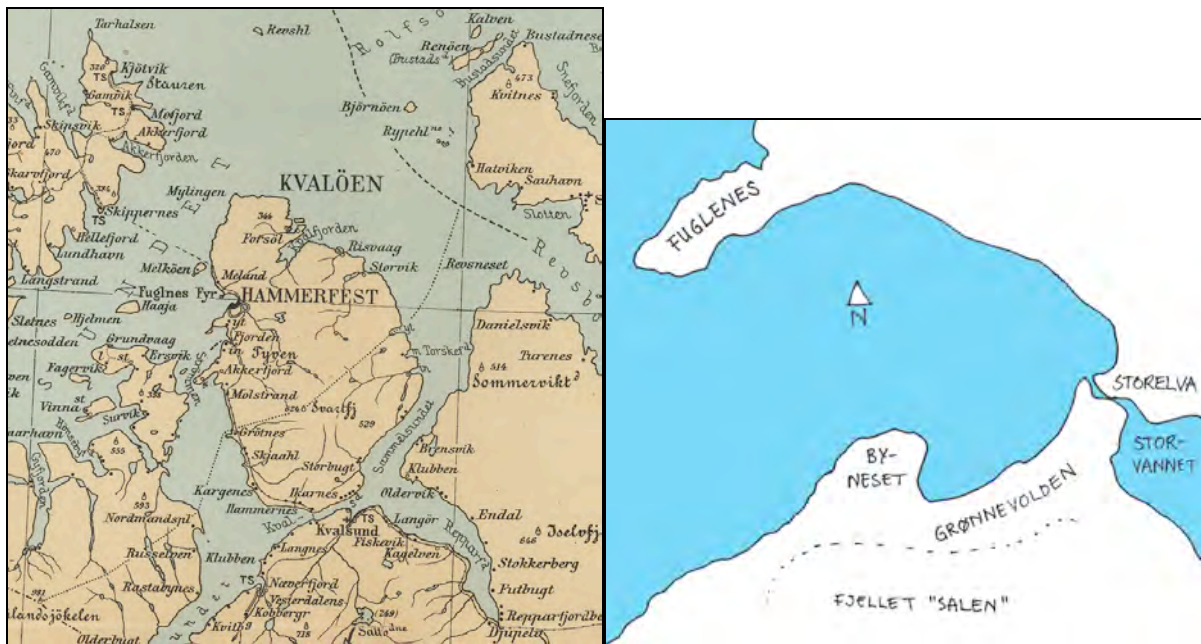
¹⁴⁹ Sivertsen 1973 s. 2-3

¹⁵⁰ Slik som det fremgår av landmåler Bredals kart fra 1788.

¹⁵¹ Sivertsen 1973 s. 12

¹⁵² Buch 1814 s. 244

¹⁵³ Bestemt ved lov 3. juni 1874 som var gjeldende fra 1. januar 1875.

3 A. Hammerfest på vestsiden av Kvaløya (venstre) og byen med stedsnavn (høyre). Utsnitt av kart over Finnmark fylke. Helland 1905 og illustrasjon av forfatteren.

På nordsiden strakk et langt nes seg i sør-vestlig retning – Fuglenes. På sørsiden gikk et mindre nes i nordlig retning som her kalles "byneset". Fra byneset og østover langs bukta var det et område som ble kalt Grønnevolden. Området var avgrenset av Storelva som renner ut helt øst i bukta. De tre geografiske hovedområdene i byen var altså Fuglenes, byneset og Grønnevolden. I tillegg var det også et område kalt Molvika på nordsiden av elva. Her lå det søndre byterritoriets nordligste bebyggelse. I 1875 ble byterritoriet utvidet til også å omfatte området omkring Storvannet, som Storelva renner fra. Dessuten ble hele strandlinja rundt bukta tatt med slik at byens territorium fikk et sammenhengende land-område.

Bodø by ble anlagt på gårdsgrunnen til Hundholmen. Jorda på Hundholmen var ikke spesielt godt egnet til oppdyrking, den bestod hovedsaklig av leirjord og litt skjellsand, og myrområdene satte klare grenser for jordbruksdrift. Gårdshistoriker Terje Gudbrandsson mener at Hundholmens primære funksjon i middelalderen var som laste- og lossested for geistligheten, mens gjestgiveri og handel var hovedgeskjeften på 16- og 1700-tallet.¹⁵⁴ Imidlertid var bebyggelsen som preget den nyanlagte byen i 1816, resultat av en virksomhet som hadde startet tidlig på 1800-tallet. Hundholmen var fra 1804 bebygd av *Det Thronhjemske Handels- og Fiskeri-Etablissement* og en oversikt over selskapets eiendommer i

¹⁵⁴ Gudbrandsson 1989 s. 334

1817 oppgir at det var 34 ganske store bygninger. Trondheimsfirmaet begynte å drive gjestgiveri, notbruk, fiske, oppkjøp og salting av fisk, koking av tran og fangst på brugde og hval. Det hadde to hovedavdelinger hver styrt av en faktor; en på Brettesnes i Lofoten og en på Hundholmen.¹⁵⁵ Leopold von Buch var også innom Bodø på sin nordlige reise i 1806-1808, og han påpekte at til tross for at man befant seg ”på denna aflägsna ort” så var man på kort tid ”i kretsen af ett i alla hänseende bildadt och godt sällskap”. Det var ikke så langt til verken amtmann, prest, sorenskriver eller fogd.¹⁵⁶ Da det i 1813 ble bestemt at Nordlandshandelen skulle frigis, ble det samtidig bestemt at det skulle anlegges en by innenfor Bodø prestegjeld. For å undersøke hvor det best egnede sted ville være, ble det nedsatt en syns- og markeskjellsforretning 26. juli 1815. Retten tok oversyn over terrenget og havneforholdene og kom til at strøket om Hundholmen var det eneste som egnest seg som bygrunn.¹⁵⁷

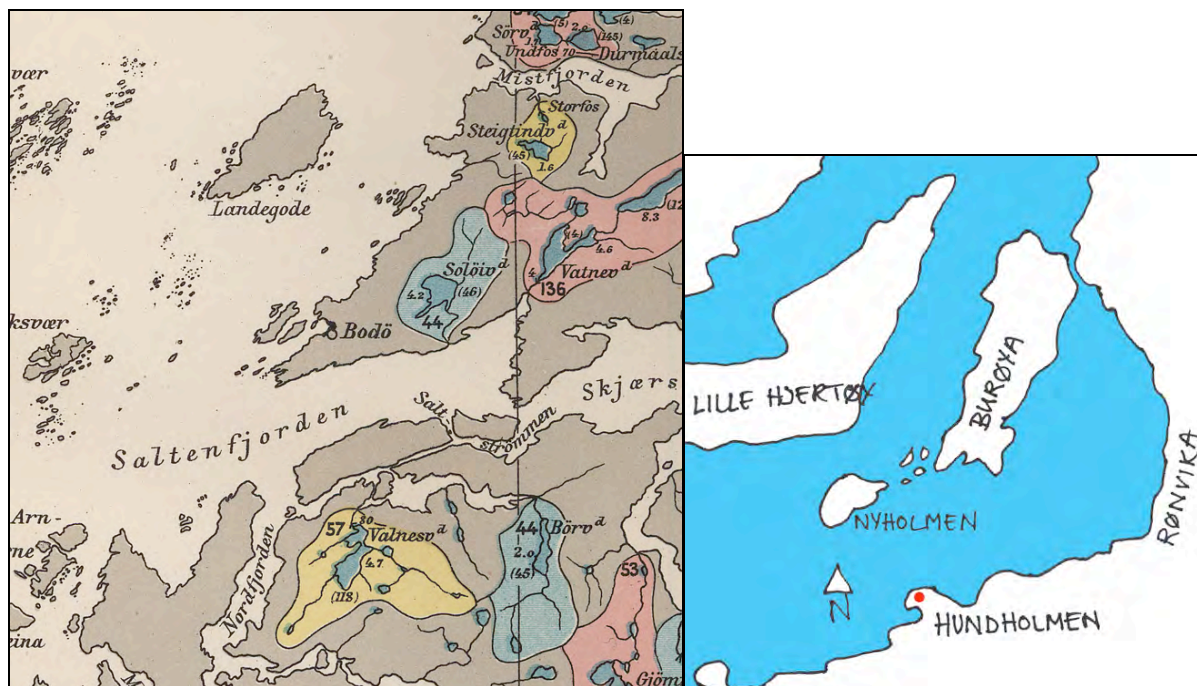
Byterritoriet som ble fastsatt i 1815, ble utvidet i 1900.¹⁵⁸ Byterritoriet strakk seg vel 1500 meter langs sjøen i tilnærmet øst-vestlig retning med en bredde som varierte mellom 100 og 300 meter. Neset Hundholmen ble sentrum i territoriet, som også omfattet et areal langs sjøen nordøst og sørvest for neset, samt de to øyene Nyholmen og Burøya (fig. 3 B). I 1900 ble byområdet utvidet i retning mot Rønvika, mens den største arealutvidelsen ble gjort mot sørøst, det vil si en utvidelse på landsiden på mellom 200 og 300 meter.

¹⁵⁵ Coldevin 1966 s. 64

¹⁵⁶ Buch 1814 s. 134-135

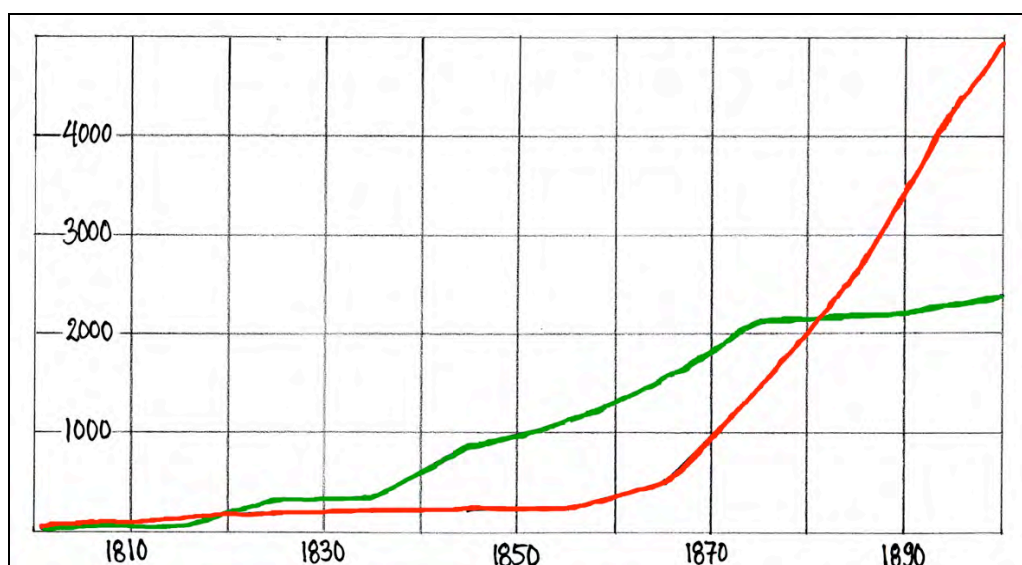
¹⁵⁷ Coldevin 1966 s. 96

¹⁵⁸ Ved lov 26. mai 1900.

3 B. Bodø med Vestfjorden i vest (venstre) og byen med stedsnavn (høyre). Utsnitt av hydrografisk kart over Nordland fylke. Helland 1907 og illustrasjon av forfatteren.

Befolkningstall har en spesiell interesse når det er snakk om bybebyggelse, og det er selvsagt en sammenheng mellom befolkningsvekst og bebyggelsesutvikling. Befolkningskurvene for Hammerfest og Bodø følger ikke samme utvikling, selv om begge illustrerer den generelle urbaniseringstendensen som gjaldt de fleste steder i Norge særlig i andre halvdel av 1800-tallet (fig. 3 C).

3 C. Befolkningssurve for Bodø (rød) og Hammerfest (grønn) på 1800-tallet. Illustrasjon av forfatteren.

Kurven for Bodø viser en nærmest eksplosjonsartet vekst etter 1865 noe som hadde sammenheng med "Sildetiden" 1864–1885. Det store sildeåret for Bodø var 1883.¹⁵⁹ I denne 20-års perioden ble folketallet i Bodø mer enn firedoblet. I løpet av 1870- og 80-tallet passerte Bodøs folketall både Vardø, Vadsø og Hammerfest – det vil si at byen på kort tid gikk fra å være den minste i Nord-Norge til å bli den nest største, bare Tromsø var større. Hammerfest hadde en relativt jevn og stadig vekst etter 1835, mens folketallet stabiliserte seg på noe over 2000 omkring 1875.

3.2 Byens grunn og den borgerlige makttradisjon

De nordnorske byene ble anlagt under helt egne forutsetninger når en sammenlikner med andre byer i landet. Når det gjelder småbyer i Sør-Norge i perioden 1650-1800 har Finn-Einar Eliassen dokumentert at bygrunnen ofte var eid av noen få private grunneiere. Grunneierne hadde

kontroll over arealdisponeringen og stod selv for det aller meste av den reguleringsvirksomheten som ble drevet [...]. De utøvet dessuten en ikke ubetydelig uformell sosial makt i småbysamfunnene, som grunneiere, betydelige huseiere, arbeidsgivere, kreditorer og sentrale figurer i byens sosiale liv.¹⁶⁰

Men grunneierne utøvet også en viss omsorg for innbyggerne i sine "private" byer ved å "befordre og understøtte mange gode og nyttige Indretninger."¹⁶¹ Makten lå altså hos proprietæren.

Ved etableringen av byer i Nord-Norge var første post på programmet å bestemme området for byanlegget, etablere en bygrunn. I Finnmark tilhørte mesteparten av grunnen staten, men allmuen kunne fra 1775 få tildelt jord vederlagsfritt.¹⁶² Staten skulle sørge for å kjøpe ut eventuelle eiendomshavere innenfor de planlagte bygrensene, for deretter å skjenke grunnen til byen, slik det står i byprivilegiene:

¹⁵⁹ Helland 1908 s. 11-12

¹⁶⁰ Eliassen 1999 s. 282

¹⁶¹ Eliassen 1999 s. 283

¹⁶² Kongelig resolusjon 27. mai 1775 angående jorddeling i Finnmarken samt boplassers utvisning og skyldsetning samme sted. Imidlertid gikk grunnen tilbake til staten om den ikke ble tatt i bruk innen tre år (Mykland 2005 s. 175)

8) De til Kiøbstædernes Anlæg behøvende Grunde, maae, saavidt de kunne tilhøre private, eller ere beneficerede, afkiøbes eller mageskiftes for Kgl. Regning; men dem, der ere Kongen selv tilhørende, vil Han skienke til dette Brug [...].¹⁶³

I Hammerfest var det to private jordeiere (skomaker Ole Rønnes og klokkersønn Peter Christian Hundslund) innenfor det planlagte byterritoriet, men disse forlangte for mye for jordstykkene, og Rentekammeret fant at det per 1792 ikke var nødvendig å kjøpe disse plassene ”da det for nærværende ikke har nedsatt seg mer enn én kjøpmann i byen.”¹⁶⁴ Den øvrige grunnen i Hammerfest tilhørte staten gjennom den Kongelige handel og kirken. I Bodø ble gårdsgrunnen (Hundholmen) taksert og det ble inngått forhandlinger med eierne.¹⁶⁵ Omsider var det amtmannens oppgave å måle ut gratis tomter til de som ville nedsette seg i byen. Det var altså staten og deretter byen som var proprietæren, og ikke privatpersoner. Det kunne derfor ikke utvikle seg samme ”føydal-lignende” trekk, som Eliassen kaller det, i nord som preget de mindre byene i sør.¹⁶⁶

På en annen side så er det ikke sikkert at maktforholdene i byene nødvendigvis var knyttet til grunneierskap. Borgerstanden i Norge fikk med byprivilegiene i 1662 en særlig posisjon. De såkalte ”borgerlige næringer” ble drevet av tre grupper; handelsborgere, håndverksborgere og skipperborgere. Begrepet *borgerskap* brukes både om borgerrett, det vil si de rettsforhold som ga en person status som borger i en by, og som sosial gruppebetegnelse, det vil si fellesbetegnelse for de som tilhørte borgerstanden. I Norge har borgerbetegnelsen blitt brukt siden senmiddelalderen, og de formelle rettighetene knyttet til denne gruppen ble ikke avskaffet før i en prosess som startet mot slutten av 1830-tallet.¹⁶⁷ En kan anta at det nordnorske handelsborgerskapet betraktet seg selv, bevisst eller ubevisst, som del av en tradisjon. De første handelsmennene i Hammerfest og Bodø hadde vokst opp i borgerlige hjem lenger sør i landet eller i Danmark, og var sønner av embetsmenn eller handelsmenn. Tradisjonen tilsa at handelsborgerskapet skulle være en elite som gjennom privilegier skulle ha så mye makt at det var til gagn for både dem selv og den lavere stilte allmuen – det totale bysamfunnet.

Statsmyndighetene kan ikke ha betraktet den borgerlige makttradisjon som et problem for bydannelsene i nord, snarere tvert i mot. Det passet svært godt sammen med

¹⁶³ Anordning 17. juli 1789

¹⁶⁴ Sivertsen 1973 s. 17

¹⁶⁵ Coldevin 1966 s. 94-99

¹⁶⁶ Eliassen 1999 s. 285

¹⁶⁷ Imsen og Winge 1999 s. 57

de liberalistiske ideer som satte sitt preg på åndslivet i Danmark-Norge. Den liberale økonomiske doktrinen bygde videre på det *fysiokratiske* program som hadde blitt spredd i Europa gjennom opplysningstidens encyclopedier, skriver Dan Ch. Christensen i avhandlingen *Det moderne projekt* som handler om sammenhengene mellom teknologiutviklingen og kulturutviklingen i Danmark og Norge i perioden 1750-1850:

Den frie samfunnsborger burde utfolde sig naturligt som en selvstændig organisme i et civilt samfund. Naturtilstanden blev ikke valoriseret negativt som den hobbesianske *alles kamp mot alle*, men positivt som den fundamentale orden, hvor mennesker følger deres sunde, egennyttige instinkt [...]. Husholdningen, økonomien, er ikke statens gebet, men de oplyste producenters egen affære.¹⁶⁸

I dette ideologiske klimaet ville statsmyndighetene anlegge byer i Nord-Norge, og i praksis overlate mye av styringen til handelsborgerskapet og de gode – og naturlige – økonomiske kreftene. Byene var altså grunnlagt med kjøpmennene som forutsetning, og med handelen som drivkraft. Dette ble stadfestet i *Anordning 17. juli 1789 som bestemmer de Friheder, der forundes Kiøbstæderne i Finmarken*, der det blant annet står:

Saa bliver nu herved fastsat og offentligent kundgiort de Friheder og Fordele, som, til Handelens og Landets Opkomst, ere forundte bemeldte Kiøbstæder og sammes Indvaanere.¹⁶⁹

Landets fremgang var så å si parallell med handelens fremgang i følge innledningen til anordningen. Deretter fulgte 28 punkter som på mange ulike måter skulle virke forlokkende. Friheter og rettigheter var gjennomgangstemaer i forordningen:

Alle Christelige Religions-forvante maae i disse Kiøbstæder nyde frie og uindskrænket Religions-Øvelse. [...]. Borgerne maae i 20 Aar være frie for at betale Consumption, Familie- og Folke-Skat, samt alle andre almindelige Afgifter [...]. I bemeldte Tid skal de ligeledes være befriede for ¼ pro Cent-Skat af deres i Finmarken og Nordlandene paa Rente udsættende Capitaler [...]. Disse Kiøbstæder bevilges for det første i 20 Aars toldfri Indførsel [...]. Enhver Borger erhoder fuldkommen Rettighed til at drive al Slags Kiøbstæd-Næring [...]. Alle Borgere, som have vundet Borgerskab paa Handelen, maae føre samme aldeles uindskrænket [...]. De Handelsmænd, der ere Borgere i Kiøbstæder, skal alene have Rettighed til at sælge udenrikske Vare [...].¹⁷⁰

¹⁶⁸ Christensen 1996 s. 66

¹⁶⁹ Innledningen til Anordning 17. Juli 1789

¹⁷⁰ Utdrag fra §§ 1, 3, 4, 5, 15, 20 og 21.

Byborgerne skulle få denne friheten mot at de sørget for ”handelsrørelse”, og dermed vekst, i kjøpstaden. Friheten og ansvaret skapte en borgerstand med en selvsikkerhet og et bilde av seg selv som ”byens fedre”.

Borgermakten ble også formalisert gjennom institusjoner som *De eligerede menn*, som var et utvalg av borgere som skulle gi råd til byens offentlige myndigheter. Slike utvalg har hatt varierende oppgaver og sammensetninger, men i prinsippet forekom dette fra 1600-tallet og frem til formannskapsloven i 1837.¹⁷¹ I Bodø kom aldri dette i stand, i hvert fall ikke formelt, mens det ble opprettet i Hammerfest og Tromsø i 1828.¹⁷² I Hammerfest ble tre menn valgt på *tinget* – tidens ”demokratiske” organ som ble avholdt i byen et par ganger i året.¹⁷³ De tre eligerede menn var kjøpmann Jentoft, visekonsul Akermund og kjøpmann Aagaard. I de ti årene ordningen gjaldt i Hammerfest skjedde det bare ett bytte av representantene og det var da kjøpmann Jørdening overtok plassen til Jentoft da han døde. I korrespondansen med amtmannen ser en at borgerutvalget søkte om statlige penger til ”nyttige innretninger” til byens befolkning. De arbeidet for eksempel for at byen skulle få apotek og lege, og de anbefalte befolkningen å søke om å få utvist brensel i Alta skog.¹⁷⁴ På begynnelsen av 1830 ble det i Hammerfest opprettet nok et utvalg: *Kommisjonen for den nye kirkes oppførelse* som utelukkende bestod av handelsmenn. Denne kommisjonens arbeid kommer jeg tilbake til i kapittel 9.

De nordnorske byene var altså anlagte av staten som sørget for den geografiske avgrensingen og betalte for grunnavståelsen til byen. Neste utfordring var å få folk til å bosette seg der, og dette ble gjort ved å gi dem en rekke fordeler. Borgerstanden måtte utgjøre en kjerne av innbyggere – handelen skulle sørge for økonomisk vekst som staten etter hvert kunne få gode tollinntekter av. Tanken på reguleringsbestemmelser og begrensninger på byggevirksomheten var fjern i en slik kontekst, men samtidig skulle det i det minste skapes en bystruktur som måtte oppfylle visse funksjonelle krav, som for eksempel fremkommelighet mellom husene. De nordnorske byene var ikke store i første

¹⁷¹ Aschehoug 1897 s. 154

¹⁷² Coldevin 1966 s. 99, Ytreberg 1946 s. 284 og Sivertsen 1973 s. 59

¹⁷³ Historikeren Sølvi Sogner skriver at det på tinget ble lest kunngjørelser fra sentrale myndigheter, her reiste folk søksmål mot hverandre eller fogden reiste straffesak på vegne av kongen, her ble kontrakter og eiendomsoverdragelser tinglyst. Tinget var i særklasse den viktigste møteplassen både for folk seg i mellom og mellom folket og statens representanter i bygd og by (Sogner 1995 s. 58). Da formannskapsloven trådte i kraft i 1837 var stemmeretten i byene begrenset til menn over 25 år som var eller hadde vært embedsmenn, var kjøpstadsborgere eller eide gård og grunn i byen tilsvarende 150 spd. sølvverdi eller mer. De stemmeberettigede på tinget i Hammerfest i 1828 kan ikke ha vært mange.

¹⁷⁴ Sivertsen 1973 s. 59

halvdel av 1800-tallet, det var under tusen innbyggere, men utgangspunktet må likevel ha vært at boligene og bryggene til noen hundre mennesker på et avgrenset område krevde en viss organisering.

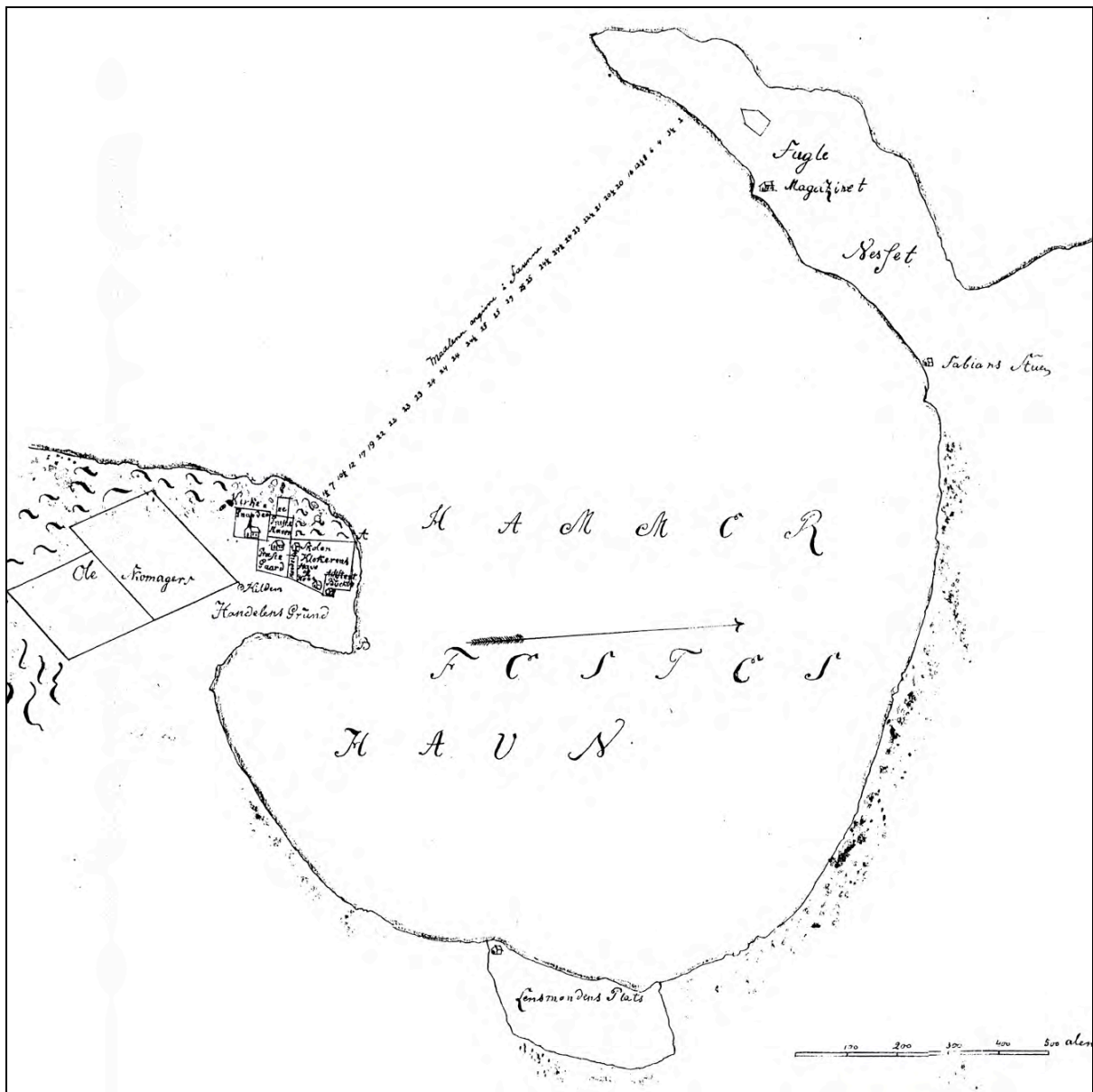
3.3 Idéer til en byplan ved 1700-tallets utgang

Jeg har hevdet at de statlige myndighetene ikke hadde noen interesse av de nye byenes fysiske organisering i tiden omkring 1800, og det fantes ingen praktiserende lovverk om byorganisering. Men det betydde ikke at tanker om byorganisering og byplanlegging var totalt fraværende.

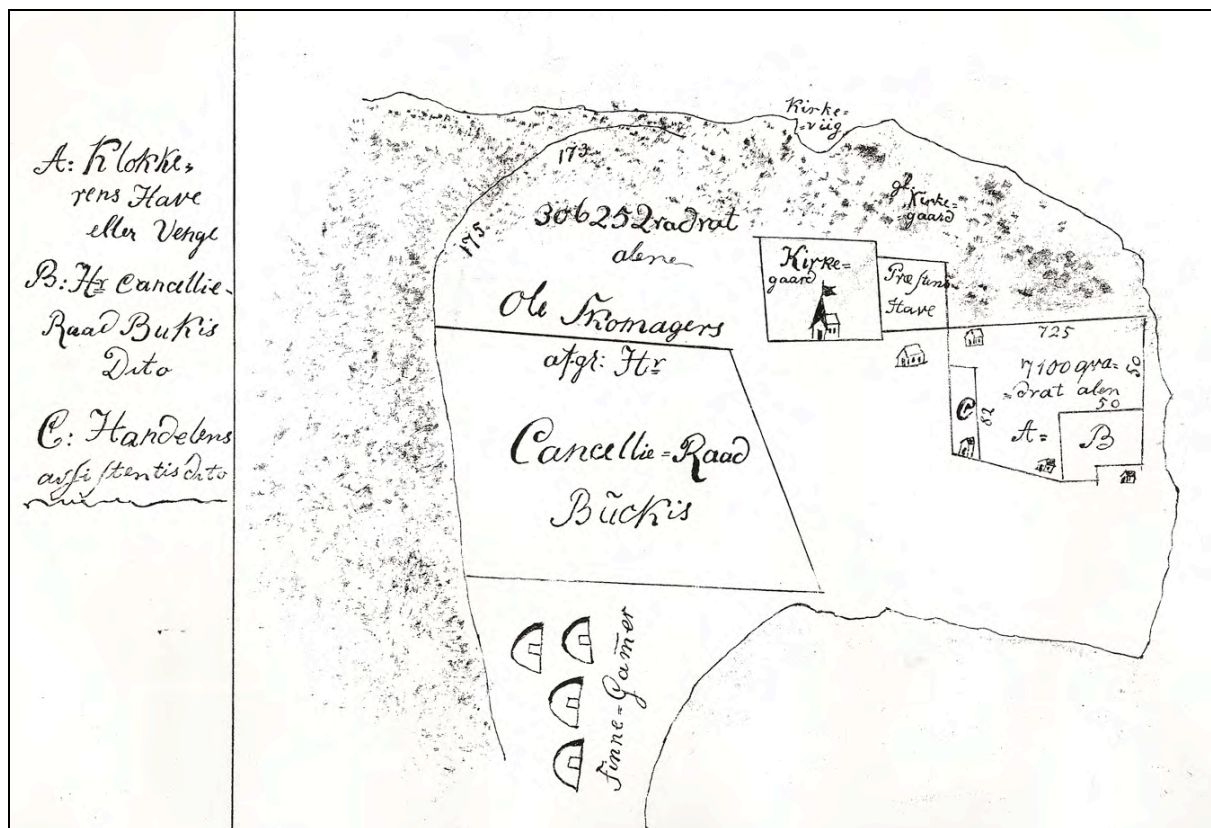
Den første vurderingen av Hammerfests landskap som utgangspunkt for et byanlegg ble foretatt av landmåler Christian Frost Bredal i juli 1788.¹⁷⁵ Han befarte området rundt hele bukta fra Fuglenes til neset på sørsiden, og utarbeidet en kartskisse, samt en *Topografisk Beskrivelse over Situationen ved Hammerfestis Havn*.¹⁷⁶ Bredal tegnet to kart der det ene viser hele Hammerfest fra byneset til og med Fugleneset, mens det andre viser bare byneset (fig. 3 D og 3 E).

¹⁷⁵ C. F. Bredal (f. ca 1718) ble ansatt som landmåler i Finnmark i 1775 som følge av *Kgl. res. 27. mai 1775 angående jorddelingen i Finmarken samt boplassers utvisning og skyldsetning samme sted*. Instruksen fra Rentekammeret finnes i arkiv etter amtmannen i Finnmark, nr. 2883, SATØ. Da det var folketelling i 1801 var Christian Bredal (i folketellingen skrevet *Bredahl*) en 83 år gammel pensjonert landmåler på Strinda i Sør-Trøndelag.

¹⁷⁶ Gjengitt i Sivertsen 1973 s. 16.

3 D. Kart over Hammerfest i 1788 av landmåler Bredal. Hammerfest historielag.

3 E. Kart over Hammerfest-neset i 1788 av landmåler Bredal. Hammerfest historielag.

Eiendomsgrensene er skjematisk streket opp som geometriske figurer uten at topografien har blitt tatt i betraktning. Bratt terreng er markert med mørke flekker eller bølgestreker. Bygningene er gjengitt i perspektiv, men er ikke ment som individuelle gjengivelser av hvert hus, snarere som symboler: *hus* (har saltak), *kirke* (har tårn) og *gamer* (halve rundinger merket "Finne-Gamer").

Vurderingen gjaldt havneforhold og hvorvidt landskapet var egnet til bebyggelse. Bredal mente at Fuglenes var plant nok til bebyggelse, men

haver den Besværighet med sig, at der for det første falder sterkt Faldvejr, og for det andet, at der ved vestlig Vinde er vanskelig at komme paa Land, og for det tredie, at Skiber formedelst same slags Vinde ej kan blive liggende.¹⁷⁷

Østover og sørover, langs bukta, var terrenget for bratt og steinete til bebyggelse.

Altsaa findes der /:efter min mening:/ paa foranførte Stæder ej de Reqvista, som udfordres, hvor en Kiøbstad skal anlegges.¹⁷⁸

Men på neset, der handelen og kirka allerede lå, fantes

¹⁷⁷ Sivertsen 1973 s. 16

¹⁷⁸ Sivertsen 1973 s. 16

den bekvemme Leilighed, at Søe-Boderne kan opføres paa Steen-Bolwerk i Søen saaledes, at Skibene kan ligge der ved baade Losning og Ladning og det med den betydelige Fordeel at Skovene bliver sparet og Fundamentet bestandigt, hvilket nu i Serdelighed kan skee, da S. T. Hr. Amtmann Sommerfeldt har forskaffet til Landet en saadan Arbejedere, der excellerer i at mure og bygge med Kampe-Steen.¹⁷⁹

Gode havneforhold var altså et viktig premiss for kjøpstadsanlegget, og Bredal foreslo å utvikle havnepotensialet ved hjelp av bolverk av stein i sjøen – altså en form for utfylling eller havneforbygning. Viktigheten av gode forhold for skipstrafikken kommer også frem på kartet som Bredal utformet i forbindelse med befaringen. Havdybden har blitt målt på 34 punkter i en rett linje mellom byneset og Fuglenes (fig. 3 D).

Bredals befaring og rapport ble gjort på oppdrag fra Finnmarks amtmann Ole Hannibal Sommerfeldt (1753–1821). Det var Sommerfeldt som ekspederte Bredals vurderinger til Rentekammeret i København. I følgebrevet skrev han at selv om det var vanskelig å lande på Fuglenes i vestavær, så ville strekningen likevel kunne benyttes om det ble behov for det. Han mente at det med noe arbeid kunne bli farendes landevei rundt hele vågen fra byneset til Fuglenes. Han hadde selv, som den første, kjørt rundt vågen – ikke uten problemer, men dette kunne det gjøres noe med.¹⁸⁰ Motivasjonen for planlegging på dette tidspunktet var i første rekke potensialet for god kommunikasjon mellom byen og omverdenen, og intern kommunikasjon på stedet.

Et par år senere kom ønsket om en plan for den fremtidige bybebyggelsen til uttrykk i et brev amtmann Sommerfeldt skrev i 1791 angående Hammerfest og Vardø:

...det kunne synes høist nødvendig i hensyn til Byenes tilvekst og for at forebygge at Byene ikke ble aldeles til en Laborint, at disse Byenes grunder blev, forsaavidt Cituationen kunne tillade det, afstukket i ordentlige Gader og Streder samt Plads til et Fisketorv udses, under hvilken avstikningsforretning de nødvendige Huse som ikke fandtes at være ret ordnet maatte anmodes og anvises Plads hvorpaa at naar de være forfaldne og av ny igjen skulde opføres maatte opføres.¹⁸¹

Sommerfeldt ville unngå utviklingen av labyrintiske byer – byer med et uoversiktlig og krokete gatenett, og fremmet ”ordentlige” gater og streder, samt en torvplass.

¹⁷⁹ Sivertsen 1973 s. 16

¹⁸⁰ Sivertsen 1973 s. 16

¹⁸¹ Brev til Rentekammeret 25. oktober 1791. Arkiv etter amtmannen i Finnmark, nr. 40, SATØ

Saaledes formener jeg at naar et nu eksisterende Pakhuse som nu staar plat paa Marken var forfalden og igjen av ny skulde opbygges maate Eieren eller Eierne være forpligtet til at opføre samme ved Stranden enten paa Stenkar bolverk eller Pæle...¹⁸²

For å utnytte plassen bedre mente amtmannen at pakkhusene burde legges ved stranden på samme vis som Bredal hadde foreslått. I samme avsnitt skriver han at når det gjelder husgrunner, så måtte disse begrenses til en størrelse som var *nødvendig* for å få plass til hus, gårdsrom og en urtehage. Når det gjelder hager er det en interessant parallell i de islandske kjøpstadsrettighetene. Island var på denne tiden en del av det dansk-norske riket, og den samme politikken ble ført på Island som hadde ledet til kjøpstadsetableringene i Nord-Norge. I *Anordning angaaende de Friheder som forundes de paa Island oprettede Kiøbsteder fra 1786* heter det at

Bygge-Pladserne skal frit anvises, og det saaledes, at de ikke ligge for tæt sammen, samt at der saavidt mueligt ved hvert Huus bliver Plads til en liden Hauge.¹⁸³

Noe liknende stod ikke i de nordnorske bypriviligene, men det er tydelig at byhager har blitt betraktet som viktig. Amtmann Sommerfeldt var en ivrig fysiokrat og jordbrukspioner, og var ikke alene om å ha slike interesser.¹⁸⁴ På sørsiden av et av husene som ble bygd på 1830-tallet i Tromsø er det fremdeles en inngjeret liten hage (fig. 3 F). Det var kanskje slik Sommerfeldt forestilte seg idealbyen.

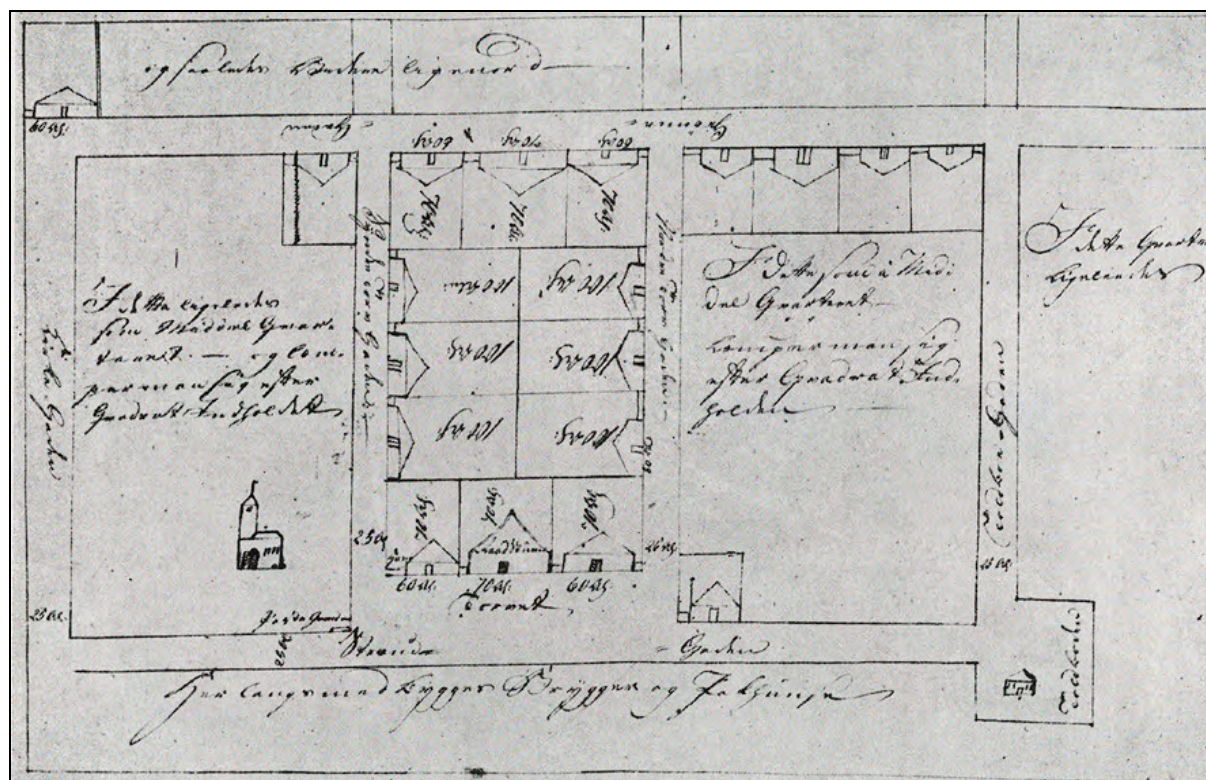
3 F. Hus med hage i Skippergata i Tromsø. Foto ved forfatteren 2008.

¹⁸² Amtmannen i Finnmark, nr. 40, SATØ

¹⁸³ Punkt 5 i Anordning 17. november 1786

¹⁸⁴ Ytreberg 1962 s. 195

Kjøpstaden Tromsø lå på denne tiden under Finnmarkens amt, og amtmann Sommerfeldt hadde også tanker om hvordan Tromsø burde bebygges. Det er bevart en skisse som visualiserer byplanideene som amtmannen uttrykker i brevet (fig. 3 G).

3 G. Byplankonsept for Tromsø i 1788 av amtmann Sommerfeldt. Ytreberg 1946 s. 87.

I følge denne planen, som er fra 1788, skulle mesteparten av Tromsøs bebyggelse reguleres i tre store rektangulære kvartaler. De rektangulære kvartalene skulle inndeles i tomter på den måten at det ble husfasader mot alle fire sider. På hver side av kvartalene skulle to gater gå parallelt nord-sør: Strandgaden i øst som et skille mellom brygger og pakkhus og resten av bebyggelsen (nederst på tegningen), og Grønnegade i vest der bebyggelsen på gatas vestside ikke skulle reguleres i kvartaler, men i rekker (øverst på tegningen). Et torv skulle ligge som en utvidelse av Strandgata og et rådhus plasseres i midtaksen med fasaden vendt mot torvet. Sommerfeldt har også tegnet inn hus som liggende rektangler med en trekant oppå. Historikeren Astri Andresen tolker dette som at "Fasadene var tenkt liggende med gavlen

vendt mot gata, slik en kjenner det fra tette byer helt fra middelalderen av.”¹⁸⁵ Ser en på målene amtmannen har antydnet, skulle tomtene ha en bredde på 35-40 meter mot gata. Hvis et stort hus i første halvdel av 1800-tallet skulle ligge med gavlen mot gata, ville det maksimalt ha en gatefasade på 10 meter.¹⁸⁶ Det er grunn til å tvile på at Sommerfeldt planla en by der husene skulle ligge med 25-30 meters avstand med gavlen mot gata helt i strid med klassisismens idealer. Snarere skyldes det Sommerfeldts manglende tegneferdigheter. Amtmannen, en utdannet jurist fra universitetet i København, måtte ty til noe enkelt, men tydelig – et *symbol* for hus.

Skissen må tolkes som et *byplankonsept* – ikke en reguleringsplan forstått som et førende plankart. Konseptet beskriver de grunnleggende prinsippene som byene burde ordnes etter: et klassisistisk byplanmønster med tradisjonelle urbane elementer som kirke og rådhus, og tollboden som statsmaktens økonomiske grunnstein i byanleggene.¹⁸⁷ Torvet, som kanskje først og fremst var tiltenkt handel med fisk, var i så måte praktisk plassert mellom havnesonen og den øvrige bebyggelsen.

Amtmannen mente altså at en burde ha en plan å bygge etter i Hammerfest, og at de sentrale myndighetene burde, ”naar Udgiftene derved ikke fantes at være Hans Majestets Kasse for trykkende”, sende en mann nordover ”enten fra København, Trondhjem eller Bergen” for å ta seg av saken.¹⁸⁸ Rentekammeret svarte at de ikke kunne innlate seg

til den ende at besørge en kyndig Mand til stedet; derimod er vi enige med Hr. Amtmandens Forslag om at en ordentlig og mht. Beboernes formerelse i Tiden passende Plan fra begynnelsen tages og følges.¹⁸⁹

Det kan ikke fra de sentrale myndighetenes side blitt betraktet som spesielt viktig at de nyanlagte byene skulle ha et bestemt utseende, det var funksjonen som handelsentrum som var poenget med byanleggingen. Sommerfeldt fikk ingen kyndig mann fra Trondheim, Bergen eller København, men man hadde landmåler Bredal. Det er ikke funnet belegg for at han prøvde å lage en plan for Hammerfest, men i Tromsø hadde den iherdige prost Schieldrup gått til aksjon i 1794 for å få Bredal til å lage en plan:

¹⁸⁵ Andresen 1994a s. 99

¹⁸⁶ Gavlveggen til Kjelsethgården i Tromsø fra 1837 har en lengde på 8,7 meter (Kavli 1966 s. 394)

¹⁸⁷ Tollbodene var gjerne de første offentlig bygningen som ble bygd i de nyanlagte byene. Da handelen ble frigitt i Finnmark i 1787 ble det samtidig opprettet tollsteder i Tromsø, Hammerfest og Vardø. I Bodø og Vadsø ble tollbodene bygd parallelt med byanleggingene (Jørgensen 1969 s. 311).

¹⁸⁸ Brev til Rentekammeret 25. oktober 1791. Arkiv etter amtmannen i Finnmark, nr. 40, SATØ

¹⁸⁹ Svar fra Rentekammeret 29. desember 1792. Arkiv etter amtmannen i Finnmark, nr.631, SATØ

Da Hr. prosten Schieldrup har forlangt at jeg skulde paatage mig at opmaale og inddele Grunden til en Kiøbstads anleggelse paa Tromsøen, saa maae jeg ydmygst udbede mig Reglement eller forholds ordre fra Deres velbaarenhed, som jeg kan følge.¹⁹⁰

Amtmannen svarte Bredal blant annet at det skulle være en 30 alens bred gate mellom pakkhusene ved sjøen og våningshusene, og at tomteinndelingen skulle gi rom for at det mellom hvert våningshus skulle være en liten urtehage. Et stadig tilbakevendende problem i Tromsø var kirkestuene som trolig hadde blitt bygd jevnlig siden middelalderen.¹⁹¹ Bredal mente de ville "hindre en regelmessig anlegning", og snarere fremstå som en "vildsom Laborint, og ikke som en Deel af en ordentlig anlagt Stad." Etter hans syn var løsningen å få eierne til å flytte og plassere dem i en "anvist og forelagt orden".¹⁹²

Det fantes altså et ønske om å ha en reguleringsplan for å organisere bebyggelsen i de nye byanleggene i Nord-Norge helt fra begynnelsen. Amtmann Sommerfeldt var en viktig aktør i prosessene for å få dette til, og landmåler Bredal var fagmannen som skulle overføre teoriene eller ideologien til praksis. Essensen i byplanideologien som Sommerfeldt og Bredal forfektet var basert på oppfatninger om at *regelmessighet og orden* var positivt, i motsetning til *det labyrinthiske* som var det en reguleringsplan skulle bekjempe. Dette betydde at idealet forutsatte både formmessig og funksjonsbetinget systematikk i bebyggelsen. Som en kan se av Sommerfeldts konseptskisse skulle bebyggelsen ordnes i rettvinklede kvartaler og det skulle være en soneinndeling med brygger og pakkhus i strandsonen, en sentralsone med torv der det var visuell forbindelse mellom de offentlige bygningene, og en gradvis overgang til privat bebyggelse. Systematikken var selvsagt helt legitim i den klassisistiske estetikken, samtidig som systemet fremmet en god utnyttelse av bygrunnen. Regulering som brannhemmende tiltak, som skulle bli så viktig i utviklingen av bygningsloven, ser ikke ut til å være presserende for Sommerfeldt, som derimot var svært opptatt av det skulle være plass til urtehager ved alle våningshus.

Initiativet til byplanleggingen må i stor grad sies å komme fra én person, amtmann Sommerfeldt, samtidig som han trolig hadde støttespillere blant likesinnede embetsmenn i egnen. De sentrale myndighetene viste liten interesse for byregulering. Det fantes overhodet ikke noe press fra København i så måte – sentralmaktens interesser lå i økonomisk og befolkningsmessig vekst på stedet. Drivkraften bak tilløpene til byplanlegging i byene på

¹⁹⁰ Amtmannen i Finnmark, nr. 668, SATØ

¹⁹¹ Ytreberg 1946 s. 60

¹⁹² Brev til amtmannen 27. desember 1794. Amtmannen i Finnmark, nr. 669, SATØ

1780- og 90-tallet hadde rot i lokale ambisjoner hos embetsmenn, noe som tydeligst ble uttrykt når det gjaldt Tromsø. Men fikk Sommerfeldt og Bredals arbeid noen praktisk betydning for Tromsøs tidligste utvikling? Historikeren N. A. Ytreberg poengterer at ”planen ikke ble fulgt” – han forstod det altså ikke som et konsept. Ytreberg forklarer dette med at de tallrike kirkestuene hadde skapt et trafikkmønster som ikke så lett lot seg endre, og at det ikke hadde blitt organisert et tilsyn med bebyggelsen.¹⁹³ Det siste er et stort poeng; byplanlegging, forstått som et fiksert bilde (plankart) som skulle overføres til virkelige forhold, var ressurskrevende: for å kunne gjennomføre det krevdes et apparat. Som jeg var inne på når det gjaldt byanleggene på 1600-tallet – for eksempel Kristiansand og Kristianstad – hadde de fordret en sterk vilje til gjennomføring og en ressursbruk som stod i forhold til dette. Da bygningsloven 1845 ble innført var det betegnende at den ikke bare inneholdt reglene for selve byggingen, men også hvordan tilsynet skulle føres og hvem som hadde ansvar for ulike områder.

Amtmann Sommerfeldt hadde få ressurser, men mange ideer. De nye byanleggene i Nord-Norge, her eksemplifisert med Hammerfest og Tromsø, ble født på statens bud og skulle ha som funksjon å være sentrum for handel og administrasjon i en liberal økonomisk politikk. Noen embetsmenn hadde uttalte idealer som var tuftet på et klassisistisk orden og regelmessighetsideal, men gjennomføringen hadde ingen slagkraft all den tid verken staten eller borgerne betraktet en formalistisk byplan som verdifull i seg selv. Men etter løsrivelsen fra Danmark i 1814 gikk embetsverket i Christiania i gang med en prosess for å få i stand et lovverk som nettopp skulle få orden på de norske byene.

¹⁹³ Ytreberg 1946 s. 140

4. Bygningslovens mål og middel

4.1 Mot en felles bygningslov

Den eldste loven i Norge som tar for seg regulering av bybebyggelse er Magnus Lagabøters bylov fra 1276. Dette var ingen ren bygnings- og reguleringslov slik som tilsvarende lovverk på 1800-tallet. Byloven omhandlet mange slags rettsforhold – om tingmenn, kongevalg, forsvar, strafferett, arverett, fiskehandel, veddemål, tyveri osv. – alt ordnet i ni bolker. Den sjette bolken heter *Byskipingen*, og her får man gjennom 18 kapitler et bilde av middelalderens tanker om byorganisering. I kapitlene var det særlig vern mot brann og organisering av handel som ble vektlagt.

Og derfor skal folk vite at ingen mand skal lægge i en ny opsat oven før end gjaldkeren og raadmændene er tilkaldt for at se den, og om de synes oven er i lovlig stand, da kan eieren la ilde om han vil.¹⁹⁴

Deretter følger flere bestemmelser for hvor og når man kan bruke ild, samt regler for tilgang på vann og ”om den husbonde som ikke vil at folk skal berge for ildsvaade”.¹⁹⁵ Loven viste direkte til forhold i Bergen, men den fikk trolig gyldighet også i Oslo, Tønsberg og Nidaros (Trondheim) som på 1200-tallet må regnes som ganske store kjøpsteder.¹⁹⁶ Når det gjaldt bebyggelsen og byrommene som fysiske strukturer ble dette regulert i kapittel 4 *Hvordan husene skal ordnes i vor by*:

Alle de hus som er fra før, skal staa slik som de er komne. Men om nogen som har ret til det, vil la bygge hus, da skal han herefter sætte det slik som lagmanden og gjaldkeren eller raadmændene ser er rettest, baade til gate og brygger og likesaa til almenninger og veiter.

Loven opprettet med andre ord en kontrollinstans som kunne gi byggetillatelse på anviste steder, og tomtene ble sett i relasjon til de ulike kategoriene av byrom: gater, brygger, allmenninger og veiter. Deretter fulgte bestemmelser for disse rommene:

Saa skal og hvert gate(-stykke) være jevnhøit med de andre, og 12 alen bredt, og likesaa bryggene. De skal gjøre sine brygger lavere som har for høie, og hine bygge paa efter det som lagmanden eller gjaldkeren eller raadmændene tykkest rettest, saa at alle blir jevnhøie [...]. Almenninger skal være 8 alen brede, men veiter 3 alen mellem gaardene.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Magnus Lagabøters bylov 1923 s. 31

¹⁹⁵ Magnus Lagabøters bylov 1923 s. 32

¹⁹⁶ Authén Blom 1974 s. 99-100

¹⁹⁷ Magnus Lagabøters bylov 1923 s. 25

Gateplanet skulle være jevnt og ha en viss bredde. Om noen bygde slik at byrommene ble begrenset, måtte den ulovlige delen av huset rives, og hvis husbyggeren ikke gjorde dette frivillig ble det oppnevnt

mænd til at gå avsted og hugge saa meget av huset som der staar over gate eller brygge, almenninger eller veiter eller gaardsrum som er mindre end nu er sagt. Tre alens svaler kan taales over brygger, men ikke bredere.¹⁹⁸

I 1200-tallets by var det altså viktig å lage grenseopp ganger mellom der det kunne bygges og byrommene som måtte forbli åpne og ha et jevnt underlag.

Loven fra 1276 skulle regulere bybebyggelsen, og den må i stor grad betraktes i lys av brannfaren i kombinasjon med et økt press på bygrunnen i høymiddelalderen. Ved hjelp av utfyllinger i sjøen ble byarealet utvidet, samtidig som bebyggelsen ble tettere og høyere.¹⁹⁹ Arkeologen Siri Myrvoll mener at det i Bergen hadde blitt satt i gang ”reguleringstiltak” også før 1276, og da like etter bybrannene i 1198 og 1248. Arkeologiske funn kan tolkes som at det tidlig på 1200-tallet skjedde en

”omlegging” av byen, en markert utbygging av havnen nord for Korskirken, og en tilsvarende nedtrapping av aktiviteten i syd. På midten av 1200-tallet er den tidlige havnetilknyttete Olavskirken blitt klosterkirke i utkanten av byen, og den gamle havnen blir brukt som avfallsområde. Byens sentrum og tyngdepunkt er flyttet nordover og et bebyggelsesmønster tilpasset handelskaiene vokser frem på de nye utfyllingene.²⁰⁰

Etter brannkatastrofen femti år senere mener Myrvoll at ”planen” fra tidlig i århundret kunne fullføres med en ytterligere ”spesialisering av de enkelte bydelene med bebyggelse og gatenett tilpasset bydelens funksjon”.²⁰¹ Myrvolls konklusjon er at

”Bryggen-strukturen” som vi ser den dag i dag, er et resultat av en storstilt ”reguleringsplan” som ble påbegynt etter brannen i 1198, og som ble gjennomført for alvor etter brannkatastrofen i 1248. Den byen som etter hvert ble gjenoppbygd, fikk en struktur tilpasset ulike byfunksjoner i de forskjellige bydelene.²⁰²

Bestemmelsene fra 1276 ble, i følge historiker Terje T. V. Bratberg, delvis videreført i Christian IV’s norske lov av 1604, og siden i Christian V’s norske lov etter innføringen av eneveldet.²⁰³ Dette lovverket må betraktes som sovende da de nordnorske byene ble anlagt.

¹⁹⁸ Magnus Lagabøters bylov 1923 s. 26

¹⁹⁹ Helle 2006 s. 94

²⁰⁰ Myrvoll 1990 s. 9

²⁰¹ Myrvoll 1990 s. 12

²⁰² Myrvoll 1990 s. 13

²⁰³ Bratberg 1995 s. 11-12

Det finnes ingen henvisning til lovene i materialet. Trolig ble de gamle bestemmelsene fortrent under den rådende økonomiske ideologien. Det skjedde altså ingen radikale endringer når det gjaldt lovverk eller reglement som skulle regulere bybebyggelsen fra Magnus Lagabøters tid til innføringen av bygningsloven av 1845. For de enkelte byene kom regler om brannsikring, og i 1767 kom forordningen om obligatorisk brannforsikring i kjøpstedene i Norge. Byplanideer fra renessansens Europa fikk man som nevnt første gang se i Norge på slutten av 1500-tallet med byanlegget i Fredrikstad, og deretter i Christiania, Kristiansand og Trondheim på 1600-tallet. Bygningsloven 1845 må ses på bakgrunn av disse idealene, samt det gamle problemet med brannfaren i tettbygd strøk.

Bygningsloven 1845 var den første såkalt "alminnelige" bygningslov. Dette betydde at den skulle gjelde generelt for alle kjøpsteder og ladesteder med forsteder i Norge. Utviklingen av en alminnelig bygningslov gikk i vekselvirkning med utviklingen av bygningslover som gjaldt for enkelte større byer i landet. Arbeidet med bygningslovgiving i Norge begynte, fra regjeringens side, ganske umiddelbart etter 1814. Moderniseringen av Norge var en sterk drivkraft for det nye embetsmannregimet etter 1814, og det ble tatt initiativer for å bringe den norske bybebyggelsen i pakt med kravene som ble stilt til bebyggelse i europeiske storbyer, hevder Larsen i sin avhandling.²⁰⁴ Imidlertid var arbeidet ikke preget av et ønske om en bygningslov som redskap for byplanlegging og regulering. Det som i størst grad var styrende for arbeidet fra starten av var behovet for konkrete bestemmelser som skulle gjøre hver enkelt bygning mindre utsatt for brann, samt minske spredningen hvis ulykken først var ute.

Et viktig forbilde og utgangspunkt for de første arbeidene med bygningslovgiving i Norge var "Placat" 4. juli 1795 angående de regler "som ved bygningers opførelse i København for eftertiden blir at iakttagte". Reglementet på 19 punkter bærer preg av sin dramatiske bakgrunn – bybrannen 5. til 7. juni 1795 i København. Dette var regler for oppføring av bygninger, med alt det innebar av materialbruk, pipekonstruksjoner, fluktveier osv., ikke en reguleringslov. Det første utkastet til *Plan for et reguleret Anlæg for den afbrænte Deel af Staden*, skrevet av stadsbyggmester Meyn og stadskonduktør Jørgen Henrik Rawert (1751–1823) i 1800, hadde imidlertid reguleringsiltak inkorporert. Forfatterne oppsummerte prinsippene slik:

²⁰⁴ Larsen 1988 s. 29

Disse Forandringer forudsætte en overordentlig Omveltning i den gamle Plan, at sammensmelte visse Gader og Stræder for at formere større Quareer; at giennemskiære de store for at udvide og befordre bedre Kommunikation; og paa sine Steder at foretage betydelige Indrykninger for Gadernes større Brede og lige Flugt; og at udlægge Strækninger af Gader igien til Byggepladse.²⁰⁵

Meyn og Rawert var klar over at det var en kostbar plan, og av den grunn ble den byregulerende delen av planen avvist av Rentekammeret.²⁰⁶ Allerede etter en brann i 1728 hadde det blitt nedsatt en kommisjon som anbefalte at byen i høyere grad burde innrettes etter barokkens smak, med mer ensartet bebyggelse og bredere, rette gater. Likevel ble resultatet bare noen ”retusjeringer” på byplanen.²⁰⁷ I kongens by ble ikke en storstilt opprydding i den gamle bykjernen, som hadde det smale og slyngete gatenettet fra middelalderen intakt, betraktet som viktig nok i forhold til kostnadene.

Det første utkastet til en alminnelig bygningslov i Norge kom i 1818. Larsen skriver at ”Så og si ordrett, men med noen få redaksjonelle og språklige justeringer, stammer størstedelen av bestemmelsene fra de forordninger som ble gitt for byggevirksomheten i København etter brannen i 1795 og bombardementet 1807.” Det norske utkastet inneholdt i tillegg reguleringsbestemmelser: gatene skulle være rette og mellom 18 og 24 alen brede, og byens myndigheter skulle avgjøre hvilke gater som skulle utvides på det offentliges bekostning og med erstatning til grunneieren.²⁰⁸ Da Justisdepartementet sendte forslaget ut på høring i landets amter, var hovedargumentet mot en felles bygningslov at de norske kjøpstedene var så forskjellig i terreng og næringsveier at det nærmest ville være umulig å forme en felles bygningslov.²⁰⁹ I Trondheim ble forslaget imidlertid omfavnet fordi byen hadde brent bare noen måneder før. Her ble utkastet brukt som utgangspunkt for en *Politieplacat* i 1819 med bestemmelser for all nyoppføring av bygg. I Christiania måtte en også handle raskt etter en brann i 1819 og sørget for en provisorisk anordning samme år. Den hadde kun 11 paragrafer, og de fleste handlet om murtvang og forbud mot oppbevaring av trematerialer. Når det gjaldt smale gater (under 20 alen brede) kunne det ved nybygging vurderes om byggelinjen skulle rykkes inn. Ut over dette sa anordningen ingenting om byregulering som sådan. Det fremgår med all tydelighet at det var behov for bygnings-

²⁰⁵ Rawert 1800 s. 23

²⁰⁶ Rawert 1800 s. 33-34

²⁰⁷ Hartmann og Villadsen 1979 s. 30

²⁰⁸ Larsen 1988 s. 74

²⁰⁹ Larsen 1988 s. 78

bestemmelser – de norske byene var brannfarlige steder. Bestemmelsene som ble laget var midlertidige og basert på bestemmelsene fra København som også hadde vært et nødvendig hastevedtak. Det ble fremmet forslag til bygningslov for alle landets kjøpsteder både i 1821 og 1824, men disse ble ikke realitetsbehandlet. Forslagene var ikke mye endret i forhold til det første forslaget fra Justisdepartementet i 1818.²¹⁰

Den første loven angående bygningsvesenet kom 24. juli 1827 og gjaldt Christiania. Trolig var det mest presserende å få en bygningslov for hovedstaden som hadde en sterk befolkningsvekst i disse årene. Loven var detaljert med hele 65 paragrafer og tok grundig for seg flere temaer som siden kom til å gå igjen i den allmenne bygningsloven. Justisdepartementet sendte igjen brev til alle landets amtmenn, der det ble bedt om en betenkning angående hvorvidt loven om bygningsvesenet i Christiania kunne gjøres gjeldende for alle landets kjøpsteder. Det var altså en alminnelig bygningslov som hele tiden var en motivasjon og et mål også i arbeidet med de enkelte byene. Amtmannen i Finnmark ekspederte forespørselen videre til de tre fogderiene i amtet: Senja og Tromsø (Tromsø by), Vest-Finnmark (Hammerfest) og Øst-Finnmark (Vardø). De som tok stilling til saken i Tromsø var sorenskriveren, branninspektøren og tre av byenes borgere, og fogden skrev i sin uttalelse at det i mange henseende ville være ”ønskeligt at der med lov ble fastsatt regler for bygningsvesenet her på stedet, der så meget synes at trenge til forbedring”.²¹¹ Dette var en tilsynelatende positiv innstilling, men fra de fleste amt var svarene til departementet overveiende negative. Christianialoven hadde for eksempel bestemmelser om murtvang og stadskonduktørstillinger, men begge deler ble avvist fordi det ville være altfor dyrt for vanlige folk å bygge, og lønn til en fagperson var det ingen som kunne betale. Videre var det få som så nødvendigheten av byggetegninger ved bygningsforretninger, for en hver kunne jo forstå hvordan et alminnelig tømmerhus burde se ut.²¹²

Christiania-loven ble altså avvist som alminnelig bygningslov, men muligens som en ny strategi fra departementets side, kom det inn et nytt moment i resolusjonene for kjøpstedene som ble etablert etter at loven ble vedtatt. De nye kjøpstedene Lillehammer, Vadsø og Sarpsborg hadde i selve kjøpstadsresolusjonene en egen paragraf om at den som aktet å oppføre bygninger i kjøpstaden var forpliktet til å rette seg etter de regler som skulle bli fastsatt med hensyn til ”den offentlige Sikkerhed, samt Orden og Regelmæssighed ved

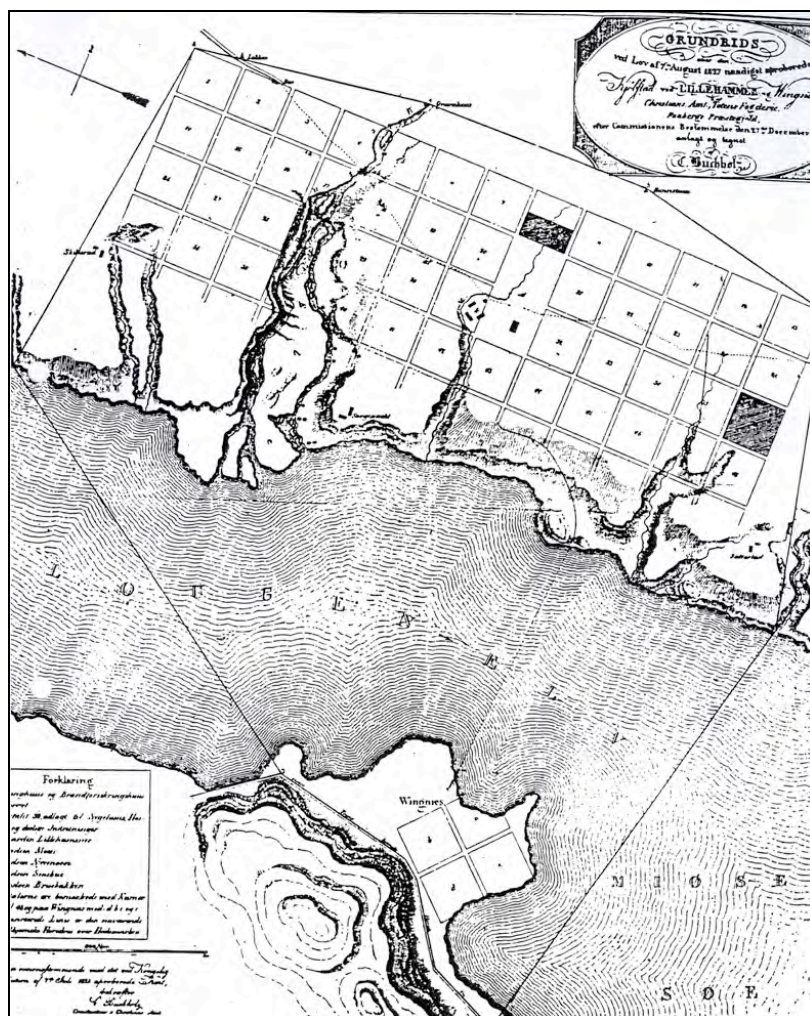
²¹⁰ Larsen 1988 s. 83

²¹¹ Senja og Tromsøs fogderi, nr. 20, SATØ.

²¹² Larsen 1988 s. 92

Anlægget”.²¹³ Dette hadde ikke blitt påpekt i kjøpstadsresolusjonene til Vardø, Hammerfest, Tromsø og Bodø – der var det, som tidligere påpekt, friheten fra tvang som stod i høysetet. Den tidligere omtalte anordningen for de islandske kjøpsteder hadde en slags reguleringsparagraf, men den var på ingen måte begrensende for byggevirksomheten. Snarere var det slik at den sikret de nye byboerne store tomter (se kap. 3.3).

Lillehammer fikk et eget bygningsreglement i 1828, som dessuten ble ledsaget av et plankart tegnet av amtsingeniør Carl Christian Bucholz (1787–1849).²¹⁴ Området innenfor kjøpstadsgrensene var delt inn i 56 kvadratiske kvartaler som i utgangspunktet var helt like, men som ble avbrutt av elveløp og fjellknauser (fig. 4 A).

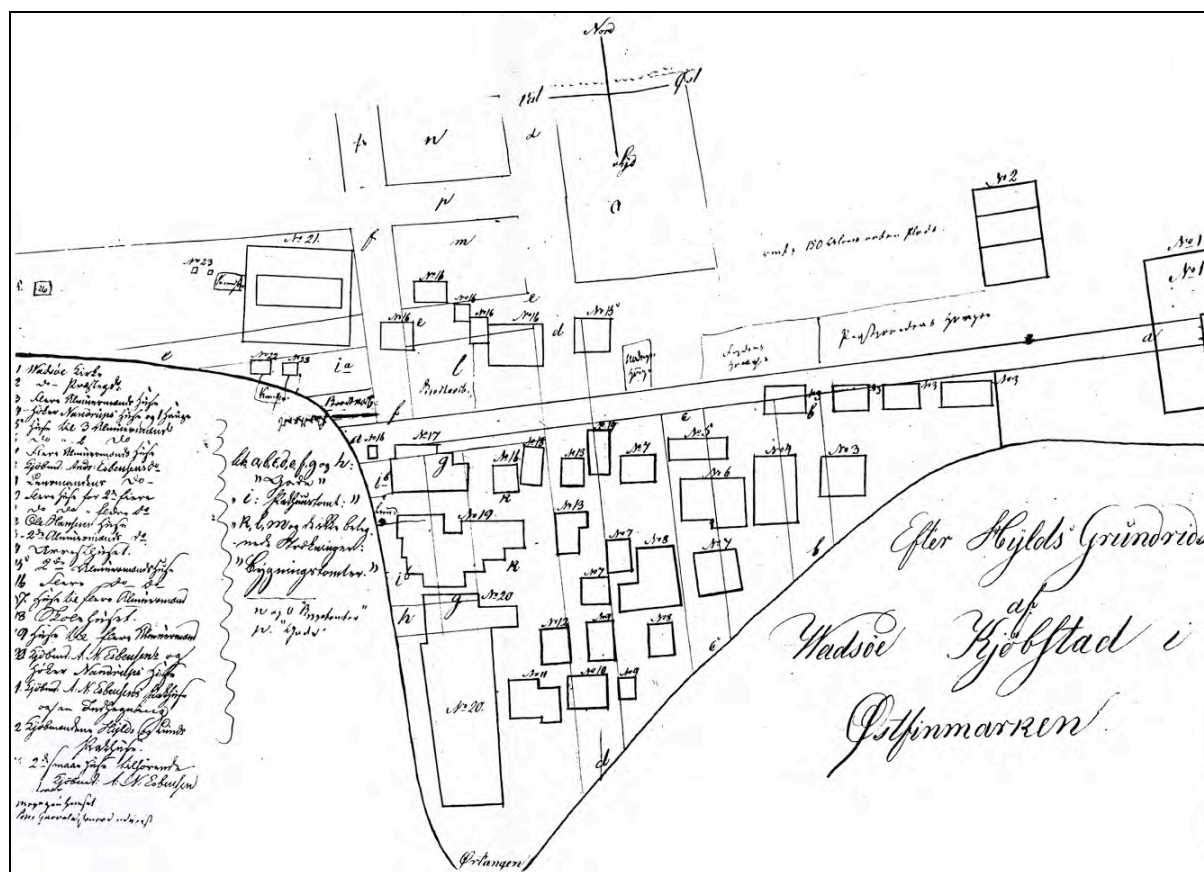

4 A. Reguleringskart over Lillehammer 1828. Moltubakk 1988 s. 24.

²¹³ Denne formuleringen er så å si liktydende i alle tre resolusjoner: Kgl. res. 7. august 1827 (Lillehammer), Kgl. res. 22. juli 1833 (Vadsø) og Kgl. res. 9. august 1839 (Sarpsborg).

²¹⁴ Kongelig resolusjon 7. juli 1828.

I Vadsø ble det første reguleringsmøtet avholdt i juni 1834, og et grunnriss over den sentrale delen av byterritoriet ble trolig laget i forbindelse med dette møtet (fig. 4 B).²¹⁵

4 B. Grunnriss av Vadsø omkring 1834 av Hylde. Einar Niemis kopi.

Risset viser den daværende bebyggelsen i Vadsø, samt et planlagt gatenett i et rettvinklet system som tydelig ikke var tilpasset bebyggelsen. Hovedprinsippet var en tversgående gate fra vest til kirka i øst. Sør for denne, og i rett vinkel på tverraksen, skulle det gå gater helt ned til sjøen. Nord for aksen er det antydning av fortsettelse av noen av disse gatene samt et par tverrgater. Det er tydelige forskjeller mellom fremstillingene av planene for henholdsvis Lillehammer og Vadsø. Ingeniør Bucholz var utdannet innen landmåling, mens mannen bak Vadsøs kart var Didrik Kruse Hylde (f. ca. 1801) som var maler av yrke. Niemi mener at "den svært restriktive tomtepolitikken som ble slått fast på det første møtet, ikke ble annet enn

²¹⁵ Niemi [upublisert manus til Vadsøs historie bind 2] s. 82. Takk til professor Einar Niemi for velvillig å gi innsyn i bokmanuset.

et fromt ønske. [...] Dog forsøkte man å holde seg sånn noenlunde til det grunnriss som Hyld hadde ført i pennen”.²¹⁶

Den skisseaktige plantegningen fra Vadsø ble siden etterfulgt av bygnings- og reguleringsbestemmelser for Vadsø i 1838.²¹⁷ I Nord-Norge var det ingen andre byer som hadde et formelt vedtatt reglement på dette tidspunktet. I Vadsø var det åpenbart viktig å sørge for åpne plasser – dette blir påpekt i første paragraf:

§1. Fra Udvisning til Byggetomter for Private undtages den nuværende aabne Plads mellem Vadsø Præstegaard og den forhen bebygde Deel af den saakaldte Øtangen, samt de nedenfor Præstegaarden og ovenmeldte aabne Plads værende Haugeanlæg. Saa maa ei heller ingen Udviisning foregaae mellem Kirken og de nu bebygde Steder.

Om reguleringen står det ganske enkelt at det overlates til amtmannen å

bestemme de specielle Regler, hvorefter Tomternes Regulering og Udvisning bør foregaae, saaledes at Orden og Regelmæssighet ved Anlægget herved kan opnaaes.²¹⁸

Orden og regelmessighet var også på 1830-tallet det overordnede byideal, og en stolte på at amtmannen ville besørge dette. Utover dette kan en ikke lese noen planbestemmelser om for eksempel gatebredde eller torvets plassering eller dimensjoner. Reglementet har 32 paragrafer hvorav §§1-7 omhandler tomteutvisningen (ansvarsforhold, protokollføring o.l.), §§ 8-18 er forskjellige bestemmelser i forhold til bygningens dimensjoner, utbygg, takvinkler o.l., §§ 19-30 er bestemmelser om ildsteder, mens §31 bestemmer hvor loven gjelder og tilslutt §32 hvem som skal håndheve loven. Det var altså hensynet til ”den offentlige Sikkerhed”, som det står i innledningen, som kom først – deretter tilføyes ”samt Orden og Regelmæssighet.” Den offentlige sikkerhet var knyttet til god fremkommelighet og mer brannsikre bygninger. Selv om man kan se en ideologisk sammenheng tilbake til Sommerfeldts og Bredals bestrebelse for å få reguleringsbestemmelser for Tromsø mot slutten av 1700-tallet, så hører Vadsø-reglementet hjemme i konteksten til lovarbeidet som foregikk i Christiania etter 1814. Også i Sarpsborg ble det utviklet et eget bygningsreglement med kart i 1840. I Sarpsborg gjaldt den generelle regelen om 20 alen brede og rette gater som skulle være åpne i begge ender.²¹⁹

²¹⁶ Niemis manus s. 87-88

²¹⁷ Kongelig resolusjon 16. juli 1838.

²¹⁸ Kgl. res. 16. juli 1838 §2

²¹⁹ Kongelig resolusjon 11. august 1840 §7

Bergen og Trondheim fikk innført egne bygningslover i henholdsvis 1830 og 1845. Bergensloven var en lokalt tilpasset kopi av Christiania-loven 1827, mens Trondheimsloven, som ble vedtatt dagen etter den alminnelige bygningsloven, i større grad var preget av nettopp den. I Trondheim hadde en også sett seg nødt til, på grunn av bybrann, å vedta en provisorisk anordning om bygningsvesenet i 1841. Anordningen hadde 30 paragrafer, men de omtalte i hovedsak tekniske krav til husbyggingen. Det står ingenting om gatebredde, kvartalstørrelse, reguleringskommisjoner, stadskonduktører e.l.

Da lov angående bygningsvesenet ble vedtatt 6. september 1845, hadde det altså blitt gjort en del erfaringer med denne type regelverk. Bygningsloven, som gjaldt alle landets kjøpsteder og ladesteder med unntak av Oslo, Bergen og Trondheim, hadde 51 paragrafer som kan sammenfattes slik:

- §§ 1 - 3 gjaldt reguleringsens hovedprinsipp og organisasjon,
- §§ 4 - 5 handler om innbyggernes plikt ovenfor fellesskapet til å avstå eiendom hvis reguleringskommisjonen finner det nødvendig, samt deres klagerett på slike tiltak,
- § 6 handler om byggherrenes meldeplikt til bygningskommisjonen,
- §§ 7 - 41 omhandler påbud og forbud vedrørende oppføringen av det enkelte hus:
 - §§ 11 – 21 handler i stor grad om å sikre fremkommelighet i det offentlige rom ved å begrense utspring av for eksempel trapper og karnapper mot gata, og sikre fluktveier inne i bygningene ved for eksempel minstemål på dørbredde og trappebredde,
 - §§ 24 - 41 er særlig utførlige bestemmelser angående ildsteders konstruksjon og materialbruk,
- §§ 42 - 44 gjelder straffeforfølgelse ved brudd på bygningsloven,
- § 45 påbyr husnummer,
- §§ 46 - 47 avgrenser lovens geografiske virkefelt,
- §§ 48 - 49 gjelder hvem som er øvrighetspersoner i slike saker,
- § 50 hvem som får bøteinntektene og
- § 51 gjelder dispensasjon fra loven.²²⁰

Sammenliknes 1845-loven med loven for Christiania i 1827 er det som nevnt mange likheter, men i hovedstaden stiltes strenge krav til kart- og tegningsforretninger for alle

²²⁰ Larsen (1988 s. 296) betoner viktigheten av mulighet for dispensasjon. Mange hadde vært kritisk til en felles bygningslov fordi man mente byene i Norge var alt for forskjellige til å kunne ta i bruk en felles lov. Dispensasjon måtte derfor være en mulighet.

byggetiltak. Stadskonduktørstillingen var dessuten helt nødvendig og krevde en ”i Mathematik og Architectur kyndig Mand”, og stillingen ble tillagt stor myndighet. Dette var punkter som krevde spesialkompetanse, og kunne ikke i 1845 kreves gjennomført i alle landets byer.

Loven ble forandret flere ganger i løpet av 1800-tallet, og 27. juli 1896 ble den erstattet fullstendig av en ny bygningslov for alle byer utenom Bergen, Oslo og Trondheim. I korthet kan det sies at den nye loven stilte strengere og mer spesifikke krav ved oppføring og reparasjon av bygninger. Brannsikkerheten var selvsagt viktig, men i tillegg var det større fokus på helse og hygiene. I bygningskommisjonen skulle nå Sundhedskommissionens ordfører sitte og vurdere forhold som gjaldt for eksempel gass-, vann- og kloakkledninger, takhøyde og luftsirkulasjon. Denne viktige tilføyelsen var en del av en utvidet helsediskurs i andre halvdel av 1800-tallet. Sivilingeniør Rolf H. Jensens analyse av norske tekniske tidsskrifter i perioden 1854–1908 viser at ”sundhedspleie” og ”hygiene” var temaer som stadig ble tatt opp i artiklene.²²¹ Tidsskriftene var organer for ingeniører og arkitekter, med særlig vekt på den tekniske siden av deres arbeidsfelt. Det ble arbeidet aktivt for ingeniøryrkets samfunnsstilling og utbredelse. Analytiske artikler om helsetilstanden i byene både i Norge og Europa der årsaker til sykdom og dødelighet ble diskutert, skulle bygge opp om behovet for ingeniørenes tekniske løsninger som for eksempel bedre vann- og kloakksystemer osv.²²² Videre skriver Jensen at byregulering sjeldent var et eget tema i de tekniske tidsskriftene.²²³ Det kan dermed se ut til at det rådde en relativ enighet mellom de ulike berørte instansene når det gjaldt hovedprinsippene for selve byplanen, noe som også speiles i lovutviklingen: på dette punktet var det bare små formuleringsendringer som skilte 1845-loven fra 1896-loven.

På sentralt nivå hadde det et par måneder før bygningsloven 1845 ble vedtatt, foregått en omorganisering. Det ble bestemt at det skulle opprettes et nytt departement, Indredepartementet, der saksfeltet skulle være

Næringsveiene, saasom Landvæsenet, Fabrikker, forsaavidt de ei ere statens Eiendom, og Industrianlæg, fiskerier, Skov- og Bergværksdrift, Haandværker, Handel og Søfart, Provideringen, Medicinalvæsenet, Post-, Skyds-, Vei-, Canal-, Bygnings- og Brandvæsen.²²⁴

²²¹ Jensen 1980 s. 53

²²² Jensen 1980 s. 54-71 og 146

²²³ Jensen 1980 s. 177

²²⁴ Johannessen, Kolsrud og Mangset 1992 s. 137-138.

Bygningsvesenet ble overført fra Justisdepartementet. Indredepartementet ble nedlagt i 1902, men i det halve århundret det eksisterte var det blant de største og mest aktive departementene og hadde en sentral rolle i de omfattende samfunnsmessige endringene som fant sted i annen halvdel av 1800-tallet.²²⁵ Det ble opprettet som et svar på behovet for et eget departement som kunne administrere moderniseringen. Det mest iøynefallende arbeidet som ble styrt herfra, og det som kanskje i størst grad ble forbundet med modernisering, var utbyggingen av kommunikasjonsmidlene. Her ble det investert i moderne teknologi som jernbane, telegraf og telefon. Dette for å støtte opp om næringslivet som en anstrengte seg for å gi de beste rammebetingelser. Rasjonell byplanlegging ble altså som ansvarsområde lagt til en slik progressiv institusjon.

I hele perioden som undersøkes her var Norge i union med Sverige, men i hvor stor grad var lovarbeidet preget av denne forbindelsen? De svenske byene var også utsatt for mange branner, og gjennom 1820-tallet ble en allmenn bygningslov diskutert i Riksdagen. Men forslaget ble nedstemt. Tankene omkring planlegging som en fast del av en kommunal forvaltning modnet langsomt. Et viktig steg ble tatt i 1866 da politikeren og juristen Albert Lindhagen ble satt til å undersøke tidligere lovforslag. De første bygningsforskriftene som ble vedtatt i 1874 var i hovedsak Lindhagens verk, og markerte begynnelsen på en ny æra.²²⁶ Året etter sto Lindhagen bak et plansjeverk med planeksemplere fra åtte finske byer, en mer utopisk sirkulær idealby, samt fire plansjer med mer detaljerte forslag til inndeling i kvartaler og tomter. Plansjene skulle på et vis illustrere bygningsforskriftene. Dette verket ble sendt til alle kommuner og myndigheter for å spre kunnskap om god byplanlegging, som det ble hevdet.²²⁷ Verket ble også sendt til Norge, og via amtmannen fikk reguleringskommisjonen i Hammerfest tatt tegningene i øyesyn på et møte i desember 1876. Jeg skal komme tilbake til om dette hadde noen innvirkning på forholdene i Hammerfest, men generelt sett kan en si at den svenske byplanleggingsdiskursen var lik den norske med hensyn til målet om orden og regularitet. Det klassisistiske byplanidealet var selvsagt sterkt førende også her, og i tillegg ble grønne belter viktig. Forordningen av 1874 innførte *esplanader* som standardelement, det vil si rekker av trær langs midten av brede gater, samt parker og beplantede områder.²²⁸ Ideen om esplanader var hentet fra finsk byplanlegging tidligere på 1800-tallet – esplanaden i

²²⁵ Johannessen, Kolsrud og Mangset 1992 s. 138

²²⁶ Hall 1991 s. 179

²²⁷ Hall 1991 s. 189

²²⁸ Hall 1991 s. 187

Helsinki ble planlagt i 1812 og ble et viktig forbilde.²²⁹ I Norge ble slike byelementer aldri tatt opp i sammenheng med arbeidet med bygningslovgivningen verken i 1845 eller 1896. De gamle unionsforbindelsene Danmark-Norge og Sverige-Finland var trolig viktigere som kulturbærere enn den nye unionen fra 1814.²³⁰

4.2 ”Qvartal” som reguleringsprinsipp

Lovkomiteen i Norge i 1845 mente at den første paragrafen i bygningsloven burde være ”en Bestemmelse om Qvartalerenes eller Huseklyngernes Udstrækning”.²³¹ Paragrafen var særlig viktig – den fastslo byreguleringens hovedprinsipper og påla at det skulle være et helt bestemt forhold mellom bebyggelse og byrom:

§1 I Kjøbstad, Ladested ellers deres Forstæder maa intet Qvartal eller nogen sammenhængende Klynge af Huse, som herefter paa forhen ubebygget Tomt anlægges eller bygges, indtage større Rum end 10 000 Qvadratalen, heller ikke maa nogen af et Qvartals Sider være længre end 150 alen. Qvartalerne skulle være adskilte ved lige Gader, mindst 20 alen brede og aabne i begge Ender, eller ubebygde Pladse af samme Bredde.

Her innføres kvartal som et ledende prinsipp i byreguleringen. Det ble ikke gjort noen forsøk på å definere presis hva som skulle forstås med begrepet. Av lovteksten kan en likevel forstå at kvartalene er byggegrunn som har en avgrenset størrelse og er adskilt av rette (*lige*) gater. Larsen skriver at det ”dramatisk nye med bygningsloven når det gjaldt byenes regulering, var bestemmelsen om brede gater i et milesisk system”.²³² Betegnelsen *milesisk system* er en henvisning til byen Milos byplan fra 400-tallet før vår tidsregning. Her hadde ”byplanleggingens far”, Hippodamos, planlagt en by med rettvinklede gateløp og rektangulære kvartaler.²³³ I lovteksten er verken milesisk system eller rutenettsmønster omtalt eksplisitt, men påbudet om at gatene skulle være åpne i begge ender, impliserer et rutenettsystem. Et kjennetegn ved rutenettsystemet er at det i prinsippet kan utvides i det uendelige nettopp fordi gatene aldri avsluttes.

²²⁹ Hall 1997 s. 117

²³⁰ Det bør bemerkes at det svenske byplanarbeidet, særlig Stockholmsplanen av 1866, ble fulgt med stor interesse av norske arkitekter. Sverige ble mot slutten av århundret et foregangsland for den mer moderne nordiske byplanleggingen (Jensen 1980 s. 203 ff).

²³¹ Stortingsforhandlingene 1845 8. del s. 147

²³² Larsen 1988 s. 298

²³³ Lorange 1990 s. 107

Bygningslovens § 1 virker altså lite presis som lovtekst betraktet. Er det dermed grunn til å tro at ”kvartal” var så godt innarbeidet både som begrep og som reguleringsprinsipp at nærmere forklaring ikke var nødvendig? I gjennomgangen av prosessen frem mot 1845-loven ble en hel rekke lover og bestemmelser nevnt, men det er likevel bare ett sted at kvartalsbegrepet tidligere hadde vært brukt, nemlig i bygningsbestemmelsene for Lillehammer 1828:

§ 3 Kjøbstadens Anlæg og Bygning skal skee efter hosfølgende Kart No.2, deels i Qvartaler, deels uden at være bunden til denne Form. [...]

§ 4 Den anlæggende Kjøbstads Gader eller Veie skulle beholde uforandret den Lige Retning og den Brede af 20 alen, som Kartet viser. Enhver Bygning, som vendes til Gaden, skal opføres saaledes, at dens Forside nøie følger Gadelinien. Ingen Qvartalsgades yderste Tværlinie maa forbygges eller tilsluttes.

Det henvises til *Qvartals-Indelingen* i flere andre paragrafer, samt til et tegnet plankart med hele 56 kvadratiske kvartaler (fig. 4 A). Kartet skulle

lithographeres og nærværende Bestemmelser og Regler trykkes paa Commuens Bekostning, og et Exemplar deraf leveres Enhver, som erhverver sig Byggetomt paa Kjøbstadens Grund.²³⁴

Prinsippet med kvartalsregulering nedfelt i et regelverk og et plankart hadde her fått sin ”pilot” på 1800-tallet. Lillehammerplanen ser likevel ut til å være lite påaktet i det videre arbeidet med den alminnelige bygningsloven. Den ble nevnt sammen med andre byers bygningslovgivning som samlet ble karakterisert som ”Gjentagelser eller Modificationer af Loven af 1827”.²³⁵

Lillehammerplanen ble som nevnt utført av amtsingeniør Bucholz som hadde fått sin utdanning på Krigsskolen. Da kvartalsbegrepet igjen dukket opp i et forslag til alminnelige bygningslov i 1839 var forslagsstilleren også en mann med militær utdanning. Artillerikaptein Peder Christian Holst (1798–1873) tok for seg byreguleringens hovedprinsipper i §§ 1, 2, 3 og 8, og en kan se at flere formuleringer har blitt mer eller mindre kopiert herfra og satt inn i § 1 i 1845-loven.

§ 1 I Kjøbstad, Ladested eller deres Forstæder maa intet Kvartal eller sammenhængende Klynge af Huse, som herefter anlægges eller bygges, indtage

²³⁴ Kongelig resolusjon 7. juli 1828 § 3

²³⁵ Stortingsforhandlingene 8. del 1845 s. 146

større Rum end 10000 Qvadratalen, heller ikke maa nogen Gjennemsnitslinie i Kvartalet være længere end 150 alen.

§ 2 Kvartalerne skulle være adskilte ved Gader, som paa intet Sted maa være smalere end 20 alen.

§3 Ingen Bygning maa fra nyt opføres sammenhængende med allerede forhaandenværende Bygninger, naar disse udgjøre større Kvartaler eller danne smalere Gader end § 1 og 2 fastsette.

§8 Gaderne skulle i Almindelighed være rettlinede, skjære hinanden i rette Vinkler og være aabne i begge Ender.²³⁶

Den klareste beskrivelsen av rutenettsystemet, i Holsts § 8, ble utelatt i den vedtatte loven. Holsts forslag ble ikke realitetsbehandlet, men det satte likevel tydelige spor i 1845-loven. Det var Holst som formulerte reguleringsprinsippet som skulle komme til å prege de norske byenes reguleringsplaner gjennom resten av århundret.

Holsts forslag er forøvrig uten de bygningstekniske bestemmelsene som ellers dominerte 1800-tallets bygningslovgivning. Paragrafene, som ikke allerede er nevnt, omhandler erstatning ved avståelse av privat grunn, byggeanmeldelser, begrensing av husutspring som for eksempel trapper, bestemmelser for bruk av gaterom og hvem som er myndighet i saker vedrørende denne loven. Hans fremste mål med forslaget må ha vært å lage klare bestemmelser for hvor det kunne, og hvor det ikke kunne bygges. En kunne bygge hva en ville, men det offentliges oppgave var å lage et system som sikret orden og fremkommelighet. Et brev, som kom sammen med lovforslaget, ble innledet slik:

De fleste Byer i Norge mangle Symetrie, see derfor mindre godt ud, ere mindre sunde og bekvemme at bo i, og Ildsvaader udrette store Ødelæggelser.²³⁷

Den manglende symmetri blir lastet for de påstått stygge, usunne, ubekvemme og brannfarlige byene. Løsningen ville være at "de som vilde bygge maatte rette sig efter en ens Plan."²³⁸ Larsen mener at Holst må ha hatt en viss kunnskap om byplanlovgivning i andre land fordi han foreslår noe helt nytt, nemlig å begrense kvartalenes størrelse. Han var trolig både belest og bereist. I brevet til Odelstinget omtales forskjellige sider ved byplanleggingen i London og han var visstnok i Frankrike i 1837 der han besøkte våpenfabrikker.²³⁹

²³⁶ Stortingsforhandlingene I. del 1839 s. 188-190

²³⁷ Sitert i Larsen 1988 s. 293

²³⁸ Sitert i Larsen 1988 s. 293

²³⁹ Larsen 1988 s. 293, Popperud 1981 s. 40

Det viktigste som Holst og Bucholz hadde til felles var den militære utdannelsen. Krigsskolen var Norges første utdannelseinstitusjon der det ble undervist i mange former for tegning.²⁴⁰ Kadettene lærte om landmåling og karttegning, "borgerlig byggekunst" (sivil arkitektur) og også frihåndstegning. Skolens lærere var kapasiteter som maleren Nils Nilsen Tonning (el. Thaaning døde i 1779) og arkitekt Rawert. Sistnevnte var som nevnt stadskonduktør i København og hadde arbeidet med forslag om omregulering av byen. Det ble avlagt eksamen i alle tegneformer og innen frihåndstegning var besvarelsene dominert av motiver fra gresk mytologi som *Venus stiger opp av badet*, *Amor og gratiene* og *Sabinerinnenens rov*.²⁴¹ Krigsskolen skulle nemlig ikke bare utdanne soldater, men også "danne deres Hierter og Tænkemaade".²⁴² Når det kom til krigskunsten var geodesi eller landmåling en viktig kunnskap. Dette betydde at kadettene ble opplært til å gjøre et landskap håndterlig og oversiktlig. Naturen kunne tallsettes, forminskes og representeres todimensjonalt ved hjelp av tegn og symboler. Kartlegging er en måte å kontrollere omgivelsene på, og den som kontrollerer landskapet, ville ha bedre muligheter til å kontrollere krigsfienden. Bucholz og Holsts tilnærming til et bygningslovverk var preget av dette grunnsynet: den som kontrollerer bylandskapet vil også kontrollere brann og sykdom – byens fiender. Det karakteristiske ved uttrykksmåten i lovverket er derimot at den beskriver hvordan rutenettsystemet ser ut når man beveger seg gjennom gatene: "Enhver Gade, som fra ny anlægges, skal altid være lige og idetmindste 20 Alen bred, samt aaben i begge Ender", står det i 1827-loven.²⁴³ Formuleringen ble tatt inn i 1845-loven, men her ble det understreket at det var *kvartalene* som skulle skilles fra hverandre med gater som skulle være rette og åpne i begge ender. Gruppen som hadde formulert det meste av bygningslovverket var ikke offiserer, men embetsmenn som gjerne hadde studert jus, medisin eller teologi. Et kart gir en synsvinkel ovenfra. Det er først med blikket ovenfra at kvartalets prinsipp trer frem, og får en visuell markør på kartet: en firkant. Fra gateplan hadde man ikke sjanse til å se mer enn to sider av kvartalet samtidig (fig. 4 C).

²⁴⁰ Skolen hadde flere offisielle navn i løpet av 17- og 1800-tallet: *Den frie matematiske skole* (1750–1770), *Den kongelige militære matematiske skole* (1770–1798), *Det norske militære institutt* (1798–1804), *Det kongelig norske landkadettkorps* (1804–1820), *Den kongelige norske krigsskole* (1820–1904) (Hosar 2000 s. 17).

²⁴¹ Hosar 2000 s. 64

²⁴² Hosar 2000 s. 14

²⁴³ Lov 24. juli 1827 angaaende Bygningsvæsenet i Christiania §4

4 C. To perspektiver på gater og hus i Hammerfest. Utsnitt av litografien "Rue Principale" fra 1838 av Auguste Mayer. Knutsen og Posti 2002. Utsnitt av kart over Hammerfest 1856. SATØ, Byfogden i Hammerfest, nr. 69.

Offiserene og embetsmennene hadde altså ulike synsvinkler – bokstavelig talt – på byens organiseringsform, men det lå ingen konflikt i dette. De hadde samme oppfatning av problemet som skulle løses, og løsningen lå i deres felles idealer.

4.3 Den skjønnne bygningskunst

Bygningslovgivningen i første halvdel av 1800-tallet hadde som mål å motvirke visse negative trekk i byene. Komiteen som utarbeidet bygningsloven for Christiania i 1827 beskrev målene med loven i fem punkter:

1. at forebygge Ildsvaade, og i paakommende Tilfælde at lette Slukning og Redning;
2. at forebygge, at beqvem og fri Færdsel paa Gader og Fortouge ikke vanskeliggjøres, og at Husenes Beboere ikke betages Adgang til fri Udsigt;
3. at forebygge, at Bygningsmaaden ikke er stridende mod Sundheds-Politiet, ved at befordre Sygdom;
4. at forebygge, at ikke saadanne aabenbare Feil imod solid Construction begaas, hvorved en Bygning fra først af indeholder, saa at sige, Spiren til sin Undergang, og hvorved den, som

ikke forstaaer at bedømme Bygningens skjulte Mangler, letterlig bliver udsat for Bedrageri og Tab i Kjøb og Salg saavel som ved Pantsættelse.

Endnu kan efter Commissionens Mening hertil føies, at man bør sigte til;

5. at forebygge, at Bygningsmaaden ikke fornærmer Publicums æsthetiske Sands.²⁴⁴

Bygningslovgivningens nødvendighed var først og fremst begrundet i sikkerhet og helse: beskytte verdier ved å forebygge brann og sørge for en god byggestandard, sørge for åpne byrom og forebygge sykdom. Som en tilføyelse finnes i 1827 et mål om å ikke ”fornærme publikums estetiske sans”. Bygningsloven 1845 fikk ingen eksplisitte estetikkparagrafer, men den selvfølgelige bruken av kvartalsbegrepet og prinsippet om de rette gatene er uttrykk for en helt bestemt estetisk holdning. Det samme kan sies om Holsts universalmiddel mot stygge og usunne byer – symmetri. For Holst var ”Symetrie” en motgift – en uttalelse som er karakteristisk for en som ser byen i fugleperspektiv.

”Publicum” i dette tilfellet var ikke hvem som helst som bodde eller skulle bosette seg i Christiania. Lovkomiteen henvendte seg til embetsmenn og borgere. Ingen trodde at estetisk sans kunne forekomme hos ”almuen”, den udannede masse. Smak og dannelse henger nøye sammen skrev rektor ved Christiania katedralskole Jacob Rosted (1750–1833):

At have Smag er at besidde en Færdighed i at røres af det Skjønne; men Færdighed erhverves med Øvelse, hvoraf følger at jo længere denne Øvelse under lige Omstændigheder fortsættes, jo større og stærkere bliver den derved erhvervede Færdighed. Altsaa jo tidligere der med Smagens Dannelse begyndes, jo større vil hiin Færdighed kunne blive, jo større Styrke og Fasthed vil den kunne erholde, jo større Duelighed til at modstaae en falsk og fordærvet Smags Indflydelse.²⁴⁵

Den mannlige delen av eliten hadde *klassisk dannelse*. Deres skolegang hadde vært dominert av ”de hine Grækenlands og Latinums skjønne Sprog forfattede Mesterverker, som besidde disse Fuldkommenheder, og derfor i høiere Grad end andre ere skikkede for Smagens Dannelse”:²⁴⁶

Ti latin og græsk tok selvsagt brorparten av skoletiden. [...] latinsk stil blev i de første skoleaar skrevet daglig, senere 2 à 3 ganger ukentlig. Forøvrig begynte man [...] med *Aurora*, *Donat* og grammatikken og fortsatte med forfatterlæsning, som tilslut utgjorde følgende anselige liste, som obligatorisk skulde lægges op til artium: *Phædri* fabler, 10 bøker av *Justin*, 3 komedier av *Terents*, *Ovids* og *Horats* breve, *Ciceros de officiis* og *de claris oratoribus*,

²⁴⁴ Stortingsforhandlingene 3. del 1827 s. 487-488

²⁴⁵ Rosted (1820) 1998 s. 74

²⁴⁶ Rosted (1820) 1998 s. 74

Cornelius Nepos, 3 bøker av Vergils *Æneide*, en del av Horats oder samt *ars poetica* og de 3 sidste bøker av Quintilian. I græsk blev det læst det meste av det nye testamente og Epiktet, Iste bok av *Illiaden* og 2den bok av Herodot.²⁴⁷

Den klassiske skoleringen var ikke noe som bare denne generasjonens elite ble innpodet, den bygde på en århundrer lang tradisjon. Det var først på 1800-tallet at man begynte å stille spørsmål ved om ikke det var andre ting, for eksempel realfag, som kunne være mer *nyttig* å lære. Men det praktiske og nyttige var på ingen måte uforenlig med det klassiske. I 1846 utga ingeniør Theodor Broch (1796–1863) *Lærebog i Bygningskunsten: nærmest bestemt for Den Militaire Høiskoles elever*.²⁴⁸ I kapitlet *Om den arkitektoniske Skjønhed* heter det:

Grækernes Smag var Nationalblomsten af deres Frihed, af deres Geni, af deres klare Forstand; ingen Nation har heri endnu naaet dem. Perikles Tidsalder var Smagens Blomstertid på Jorden.²⁴⁹

Senere bygningskunst som den mauriske og arabiske stil var slett ikke dårlig, skriver Broch, men "fremmed" og "besynderlig". Og riktignok kunne den gotiske stil ha en "Lethed og Dristighed" som "grændser til det Eventyrlige", men dette var ikke noe som skulle læres bort til fremtidens ingeniører.²⁵⁰ Broch fortsetter sin lærebok med kapitler om hver av de klassiske søyleordenene, om "Arkader" og "Pilastre og Lesener". Bokens gjennomført klassisistiske linje er eksplisitt begrunnet i og med at idealet var "Perikles tid" det vil si i den klassiske perioden i antikkens Hellas, da Athens kultur nådde et høydepunkt med byggingen av blant annet Parthenon.

I forarbeidet til Christiania-loven er klassisismeidealet likefullt til stede, men her skjuler det seg bak ulike formuleringer:

De gammeldagse høie og spidse Tage, der ofte have en Mønne-Vinkel af 60 Grader og derunder, yde ingen anden Fordeel, end at de give en Smule større Plads under Taget; derimot have de følgende væsentlige Mangler:

1. De lide mere af Vindens Paavirkning end de lavere Tage;
2. de give Bygningen et stygt og smagløst Udseende;
3. de gjøre Gaderne skumle og mørke, og betage saaledes de lige over for liggende Huse en Deel af deres Lysning;

²⁴⁷ Schnitler 1911 s. 419-420

²⁴⁸ Den militære høyskole ble skilt ut fra Krigsskolen i 1826. Her kunne ingeniør- og artillerioffiserer få tilleggsutdanning (Hosar 2000 s. 123 og 146). Takk til Johanne Sognnæs som gjorde meg oppmerksom på Brochs verk.

²⁴⁹ Broch 1846 b. 2 s. 131

²⁵⁰ Broch 1846 b. 2 s. 132-133

4. de inneholde i deres Construction nødvendigviis en større Mængde brændbart Materiale, tjene saaledes ved Ildsvaade til hurtig at udbrede Ilden, og ere vanskelige at bestige.²⁵¹

Grunnene som nevnes for at loven burde inneholde føringer for klassisistisk korrekte lave tak er mange, men inneholder ingen refleksjon over den egentlige grunnen, klassisismens estetikk. Isteden konsentrerer komiteen seg om å finne frem alt det negative som kan sies om de "gammeldagse høye" takene: Rent fysisk lider de mer av vind, de brenner lettere for her er det mer *brennbart* materiale, de gjør gatene *skumle* og *mørke* og de gjør bygningene rett og slett *stygge* og *usmaklige*!

Committeen har imidlertid heri ikke blot stolet paa sine egne ringe Indsigter i Bygningsvæsenet, men indhentet en mere sagkyndig Mands, nemlig Hr. Bygmester Groschs's Betænkning, hvilket her vedlægges, og hvorved Committeeen finder sin nylig yttrede Mening aldeles bestyrket.²⁵²

Andre steder i dette arbeidet, som er en betenkning og innstilling, henviser komiteen til "Reglerne for den skjønne Bygningskunst".²⁵³ Hva *skjønn bygningskunst* i alminnelighet, er ser ikke komiteen noen grunn til å utdype, men eksemplet viser vei: Man ville gjerne ha et forbud mot at det bygges med gavlveggen mot gaten fordi en slik byggemåte har de samme mangler som de ovenfor nevnte punktene som gjaldt for høye og spisse tak. Men "Frontespicer og brede Qviste, som uundværlige Dele af den skjønne Bygningskunst, bør være tilladte."²⁵⁴ Å bygge med gavlveggen mot gaten, som refererte til en byggeskikk som kunne spores til middelalderen, og det å ha et gavlmotiv som refererte til antikke templer var to vidt forskjellige ting. Med Holsts utsagn i minne kan vi også føye til *symmetri* som uttrykk for klassisismens idealer om likevekt og balanse. Forarbeidet til bygningsloven for Christiania var altså preget av uskrevne estetikklover. Å "fornærme publikums estetiske sans" ville være å se bort fra det klassiske idealet.

Klassisismediskursen avgrenset seg ikke bare til formmessige spørsmål – det dreide seg også om etikk. Broch passet på å fortelle de blivende ingeniører om forholdet mellom arkitekturen og dydene eller "hvad der passer sig":

Vil man ved militære Bygninger anvende Søileordener, da er den græsk-doriske at anbefale, da den mest bær [sic] Præget af Alvor og Værdighed – ikke Sirlighed og Pragt. Vilde man definere Søileordenernes Charakter, saa er den doriske Ordens: Værdighed, ædel Simpelhed

²⁵¹ Stortingsforhandlingene 3. del 1827 s. 505-506

²⁵² Stortingsforhandlingene 3. del 1827 s. 506. Groschs uttalelse er ikke sitert i Stortingsforhandlingene.

²⁵³ Stortingsforhandlingene 3. del 1827 s. 508

²⁵⁴ Stortingsforhandlingene 3. del 1827 s. 507

og Styrke. Den korinthiske Ordens: Pragt, og endelig den joniske Ordens Charakter: beskeden Skjönhed.²⁵⁵

Den klassiske dannelsen forfektet en hel rekke moralske dyder som alvor, verdighet, klar forstand, beskjedenhet, edelt mot osv. De gamle grekere ble tillagt disse dydene, og resonnementet var at den vakre bygningskunsten var et resultat av dette folkets høye moral. Den greske smaken, karakterisert som "ædel Simpelhed og Værdighed", kom som et naturlig resultat av grekernes frihet og klare forstand, deres forfatning og levemåte.²⁵⁶ Klassisismen kunne dermed ses på som selve *kjennetegnet* for et fritt og verdig folk. Estetikk og etikk gikk som hånd i hanske i nasjonsdannelsen i Norge. Offentlige myndigheter bekreftet klassisismens allmenngyldighet ved å understøtte utgivelsen av Brochs lærebok, og dele den ut til landets veiingeniører.²⁵⁷

For å oppsummere kan det sies at lovteksten i § 1 i 1845-loven ikke var så presis og detaljert beskrivende som en kunne forvente når det skulle innføres et "dramatisk" nytt prinsipp i norsk bygningslovverk. Byregulerings hovedprinsipp ble formulert her, men begrepsbruken og beskrivelsen av prinsippet kunne ikke ha blitt forstått utenfor en estetikk-diskurs. Paragrafen refererer til en bestemt estetikk som ikke var et spørsmål om "smak og behag", men dannelsen. En hver dannet person ville forstå hvilke føringer paragrafen satte for reguleringen. Offiserene og embetsmennene hadde forskjellige måter å tenke på, men deres felles horisont var klassisismen.

Men kan reguleringsprinsippet også forstås som noe mer enn et uttrykk for klassisismens estetikk? Byplaner med rutenett og kvartaler var ikke noe som ble innført i Norge med bygningsloven 1845. Det var i 1567 at den første rutenettplanen etter renessanseidealer så dagens lys i Norge da kong Fredrik 2. anla Fredrikstad. Hans sønn Christian 4. sørget for kvadraturen i byer som Christiania og Kristiansand. København, der mange embetsmenn i Norge var utdannet, hadde også rutenettplan fra 1600-tallet. I 1845 må derfor plantypen, som bygningsloven skulle gjøre alminnelig, også ha vært forbundet med hovedsteder, bykultur og urbanisering. Bygningslovens bruk av begrepet kvartal hadde kanskje en appellerende funksjon rundt omkring i de små byene? Tanken på kvartaler og

²⁵⁵ Broch 1846 b. 2 s. 164

²⁵⁶ Broch 1846 b. 2 s. 131. Dette er et ekko av Johann Winckelmanns ord fra 1764: "In Absicht der Verfassung und Regierung von Griechenland ist die Freiheit die vornehmste des Ursache des Vorzugs der Kunst. [...] Durch Freiheit erhob sich, wie ein edler Zweig aus einem gesunden Stamme, das Denken des ganzes Volks." Winckelmann (1764) 1934 s. 130-133

²⁵⁷ Haffner 1925 s. 197

rette gater, en by som kunne vokse ”i det uendelige” i et formspråk som ble oppfattet som internasjonalt og rasjonelt må ses i lys av moderniseringsprosjektet som embetsmannsregimet og den intellektuelle elite stod for. Theodor Brochs høystemte beskrivelse av de gamle grekernes smak som ”nasjonalblomsten av deres frihet, av deres geni, av deres klare forstand” er en romantisk fremstilling av en epoke og et folk. Videre resonnerer han at en ”Bygnings Skjönhed er uadskillelig forbunden med det *Nødvendige* eller idetmindste det *Nyttige*”, og det var ”de Gamles” rasjonalitet og fornuft som ledet til den skjønne bygningskunsten.²⁵⁸ De klassiske idealene ble legitimert gjennom det rasjonelle, og rasjonalisme var fundamentet for moderniseringsforkjemperne i den norske embetsstanden på 1800-tallet. Det var ingen motsetning mellom beundringen for det klassiske og troen på at rasjonalitet, opplysning og fornuft var nøkkelen til et moderne samfunn.

4.4 Regulerings institusjoner

Et lovverk hadde kommet på plass, men hvordan skulle det realiseres? Hvilke institusjonelle rammer skulle lovens prinsipper inn i, med andre ord, hvilke embeter og sammenslutninger skulle stå for planleggingen og kontrollvirksomheten? I lovteksten blir dette besvart i paragraf 2:

I enhver By skal der være en Bygningscommison, bestaaende af Politimesteren, Branddirecteuren og Stadsconducteurén eller en Bygningskyndig Mand, som af Magistraten og Formændene dertil aarvis udnævnes, samt en Reguleringscommision, bestaaende foruden af Bygningscommisionens medlemmer af Magistraten og saa mange af Formændene, som disse, ved foretaget Valg hvert andet Aar, mellom sig bestemme. I Reguleringscommisionen er Magistraten Formand.

På lokalplan skulle loven forvaltes av to kommisjoner; *bygningskommisjon* og *reguleringskommisjon*. Bygningskommisjonen utgjorde en del av reguleringskommisjonen, og medlemmene av førstnevnte kunne dermed sørge for helhet og sammenheng i de to kommisjonene. Bygningskommisjonens medlemmer var knyttet til tre embeter; politimester, branndirektør og stadskonduktør. Politimesteren var tradisjonelt den som skulle sørge for den alminnelige sikkerheten i byen. Bygningsmyndighetene lå inntil 1846 under Justisdepartementet og politimesteren ville være departementets forlengede arm lokalt. Branndirektøren var lederen av byens brannvesen og skulle følgelig ha en viktig faglig bakgrunn i

²⁵⁸ Broch 1848 b. 2 s. 131. Brochs uthevelser.

forståelse og forvaltning av bygningsloven. Stadskonduktør var det bare Christiania som hadde da loven ble innført. Stillingen til arkitekt Chr. H. Grosch (1801–1865) bestod i å både være byarkitekt, oppmålingssjef, reguleringssjef og bygningssjef i hovedstaden. Loven kunne selvsagt ikke kreve at det skulle være slike kapasiteter omkring i landets vel 30 kjøpsteder. Det viktige var at det skulle være en ”Bygningskyndig mann”. Dette kunne være en snekker eller tømmer. Poenget var altså ikke å sikre seg arkitektens teoretiske kunnskaper, men sørge for kunnskapen om det bygningstekniske.

Reguleringskommisjonen skulle bestå av bygningskommisjonens medlemmer samt magistraten (en slags borgermester) og et antall av byens formenn (kommunestyremedlemmer). Reguleringskommisjonen bestod dermed av fagfolkene fra bygningskommisjonen samt en gruppe av byens representanter. Den bredere sammensetningen var viktig når det gjaldt reguleringen, for her var det ikke bare det rent faglige som telte. Reguleringsplanen som skulle lages, var et dokument der byens fremtid (næringsliv, vekst og lykke) skulle få sine fysiske rammer bestemt. Kommisjonen måtte tenke i andre termer enn de rent byggtekniske – her skulle det gis rom for en hel samfunnsutvikling. I slike saker gjaldt det, som det hadde blitt gjort i århundrer, å rådføre seg med en gruppe fornuftige borgere. Arbeidsoppgavene til reguleringskommisjonen står beskrevet i § 3:

Reguleringskommisjonen skal strax efter denne Lovs Publication træde sammen, for at overveie, inden hvilke Grændser af Byens Territorium denne Lovs Bestemmelser bør gjøres gjældende, samt hvorledes Gader og offentlige Pladse inden dette bør ved fremtidig Bebyggelse søges regulerede. Herover forfatter den Forslag og Plan, der forelægges Communerepræsentationen, som desangaaende fatter Beslutning i Overensstemmelse med Loven af 14de Januar 1837.²⁵⁹ Beslutningen træder dog ikke i Kraft, førend den af Kongen er approbert. Optages Generalchart, indsendes en Gjenpart af dette til Rigsarchivet. Fremdeles skal Reguleringskommisjonen træde sammen, saa ofte enten i Anledning af Gaders Anlæg, Retning eller Udvidelse, eller i Anledning af andre, dens Virkekreds ved denne Lov underlagte Tilfælde, Noget indtræffer, som maatte behøve Afgjørelse.

Kommisjonen hadde to hovedoppgaver. Først måtte det settes en grense mellom det som juridisk skulle være by og det som skulle være land, for geografisk å kunne avgrense lovens virkeområde. Den andre oppgaven var å lage en reguleringsplan. Det skulle vise seg å bli vanskelig å regulere store landområder uten fagfolk til å gjøre nøyaktige oppmålinger og lage

²⁵⁹ Loven av 14. januar 1837 er *Formannskapsloven* som omhandlet den kommunale styringsformen.

kart. Etter at Utskiftningsvesenet ble opprettet ved lov i 1857 fikk man rundt omkring i landet *utskiftningsmenn*.²⁶⁰ Utskiftningsmennene bestod lokalt av en formann og et par assistenter. Loven om Utskiftningsvesenet satte ingen spesielle krav til formannens utdannelse og kvalifikasjoner, men i Indredepartementets veiledning for utførelse av jordskifteforretningene, fremgår det at formannen måtte være kyndig i oppmåling og karttegning.²⁶¹ Utskiftningsformenn og deres assistenter ble dermed de nærmeste fagfolkene som reguleringskommisjonen kunne be om assistanse fra.

Kommisjonen la frem sitt forslag til reguleringsplan for kommunestyret, som etter forhandlinger besluttet å sende det til amtmannen. Amtmannen vurderte om planen skulle sendes til hovedstaden til kongelig approbasjon, eller om den ble sendt i retur til byen. Ut over dette skulle reguleringskommisjonen avgjøre løpende saker som angikk regulering, men som ikke var nedfelt i reguleringsplanen. Ofte dreide det seg om utmåling av tomter til enkeltpersoner.

De to kommisjonene som var pålagt i bygningsloven hadde altså ulike oppgaver. Bygningskommisjonen var et faglig kontrollorgan som med loven i hånd kunne pålegge hver huseier å senke byggehøyden, bygge brannmur osv. De fleste av bygningslovens paragrafer var et direkte redskap for denne kommisjonen. Reguleringskommisjonen var en forslagstiller uten avgjørende myndighet. Bygningsloven hadde heller ingen detaljerte pålegg når det gjaldt reguleringen, for et hovedpoeng var at dette måtte tilpasses de lokale forholdene. Reguleringskommisjonen hadde altså få retningslinjer å arbeide etter, og de som var medlemmer var i utgangspunktet ulønnede amatører – tradisjonen tro var det handelsborgerne som dominerte også her. Christianialoven 1827, den viktige forløperen til 1845-loven, hadde høye krav til utarbeiding av kart og bygningstegninger, samt krav til stadskonduktørstillingen. Dette ble ikke krevd i 1845-loven som skulle gjelde alle kjøpsteder i Norge der innbyggertallene kunne variere fra et par hundre til flere tusen, men det var et tidsspørsmål før også byplanleggingen i Norges mindre byer måtte bedrives av et profesjonelt apparat. Stilling som stadskonduktør eller tilsvarende ble for de nordnorske byenes del ikke opprettet før mot slutten av 1800-tallet. Tromsø var den største byen og så seg nødt til å ansatte en stadsingeniør i 1866, mens i Bodø ble ikke dette gjort før i 1886, og

²⁶⁰ Utskiftningsloven skulle oppheve sambruk og sameie i skog og innmark, samt teigblanding. Teigblanding hadde ført til at jordstykkene til de enkelte brukene lå slik om hverandre at det var vanskelig å inngjerde eller drive jorda. Utskiftningen skulle føre til at brukene fikk sammenhengende eiendom (Mykland 2005 s. 172).

²⁶¹ Grendahl 1959 s. 179

i Hammerfest ble stillingen opprettet etter bybrannen i 1890.²⁶² Hva var det som hadde gjort byen så kompleks at de fornuftige borgerne måtte vike plassen for ingeniørene? Dette skal undersøkes nærmere i det følgende.

²⁶² Ytreberg 1946, b. I, s. 522, Coldevin 1966 s. 304. Folketellingen for 1900 viser at det var stadsingeniører i Vardø og Vadsø også.

5. Møte med en ny orden

5.1 Reguleringen av Hammerfest 1846–1890

Gjennom 1800-tallet ble det approbert fire reguleringsplaner for Hammerfest. Den første, som ble approbert ved kongelig resolusjon 8. juli 1853, inneholdt kun regulering av den eksisterende bebyggelsen, mens departementet krevde at hele byterritoriet måtte reguleres, også der det ikke fantes bebyggelse. Dette var den formelle årsaken til at den andre planen ble utarbeidet, men denne ble ikke approbert før ved kongelig resolusjon 9. mars 1872.²⁶³ Byterritoriet ble utvidet ved lov 3. juni 1874, og nok en plan, approbert ved kongelig resolusjon 16. mars 1878, måtte regulere det nye byområdet. Den siste planen var en regulering av det strøket som gikk med i den store bybrannen 21. juli 1890. Denne planen ble approbert ved høyeste resolusjon 4. november 1890.

Bebyggelsen deles i kvartaler

I Hammerfest trådte reguleringskommisjon sammen første gang 8. mai 1846.²⁶⁴ De møttes flere ganger i løpet av året, men da for å avgjøre enkeltsaker som utvisning av byggegrunn. Arbeidet med reguleringsplanen startet i juni 1847 og ble avsluttet i juli 1848. Grunnen til at arbeidet ikke ble startet før var at bygrensenes oppmåling fra 1788 ikke var å oppdrive verken i amtsarkivet eller i Riksarkivet.²⁶⁵ Indredepartementet underrettet amtmannen om at forretningen i 1798 ble ”tilstillet Kommisionen for den færøiske og islandske handel uden at det sees, at den fra samme er remitteret”.²⁶⁶ Imidlertid virker det ikke som at det hastet med å regulere byen, for det ferdige reguleringsdokumentet ble ikke sendt formannskapet til behandling før i juni 1851, og formannskapet fattet vedtak i april året etter. Årsaken til at det tok så lang tid mellom de to leddene er uviss, men noen av grunnene kan ha vært at man ikke så behovet for en reguleringsplan, eller at man ikke ønsket denne ”innblandingen” i

²⁶³ Planen hadde blitt vedtatt i Hammerfests representantskap 29. november 1867. Siden ble det gjort noen endringer som ble approbert ved kongelig resolusjon 8. november 1873. Anlegg av en ny gate fra Storgata til Verftsfjæra hadde fått kongelig resolusjon 11. februar 1860.

²⁶⁴ Reguleringskommisjonens møtebok 1846–1928, IKAF. Alle sitater i dette avsnittet uten henvisning, er hentet fra reguleringsdokumentet. Møteboken er ikke paginert, men ført fortløpende etter møtedato.

²⁶⁵ Dette skrives innledningsvis i reguleringsplanen.

²⁶⁶ Brevet fra amtmannen i Finnmark til reguleringskommisjonen i Hammerfest, datert 20. oktober 1846, er limt inn på innsiden av permen til reguleringsprotokollen. Det var muligens i forbindelse med grunnleggelsen av kjøpsteder på Island (det var planlagt flere, men bare Reykjavik ble realisert), som foregikk parallelt med de første byene i Nord-Norge, at brevet ble sendt ”den færøyske og islandske handel”.

byens næringsliv. Amtmannen anbefalte departementet å approbere forslaget, og med kongelig resolusjon 8. juli 1853 ble bygningsloven 1845 gjort gjeldende for Hammerfest innen de grensene som reguleringen foreslo.²⁶⁷

Reguleringskommisjonen bestod av jurist Joh. Jentoft som møtte som erstatning for byfogden, "Kjøbmand I. C. Rostad, der mødte som Medlem af Bygningscommisjonen og som Formand, af Petter Larsen som bygningskyndig Mand samt af C. A. Stokker som Formand."²⁶⁸ Kjøpmann Rostad hadde vært "Branndirectør" siden 1839, og Jørgen Sivertsen beskriver ham i byhistorien som en som var dedikert til saken:

Den unge, fyrige brannoppsynsmann, alminnelig titulert som branninspektør eller branndirektør, gikk med iver inn for vervet [...]. Det lyktes Rostad i løpet av 2-3 år å få brannstellet i byen i bra orden. Den gamle brannsprøyten ble reparert, og en ny ble anskaffet. Dessuten ble anskaffet brannpøser, vanntønner og diverse andre redskaper.²⁶⁹

Det ble også bygd et sprøytehus i Rostads regi og han tok initiativ til å opprette et brannkorps som ble organisert i 1841.²⁷⁰ Det faglige innslaget i kommisjonen ble i tillegg forsterket av snekkeren Larsen, som trådte inn som bygningskyndig mann. Christian Stokker var skomaker av yrke samtidig som han var Rostads brannassistent.²⁷¹ Medlemmene hadde altså en viss erfaring innen brann- og bygningsmessige spørsmål. Juristen Jentoft kunne bidra med lovtolkning og utredning av eiendomsmessige forhold. Reguleringskommisjonens sammensetning var trolig primært faglig begrunnet og kunne danne den institusjonelle rammen om arbeidet som loven hadde pålagt.

Reguleringsplanen ble bygd opp av to deler. Den første er en beskrivelse av byens yttergrenser, men den mest omfattende delen består av en inndeling og beskrivelse av kvartaler nummerert fra 1 til 26, samt et kvartal kalt Fuglenes. Hver kvartalsbeskrivelse følger i utgangspunktet samme mal. Først ble kvartalet avgrenset med henvisning til både himmelretningene og gatenavn. Hver kvartalsside fikk angitt lengden i alen. Deretter ble grunneierne navngitt og hver grunn fikk nye matrikelnummer. Det ble ikke laget kart til reguleringen, og dette ble heller ikke kommentert.²⁷²

²⁶⁷ Sivertsen 1973 s. 81

²⁶⁸ Med "formand" menes medlem av formannskapet.

²⁶⁹ Sivertsen 1973 s. 153

²⁷⁰ Sivertsen 1973 s. 154

²⁷¹ Stokker overtok etter Rostad som brannoppsynsmann i 1855 (Sivertsen 1973 s. 154).

²⁷² I introduksjonen til reguleringsplanen som ble approbert i 1872 står det at den eldre reguleringsplanen "ikke har støttet sig til noget kart".

Utover basisopplysningene kunne det bli angitt ulike reguleringstiltak innen hvert kvartal. Imidlertid var reguleringstiltakene formulert på en måte som mer skulle appellere til fornuften enn vise til lovens påbud og forbud. De kan betraktes som rettleiding eller forslag til fremtidige endringer ved for eksempel nybygg eller gjenreising etter brann: "...tre Huse antages at burde bortskaffes, for saaledes at danne en 12 alen bred Gade....", og videre skulle alle slike endringer skje "med tiden" eller "en gang i tiden". De regulerende myndigheter, både sentralt og lokalt, måtte utvise den ytterste forsiktighet når det gjaldt den private eiendomsretten. Dette hadde arbeidet med bygningsloven for Christiania vist. Loven fra 1827 vakte "en storm av forbitrelse hos byens gårdeiere som ikke ville finne seg i slike inngrep i den private eiendomsretten. Stortinget fikk en søknad undertegnet av 351 gårdereiere, som bent fram forlangte at hele loven skulle oppheves".²⁷³ At mange av gårdeierne i Hammerfest hadde fått tomtene gratis, slik de skulle etter byprivilegiene av 1789, ser ikke ut til å ha påvirket mentaliteten i særlig grad. For eksempel hadde kjøpmann Aagaard et hus med hage mot Storgata, og reguleringskommisjonen mente at hagen burde utnyttes til byggetomter:

Denne Plads, som kan afgive en beqvem Byggeplads for 1 a 2 Vaaningshuse, formener Commisionen, at burde og uhindret kunde udmaales til Bebyggelse. Med hensyn hertil er dog Bestyreren af den Mening, at Aagaard, der i længre end Hevdstid har benyttet denne Plads som Hauge i indhegnet Stand, vel må ansees som Eier til Grunden, der han har foretrukket at benytte på denne Maade; thi at Aagaard intet Maalebrev besidder, har vel væsentlig sin Grund i de smaa Fordringer man i den foregaaende Tid har gjort paa Hjemmelsdocumenter til Grunden, medens der nemlig endnu var Overflod af saadanne.²⁷⁴

Tomteeieren hadde ikke hjemmelsdokumenter, men kommisjonen var likevel forsiktig med å pålegge tomteeieren noe. Ønsket var å utnytte sentrumsgrunnen bedre, og kommisjonen fortsetter:

Forøvrigt er Bestyreren enig med de øvrige ærede Medlemmer af Commisionen i at Pladsen er en af de bekvemmeste Byggepladse, og at det derfor kunde være ønskeligt at den som saadan benyttedes.

En tett bygningsrekke mot hovedgata tilfredstilte kanskje også en bakenforliggende tanke om byens estetikk. Det fysiokratiske byideal som Sommerfeldt stod for et halvt århundre tidligere, hadde ingen plass her. Det var imidlertid vanskelig å utfordre eiendomsretten: For

²⁷³ Stang 1943 s. 14

²⁷⁴ Under kvartal nr. 4 i reguleringen.

eksempel viste det seg siden at selv presserende brannhemmende tiltak, med tydelig støtte i bygningsloven, ikke kunne hevde seg ovenfor eiendomsretten. Etter at en brann i 1857 tok tre tranbrennerier og flere pakkhus, besluttet reguleringskommisjonen at tranbrennerier ikke skulle bygges inne i byens sentrum, men bli lagt til Fuglenes. Eierne av branntomtene skulle altså ikke få lov til å bygge opp igjen brenneriene på samme sted, noe som var helt i tråd med bygningslovens § 23. Men eierne gikk til sak og vant.²⁷⁵

Tonen var altså forsiktig når det gjaldt å pålegge endringer. Men hva gikk forslagene ut på, og hva skulle oppnås? Planen henviste, mer eller mindre tydelig, til byggelinjer, og bebyggelsen skulle helst ligge innenfor disse linjene. Dette kommer frem for eksempel i reguleringen av kvartal nummer I:

Derhos bemerkes at en Bro fra H. Ulich's gaardsrum stikker for langt frem i Gangen, samt at Ekmands Bageri ligeledes strækker sig paa det ene Hjørne I alen for meget frem, hvilket formentlig med Tiden bør rettes. Paa sydsiden springer Ekmands Trap for langt frem i Gaden. Paa Vestsiden er det maalt at Jentofts enke & Søns Hovedbygning staar 8 alen 12 tommer fremfor den rette Gadelinie, samt at Norums Trap gaar forlangt ind i Gaden.

Kommisjonens utgangspunkt var grensen mellom kvartalsbebyggelse og gate, og denne grensen dannet firkanter. Kvartalene fikk i hvert tilfelle definert en østside, en nordside, en vestside og en sørside. For eksempel fikk kvartal nr. I en tilnærmet kvadratisk form med sider på henholdsvis 72, 80, 67 og 68 alen.²⁷⁶ Dette betydde at hjørnevinkelen bare tilnærmet kunne bli 90°, som bygningsloven implisitt hadde satt som norm. Kommisjonen måtte nødvendigvis forholde seg pragmatisk til en regulering som gjaldt en allerede tettbygd by. Det bodde mellom 900 og 1000 mennesker i Hammerfest, og de fleste bodde på selve byneset, det vil si kvartalene fra I til 15. Forøvrig fulgte kommisjonen nesten uten unntak lovens pålegg om at ingen av kvartalenes sider skulle overgå 150 alen (ca. 95 meter).²⁷⁷

Reguleringen hadde hovedfokus på kvartalenes størrelse og avgrensing. Byggelinjene skulle rette opp gatefasadene og sørge for åpne og ryddige gater. Gatereguleringen var altså noe som fulgte av kvartalsreguleringen, uten at selve gatenettet var et eget tema. Loven påla en minimumsbredde på 20 alen (12-13 meter) for gater som skilte kvartalene, men dette må kommisjonen ha valgt å se bort ifra. Det ville ha blitt for vanskelig å gjennomføre i den tette

²⁷⁵ Reguleringskommisjonens protokoll 1846–1928, 4. oktober 1865

²⁷⁶ Det vil si ca 45, 50, 42 og 43 meter.

²⁷⁷ Bare kvartal nr. 25 og 26 hadde en lengde som overskred dette, og da gjaldt det kvartaler som var helt i utkanten av byen og hvor bygningene stod langt fra hverandre.

byen. Det ble antydnet noen grep for å sikre en viss avstand mellom husene. I kvartal nummer 1 ble det foreslått at "tre Huse antages at burde bortskaffes, for fremtiden at danne en 12 alen bred Gade" – altså langt under lovens minstekrav. Men det viste seg også at kommisjonen kunne bruke loven helt presist, og ikke bare i en tilpasset form da anledningen bød seg. I september 1847, da arbeidet med planen var halvveis utført, brøt det ut brann innerst i bukta. Dette førte til omregulering av kvartalene og anleggningen av en ny tverrgate (siden kalt Smedallmenningen) på 21 alens bredde. For å få dette til måtte tomteeierne avstå deler av sine gamle tomter, men godtok i minnelighet tomteerstatninger et annet sted i området.

Smed Heglund mødte som nærværende Eier af Tomten, og erklærte sig tilfreds herved, mod at Tomten gives en tilsvarende Udvidelse mod syd og øst. Paa vestlig Side af den nye Gade og sydlige af Nedre Grønnevoldsgade flyttes Hans Amundsens og Carl Lennings Tomter, uforandrede i Udstrækning, lige som i mod Smed Lies Vaaningshus, saa at Carl Lennings bliver dette Huus nærmest. Hans Amundsen var tilstede og erklærte sig tilfreds med denne forandring.

Den første reguleringsplanen var forsiktig i sine føringer, noe som er forståelig med tanke på eiendomsretten og omkostninger for eierne hvis loven skulle følges til sin ytterste konsekvens. Skulle bebyggelsen i sentrum i praksis ha blitt regulert etter bygningsloven ville det ha implisert en svært omfattende operasjon. I lys av dette er det påfallende at reguleringen av den lite utbygde bydelen Fuglenes heller ikke ser ut til å ha tatt bygningslovens formidealer som norm:

For tiden gives ingen anledning til Regulering på denne Byens Deel, men forsaavidt Bebyggelse senere maatte finde Sted, saa antager Commisionen at der bør anlægges en Gade i længde med vaagen, paa hvis øvre Side Vaaningshuse bør gives Plads og paa hvis nedre Side til Vaagen Pakhusene bør opføres, samt at den Langgade passende overskjæres af Tvergader alt eftersom det ved Bebyggelse maatte findes passende og lovmedholdelig.

Den antydede reguleringen av Fuglenes kan karakteriseres som en speiling av bebyggelsesmønsteret slik det hadde utviklet seg på 1820- og 30-tallet langs Grønnevolden. Pakkhusene skulle ligge langs sjøen, gata skulle bli lagt bak dem parallelt med sjølinja, og våningshusene skulle bli lagt på øvre side av veien. Det ble referert til loven der det var snakk om tverrgater, men også her ble det understreket at anleggningen av disse måtte skje "alt eftersom det ved Bebyggelse maatte findes passende" – og i tråd med loven, ble det tilføyd. Reguleringsdokumentet viser hvordan en eldre organiseringsdiskurs levde videre selv om en

ideelt sett skulle ha forlatt den til fordel for den moderne reguleringsformen. Et annet eksempel på dette er bruken av begrepet *ganger*. Dette var de ferdselsårene som var for smale til å bli kalt gater, og som tilsvarer det man andre steder kalte veiter. Bredden på disse gangene var som regel 3 alen (ca 2 meter). Det kunne være ganger internt i kvartalet, men ofte var det slike smale passasjer som skilte kvartaler fra hverandre – helt i mot lovens intensjon.

Regulering av den fremtidige bebyggelsen

Indredepartementet godkjente den første reguleringsplanen, men krevde samtidig at reguleringskommisjonen snarest måtte foreslå regulering av de delene av byen som ikke var bebygd.²⁷⁸ Fremtidsperspektivet hadde manglet i den forrige planen, som i hovedsak hadde dreid seg om en oppdeling av den eksisterende bebyggelsen i kvartaler. Fremtiden ble bare forsiktig antydnet i anmodninger om at bygninger utenfor de foreslåtte byggelinjene ikke skulle repareres eller føres opp på nytt.

I reguleringskommisjonens protokoll ble det ført en historikk over reguleringsarbeidet i byen fra forrige regulering og frem til forslaget kom med 4. oktober 1865. Her står det at det ikke var før i 1857 at man fikk tid til å tenke på en ny reguleringsplan.

Men man indsaar snart at intet ordentlig kunde udføres uden et Kart, til hin optagelse i en maalestok af 1/1000 del, Kommunebyfogden efter Reguleringskommisionens Forslag bevilgede de fornødne Midler. Kartet blev ferdigt i Slutningen af 1859 og hele det da ubebygde Strøg blev reguleret og samtlige foreslaaede Kvartaler og Gader blev afsatte paa Kartet, og den Bebyggelse som siden har fundet Sted er strængt holdt inden Grændserene af de afsatte Kvartaler.

Arbeidet med den forrige reguleringen hadde bestått av å beskrive forholdet mellom bygninger og gruppere disse, mens denne reguleringen var mer krevende i og med at kvartaler måtte stedfestes i et terreng uten bygninger som orienteringspunkter. Kartet var altså helt nødvendig i det mer omfattende planarbeidet.

²⁷⁸ Sivertsen 1973 s. 81

5 A. Reguleringskart over Hammerfest fra 1867. Dette er en av fem plansjer som ble laget i forbindelse med arbeidet med reguleringsplanen som ble approbert i 1872. Plansje 2 viser området øst for dette frem til Storelva, plansje 3 viser et område innerst i bukta fra Storelva. Plansje 4 viser nordsiden av bukta, og plansje 5 er selve Fugleneset. RA, kartsamlingen, Reg. 16.

I planen ble de egnede bebyggelsesområdene i byterritoriet delt inn i 76 kvartaler, mot den gamle planen med 27 kvartaler. Kartet (fig. 5 A) viser hvordan en ny bydel, Moen på vestsiden av neset, ble inndelt i kvartaler. Det er tydelig at terrenget har blitt vurdert i forhold til anleggingen av nye gater og kvartaler. Kvartalene på Moen ble lagt i en annen vinkel i forhold til kvartalene i sentrumskjernen, og kvartalenes størrelse og form (med utgangspunkt i rektanget) har blitt tilpasset mulighetene i terrenget.

Når det gjelder reguleringen i den gamle bydelen ser en at den gamle organiseringen av byen hadde skapt et mønster som er forsøkt tvunget inn i kvartalsreguleringen. Noen steder har dette vært vanskelig, spesielt i den aller tetteste bebyggelsen omkring torvet.

5 B. Utsnitt av fig. 5 A som viser bebyggelsen omkring torvet. En del bebyggelse lå i områder som ble regulert til Torvalmendingen som skulle gå øst-vest på sørsiden av torvet. Dessuten skulle Strandgaden, som kom fra sør, gå over i Ringskjæralmendingen på nord-østsiden av torvet.

Kvartalsgrensene er på kartet skåret igjennom bebyggelsen. Dette var ikke uproblematisk ”især formedelst grunnenes betydelige verdi”.²⁷⁹ Kommisjonsmedlem Finckenhagen mente at omkostningene ved samtlige av de foreslåtte endringene omkring torvet ville være enormt store i forhold til nytten som

han ansaa mere end tvivlsom. Dog indrømmede han Hensigtsmæssigheden av Strandgadens regelmæssige forlængelse under forutsetning af, at en Del af Torvet kunde afgives til Byggegrunde.²⁸⁰

Uttalelsen er en nøkkel til forståelsen av den rådende organiseringsdiskursen. Det virket ikke som om torvet som byrom ble betraktet som særlig verdifullt i seg selv. Det var byggegrunnen som var verdifull, og eierne hadde fra gammelt av vært kjøpmenn. Likevel måtte Finckenhagen medgi at det ville være hensiktsmessig å forlenge Strandgata på en regelmessig måte. Begreper som regelmessig og regelmessighet, eventuelt med en negativ forstavelse (u-), er gjennomgående brukt i reguleringsplanen, slik som for eksempel her:

No. V [...kvartalet] har en uregelmæssig Form og grændser mod vest ved Torvet, mod øst til Havnen og mod syd til No. VI. Ved den forestående Regulering, vil Strandgaden faa en

²⁷⁹ Reguleringskommisjonens forhandlingsprotokoll 29. oktober 1867

²⁸⁰ Reguleringskommisjonens forhandlingsprotokoll 29. oktober 1867

nogenlunde regelmæssig Fortsættelse mod nord og komme til at ende i Ringskjær almindingen derved no. 18a, 4c og 4b ved Leilighed bliver at flytte.

No. VI [...] Gadelinien mod Strandgaden er uregelmæssig ligesaavelsom Bryggelinien mod Søen. Begge bør ved given Leilighed rettes saaledes, som paa Kartet antydet.

Regelmessig bebyggelse, det vil si bebyggelse som ligger på linje, var det man strevde etter, det var et udelt positivt begrep. Begrepet forekommer også i den første reguleringsplanen, men i mye mindre grad enn i den neste. Det var heller ikke et begrep som var hentet fra loven, men som hadde vært til stede i organiseringsdiskursen tilbake i amtmann Sommerfelt og landmåler Bredals dager på slutten av 1700-tallet. Det kan dermed virke som om reguleringskommisjonen i arbeidet tilførte planene stadig flere ideer om byplanlegging i en videre forstand. Den første planen hadde vært en mer eller mindre skjematisk tolkning av loven – en prøvde etter beste evne å etterfølge hvert pålegg i loven. Etter hvert har loven blitt satt inn i en større byorganiseringsdiskurs der orden og regelmessighet var idealer.

I planen blir det også tatt i bruk mer ”avansert” terminologi enn tidligere:

No. XVIII bestaar af 2 Række af Huse, som skilles ad ved en stump Gade, der kun er aaben i den ene Ende, eller en saakaldt cul de sac.

”Cul de sac” er fransk for blindvei (egentlig ”i bunnen av posen”), og er her brukt på en noe påfallende måte. Et annet eksempel er bruken av geometriske begreper:

No. LXVIII er et reguleret Parallelogram 85 alen langt, 60 alen bredt, som støder mod nordvest til Nordre gade, mod nordøst til Bern Eilands gade, mod sydøst til Langgaden og mot sydvest til Bankgaden.

Parallelogrammet er en geometrisk figur som ikke var ukjent for skolerte. Uttrykksmåten viser at reguleringsarbeidet, som i den første planen hadde handlet om fysiske objekter (hus, trapper osv.) som ”stakk for meget frem” i gata, hadde tatt opp i seg kartets todimensjonale og teoretisk-abstrakte verden.

I reguleringsplanen som ble approbert i 1872 ble det regulert hele 14 allmenninger som kartet nedenfor viser.

5 C. Kart over Hammerfest i 1867 der allmenningene er markert med gult. Fra ytterst på neset til munningen av Storelva i øst hadde man 1) Fjorgangsallmenningen, 2) Ringskjærallmenningen, 3) Torvallmenningen (ikke realisert), 4) Kirkeallmenningen, 5) Værftsallmenningen, 6) Smedallmenningen, 7) Rostadallmenningen, 8) Jentoftallmenningen, 9) Gjerdeallmenningen, 10) Dampskipsallmenningen, 11) Magasinallmenningen ved sjøen som går over i 12) Skipperallmenningen oppover Grønnevolden, 13) Stenkullsallmenningen og 14) Materialallmenningen. Illustrasjon av forfatteren.

Den som ble kalt Torvallmenningen ble aldri realisert. Torvallmenningen her var ikke ment som en allmenning og torv i kombinasjon. Dette var kun et navn som antydte i hvilket område den skulle ligge. Allmenningene ble plassert med relativt jevne mellomrom langs et belte nord og øst for Storgata, samt langs Grønnevolden.²⁸¹ De fleste allmenningene i Hammerfest hadde trolig en dobbeltfunksjon: de skulle sikre den allmenne tilgangen til sjøen, samt fungere som brannskiller. Men betrakter en bredden på for eksempel Fjordgangsallmenningen og plasseringen av Rostadallmenningen, har nok ikke brannvern vært det viktigste. På en annen side var anleggingen av Smedallmenningen, som det refereres til i reguleringsprotokollen, en konsekvens av en brann i området (om allmenninger, se kap. 8.1).

²⁸¹ Det ble også regulert flere allmenninger på nordsiden av bukta (Fuglenes).

Byens territorium ble utvidet for første gang i 1874. Utvidelsen innebar at området omkring Storelva, Storvannet og Molla måtte reguleres og ny plan ble approbert 16. mars 1878. Plankartet (fig. 5 D) ble laget av tollbetjent Hans Jacob Randby. Randby hadde sannsynligvis utdannelse fra et militært akademi eller liknende for kartet bærer preg av kyndighet i kartografi.

5 D. Reguleringskart over det utvidede byterritoriet i Hammerfest av H. J. Randby. RA, kart-samlingen, Reg. 117.

Reguleringen bestod av rektangulære kvartaler, men et nytt trekk er måten kvartalene er lagt på nordre side av elva. Kvartalenes langside er lagt slik at den følger stigningen i landskapet som teiger, og ikke langsetter høydekurvene slik som det ble gjort langs Grønne-

volden.²⁸² Videre er det ikke tatt hensyn til det eksisterende veinettet som er avmerket på kartet. Kvartalene er inntegnet etter et så skjematisk prinsipp at to av dem er ”gjennemskaaret” av Storelva. Kvartalsreguleringen ble ikke kuert av naturens ”uregelmessigheter”, men gikk på tvers og fulgte sin egen teoretiske logikk.

Reguleringen av det avbrente strøk

Den dramatiske brannen 21. juli 1890 rammet den eldste og tetteste delen av byen. Formannskapet trådte sammen noen få dager senere, og vedtok blant annet at reguleringsplanen fra 1867 skulle revideres før gjenoppbyggingen kunne starte.²⁸³ Formannskapet henvendte seg så til Brannforsikringskontoret i Arbeidsdepartementet for å få skaffet en reguleringskyndig ingeniør. Allerede en måned etter brannen var departementets ingeniører Fr. Næser og teknisk konsulent Sverre Lie på møte i reguleringskommisjonen. Med byens sentrum i ruiner var det ingen tid å miste. 4. september hadde reguleringskommisjonen sitt forslag ferdig (fig. 5 E).

²⁸² Et plankart fra 1892 viser imidlertid at kvartalene hadde blitt dreid og lagt med langsiden mot sjøsiden.

²⁸³ Sivertsen 1973 s. 251

5 E. Reguleringskart over det brannherjede strøk i Hammerfest 1890. RA, kartsamlingen, Reg. 150.

Planen vitner om at det ikke var ønsket om radikale forandringer i byens struktur:

...de gamle Gaders Retning er som helhed bibeholdt om end adskillig Forskydning for enkeltes Vedkommende har maattet finde Sted. Strandgaden er saaledes trukket mere mod Øst og den paralelle Raadhusgade mot Vest medens den mellemliggende Storgade i det Vesentlige har bibeholdt sin Beliggenhed uforandret alene med utvidelse i Bredde mod Vest. Af Tvergadene gaar Fjordgaden nu fra Raadhusgaden over Stor- og Strandgaden helt ud til Søen i Øst, i det Torvet er sløifet. Kirkegaden gaar ligeledes fra Kirkepladsen over Stor- og Strandgaden til Søen, og har baade denne og Fjordgaden begge omtrent bibeholdt sin gamle Beliggenhed alene med den Afvigelse som følger med den forøgede Bredde og at alle Krysninger nu ske i rette Vinkler.

Det var i hovedsak gatenettet som ble moderert: gatene ble bredere og rettere, og krysset hverandre i rette vinkler. Av diskusjonene omkring reguleringen av byneset på 1860-tallet, fremgår det hvor verdifulle tomtene omkring torvet var. Å be bygge torvet var ikke en fremmed idé. Etter brannen ble det ikke regulert til torv på neset. Torvplassen i det nye Hammerfest skulle isteden kombineres med allmenningens form og dermed også fungere

som et brannskille. Torvet ble lagt til stedet der Smedallmenningen hadde vært og ble omdøpt til Oscars Plads. Det ble ikke regulert nye allmenninger. Gatene som ble anlagt var brede, og måten de skulle anlegges på forhindret ikke den allmenne tilgangen til sjøen. Det var i den gamle organiseringsformen at allmenningene hadde fylt en viktig funksjon. Allmenningenes tid var rett og slett over på slutten av 1800-tallet.

For Hammerfest førte brannen til en forgang av prosesser som var i emning. Det ble vedtatt egne bygningsbestemmelser for byen i 1890, og disse var i sitt innhold ganske like bestemmelsene i den nye bygningsloven som kom i 1896.²⁸⁴ I bygningsbestemmelsene gjøres det ingen endringer når det gjelder reguleringsprinsippet fra 1845-loven, men bestemmelsene speiler at det på andre fronter har foregått en utvikling. For eksempel heter det i § 6 at

Ved nye Bygningers Opførelse er den Byggende pliktig til at befølge de Forskrifter, som Reguleringskommisionen af hensyn til Gaders Høideforhold, Vand-, Gas-, Kloak-, og andre lignende Ledningers samt Fortauges hensigtsmæssige Andbringelse Afgiver.²⁸⁵

I tillegg til moderne teknologi som gass- og kloakkledninger, var det et detaljert reglement for hvordan det kunne bygges med hensyn til materialer, størrelse, takhøyde, takrenner, brannvegger, trapper osv. Dette hadde ikke bare med brannsikkerhet å gjøre, men også helse. *Sundhetskommisionen* måtte gi særlig tillatelse hvis det skulle innredes bolig i kjellerrom. Uansett måtte alle rom som skulle innredes til beboelse ha en takhøyde på minst 2,5 meter.²⁸⁶ "Alle Trapperum skal have behørig Lys og Luft" heter det i § 29. Bygningsbestemmelsene var delt i to hovedkapitler og hadde 81 paragrafer som til dels var lange og detaljerte. Det var et reglement som krevde spesialkompetanse og 1890-reglementet åpnet for ansettelse av både stadskonduktør og en eller flere bygningsinspektører.²⁸⁷ Samme år ble det ansatt en stadsingeniør som skulle overta funksjonene til branninspektøren, vanninspektøren og veiinspektøren.²⁸⁸

Byorganiseringen hadde i løpet av 40 år utviklet seg fra et spørsmål om avstanden mellom kvartalene til synet på organiseringen som et komplekst felt der forholdet mellom hus, veier, allmenninger, brygger og vannverk i sin helhet skulle tilfredstille krav til helse,

²⁸⁴ Høyeste resolusjon 31. oktober 1890 [om] Bestemmelser til Skjærpelse i de gjældende Bygningsloves Forskrifter [i Hammerfest].

²⁸⁵ Høyeste res. 31. oktober 1890 § 6

²⁸⁶ Høyeste res. 31. oktober 1890 §§ 24 og 25

²⁸⁷ Høyeste res. 31. oktober 1890 § 3

²⁸⁸ Sivertsen 1973 s. 256

sikkerhet og estetikk. Ansvarsområdene hadde tidligere blitt underlagt amatører som påtok seg frivillige verv som for eksempel kjøpmann Rostad som var branninspektør. Mot slutten av 1800-tallet ble byregulering knyttet til en profesjon - stadsingeniøren.

5.2 Reguleringen av Bodø 1847–1893

Det ble approbert to reguleringsplaner for Bodø i løpet av 1800-tallet. Den første ble approbert ved kongelig resolusjon 2. mai 1864, mens den andre ble approbert 15. august 1887.²⁸⁹ Begge var sluttprodukter av lange prosesser der det inngikk skisser, utkast og avvisninger fra høyere instanser.

Rekker og åpne plasser

I Bodø i 1847 fantes verken politimesteren, branddirektøren eller stadskonduktøren i *bygningsskommisjonen*. I stedet måtte en innsette ”Kjøbmand Koch som Branddirecteur, Tolder Holmer som Politimester og Provst Motzfeldt som bygningskyndig Mand”.²⁹⁰ Kommisjonens sammensetning er formulert nærmest som en liste over besetningen i et teaterstykke. Trolig var det ikke et uvanlig trekk i de små samfunnene at borgerne måtte påta seg flere roller og ”spille” dem etter beste evne. *Reguleringskommisjonen* bestod av bygningsskommisjonens medlemmer pluss to av formennene; ordfører og prokurator Thorsen og doktor Johnsen. Magistraten skulle, i følge loven, lede både bygningsskommisjonen og reguleringskommisjonen, men i mangel av magistratembete måtte fogden i Salten ta den rollen.

Den institusjonelle rammen for reguleringsarbeidet kunne ikke bli opprettholdt i Bodø. De første linjene i reguleringsutkastet, ”rollelisten”, røper et forsøk på å løse dette formelt. Den faglige tyngden når det angikk brannsikkerhet, arkitektur og byplanlegging, var fraværende.²⁹¹ En kjøpmann, en toller og en prost måtte tre inn der det egentlig skulle sitte en brannfaglig mann, en sikkerhets- og ordensmann og en bygningskyndig mann. Særlig når det gjaldt den bygningskyndige skulle en tro at en snekker, som det må ha vært flere av i Bodø, kunne bistå bedre enn den geistlige. Til gjengjeld var fem av seks medlemmer embetsmenn, og både presten, juristen og legen må ha studert ved et universitet, trolig i Christiania

²⁸⁹ Formannskapet vedtok planene henholdsvis 29. juni 1863 og 15. desember 1886.

²⁹⁰ Dette og alle sitater uten referanse i det følgende er hentet fra Reguleringskommisjonens forhandlingsprotokoll for Bodø by 1847-1901, Teknisk etat, Bodø kommune.

²⁹¹ Koch fikk vervet som byens branddirektør i 1847.

eller København. Kjøpmann Koch var sønn av en sogneprest, mens slekten forøvrig hadde mange generasjoner med kjøpmenn.²⁹² Sammensetningen av kommisjonen kan skyldes flere ulike forhold som jeg ikke har hatt mulighet til å undersøke nærmere, men i 1800-tallets samfunn tok embetsmenn ledende posisjoner som en selvfølgelig sak. Deres dannelse hadde utstyrt dem med en fornuft, etikk og estetikk som kunne anvendes på alle samfunnsområder. Lovverket var formulert av likt dannede mennesker, så det var på mange måter logisk at dens praktiske utøvelse også kunne gjøres av embetsmenn.

I motsetning til i Hammerfest gikk arbeidet med planen ekstremt raskt. Reguleringskommisjonen utarbeidet planen i løpet av ett møte 13. november 1847. Bystyret vedtok planen en uke senere, 20. november.²⁹³ Planen utgjorde knappe to sider i reguleringsprotokollens folioformat.

I planen beskrives bebyggelsesmønsteret i en løpende tekst uten punktvis oppdeling slik som dette utdraget viser:

Fra nævnte Hammonds ytterste Gaard indtil østre Ende av Kjøbmand Jackhellns ditto, kan være en uafbrudt Gaardrække. Den aabne Plads paa østre Side af Kjøbmand Jackhellns Gaard før Tiden et til Mad. Sverdrups Gaard, skal vedblive at være ubebygdet.

Hele reguleringsplanen var språklig bygd opp som dette eksemplet. Beskrivelsen av byen er gjort som en bevegelse fra hushjørne til hushjørne med registrering av enheter og mellomrom. Enhetene er betegnet som "uafbrudt Række", "uafbrudt Gaardrække" eller "uafbrudt Husrække", og mellom rekkene var det som regel en "aabne Plads", men det forekom også "aabne Gjennemgang" eller "smale Gjennemganger". I plandokumentet deles byen i syv slike rekker. Verken brygger, kaier eller plassen omkring Storgården nevnes – med andre ord ble helt sentrale og viktige deler av byen utelatt. Området omkring Storgården var Bodøs utgangspunkt, og her lå byens eldste bebyggelse. Selve Storgården er heller ikke nevnt i reguleringsdokumentet. Kanskje skyldtes dette en vurdering av anlegget som såpass isolert at det for brannsikkerhetens skyld ikke var nødvendig å regulere området. Bryggene lå heller ikke tett på denne tiden, så det kan hende dette var årsaken til utelatelsen.

En kunne også forvente at kommisjonen ville ha skissert fremtidige gateløp for å styre bebyggelsen og infrastrukturen i en foretrukket retning. Men det var kun avstanden mellom bygningene som ble regulert, og da henvises det i noen tilfeller til bygningslovens

²⁹² Kjøpmenns utdannelse var som regel gjennom praksis, gjerne ved et firma i utlandet.

²⁹³ Coldevin 1966 s. 172

minimumskrav på 20 alen som bredden på åpne plasser. Når det gjaldt den *fremtidige* bebyggelsen er føringene generelle:

...med hensyn til Reguleringen af Gader og offentlige Pladse til fremtidig Bebyggelse, blev antaget som en almindelig Regel, at paa de Pladse, hvor for Tiden ingen Huse findes opførte, skal Bygningsloven være anvendelig forsaavidt Afstanden fra de nu opførte Bygninger angaar [...].

Fremtidsbildet var preget av troen på nærmest stillstand og uforanderlighet. Verbene er riktignok i futurums form (*skal vedblive at være / skulde nedrives / skal udvides*), men reguleringsdokumentet er i stor grad en beskrivelse av den værende situasjonen. Når det gjaldt befolkningsvekst og generell byvekst, hadde nok kommisjonen vondt for å tro at dette skulle angå Bodø. Netto befolkningsvekst fra 1825 til 1845 var på 48 personer. Kommisjonens pessimisme ble heller ikke gjort til skamme det neste tiåret; folketallet gikk faktisk ned etter 1845. Det var holdninger på grensen til det fatalistiske som kom frem da amtmannen omkring 1840 hadde forelagt krav om at byen måtte skaffe seg en brannsprøyte: "Bystyret svarte at for det første hadde ikke kommunen råd, for det annet hadde ikke byen vann, for det tredje var der ikke tilstrekkelig mannskap, ialfall ikke i lofottiden og endelig for det fjerde blåste det bestandig slik at det var umulig å bruke sprøyte."²⁹⁴ Reguleringsplanen reflekterte verken ambisjoner eller visjoner. Fremtiden ville ikke bringe noe nytt, og det ville ikke være noe poeng i å anstrenge seg for å forebygge eventualiteter. Alle reguleringsplaner måtte godkjennes av Indredepartementet, men amtmannen sendte ikke denne videre til Christiania. Planen var så kortfattet og upresis at amtmannen krevde at det ble utarbeidet en ny plan.²⁹⁵

Regulering for å få byen mer konsentrert

Det neste forslaget fra reguleringskommisjonen kom 20. november 1855. Det første som ble gjort var å avgrense området for Bodø by. Planområdet ble gjort så lite som mulig, og dette ble kommentert og begrunnet slik:

Ligesaa bemærkedes at ved ovenfor inddelte Terrain ansees Behovet af Byggetomter tilfredsstillet for en saa lang Fremtid, at man for Tiden anseer det overflødig at tage under Overveielse hvorledes den videre Udvidelse af Byen bør reguleres, samt at man ved den foreslaaede mere indskrænkede Grændse for den videre Bebyggelse, har havt for Øiet, deals

²⁹⁴ Coldevin 1966 s. 182

²⁹⁵ Moe 1984 s. 33

Ønskeligheten af at faae Byen mere consentreret, end man ved at fortsætte Bebyggelsen langs Veien i østlig Retning [...] vilde opnaae, og dels Nødvendigheden af at kunne benytte Terrainet østenfor Sygehuset til Tørreplads for Brendetorv.

Det ble i forslaget også antydnet at den store plassen foran Storgården, omtalt som den ”nu ubebygde Plads”, skulle bli regulert som et kvartal og dermed til bebyggelse. Reguleringskommisjonen måtte forsvare disse standpunktene etter beste evne da amtmannen uttrykte misnøye med det nye utkastet. I møtoreferatet 3. juni 1856 utdypes hensiktene:

[...] nemlig at consentrere Bygningerne mere, og derved tilveiebringe mere Ly mod Stedets haarde Veirligt og at fremme en lettere Kommunikation mellem Innvaanerne, maa synes at indeholde positive Grunder for dette Forslag, især da man har Aarsag til at antage, at den foretagne Regulering vilde være tilstrækkelig for Behovet af Byggetomter til en fjern Fremtid.

Kommisjonen bestemte seg likevel for å utvide det regulerte området med fire kvartaler i øst, og mente da at ”Behovet for Byggepladse i Bodø, maa være afhjulpen for de nærmeste Aarhundreder.” Den pessimistiske tonen fra det første reguleringsutkastet i forhold til byens vekst, rådde også i reguleringskommisjonen på 1850-tallet, og det med god grunn. I 1855 bodde det færre i byen enn i 1835. Som et tiltak mot den sørgelige situasjonen ville kommunen tilby de beste byggeplassene til kjøpmenn som ville slå seg ned i byen. Reguleringskommisjonen holdt derfor på sitt når det gjaldt å regulere plassen foran Storgården til bebyggelse:

Omendskjøndt Reguleringskommisjonen deler Amtmandens Anskuelse, om at det i flere Henseender vilde være ønskelig at beholde den mellem Baklandet og Storgaden MNo 87²⁹⁶ aabne Plads ubeboet; saa troer man dog fremdeles at foreslaa samme til Bebyggelse, da den indeholder de mest bekvemme Tomter for Handlende som maatte ville nedsette sig i Kjøbstaden.

Om noen mente at plassen kunne bli et bra torv vites ikke sikkert, men reguleringskommisjonen påstod at plassen var altfor liten ”og i andre Henseender uskikket til Markedsplass”. Derimot var det ”al ønskelig Anledning” til å få en god markedsplass i byens østlige del – altså i utkanten av byen. Enten det nå var amtmannen som fikk overtalt bystyret til å ikke godkjenne reguleringsplanen, eller om det kan sies at reguleringskommisjonen var helt i utakt med byens borgerskap forøvrig, så var det bystyret som ”reddet Torvet”.²⁹⁷ Kanskje

²⁹⁶ Den omtalte matrikkel nummer 87 er en feilskrivning av 37.

²⁹⁷ Moe 1984 s. 33

kan en heller ikke se bort fra muligheten at eieren av Storgården, byens prakthus med fasade mot plassen, brukte sin innflytelse til å få planene stanset.

Uansett må det ha vært et forsmedelig nederlag for kommisjonsmedlemmene som i større grad var fagpersoner enn medlemmene i den første kommisjonen. Her satt lensmann Logemann, som hadde vært kommunens veiinspektør siden slutten av 1830-tallet, toller Groth, distriktslege Arntzen, snekkermester Johnsen og kjøpmann With. De må ha vært overbevist om at en mer kompakt by ville være bedre, selv om det var nettopp de tette trebyene bygningsloven hadde til hensikt å stoppe. Kommisjonen må ha sett på reguleringen som et virkemiddel for å hjelpe byens vekst blant annet ved å kunne tilby de beste tomtene. Plassen foran Storgården lå helt sentralt, hadde landeveiforbindelse og lå nær havna. På samme måte som i Hammerfest var den sentrale plassen et gunstig tomteområde. Som markeds plass var slike plasser ikke spesielt betydningsfulle for disse byene der så å si all handel foregikk på kaiene, i bryggene eller på skutene.

Reguleringen forøvrig var likevel mer enn tidligere preget av selve lovverket – kommisjonen kommenterte og forklarte med tydelig henvisning til lovteksten. Alle gater, med ett unntak (som ble kommentert), skulle ha 20 alens bredde, og kommisjonen var påpasselig når det gjaldt at kvartalenes flateinnhold ikke måtte overstige 10 000 kvadratalen. Byen ble delt inn i kvartaler, og ”Tverrgadene til disse Qvartaler dannes saaledes af en 90 Graders Vinkel paa nys anførte 2 Linjer”. Her var det likevel bare begrepene som var lovverkets. Det var fremdeles *rekker* som ble beskrevet i lengderetningen fra vest mot øst:

Qvartalerne dannes af følgende Strækninger i Længde fra Vest mod Øst.

1. Qvartal. Fra den vestlige Væg af Vaaningshuset No. 27 (Hveding) til 5 Alen nær det østlige Hjørne af No. 26 (Apotheket).
2. Qvartal. Fra den vestlige Væg af Vaaningshuset No. 46 (Jakhelln) til 5 Alen forbi den østre Væg af Vaaningshuset No. 24 (Ole Morritsen).

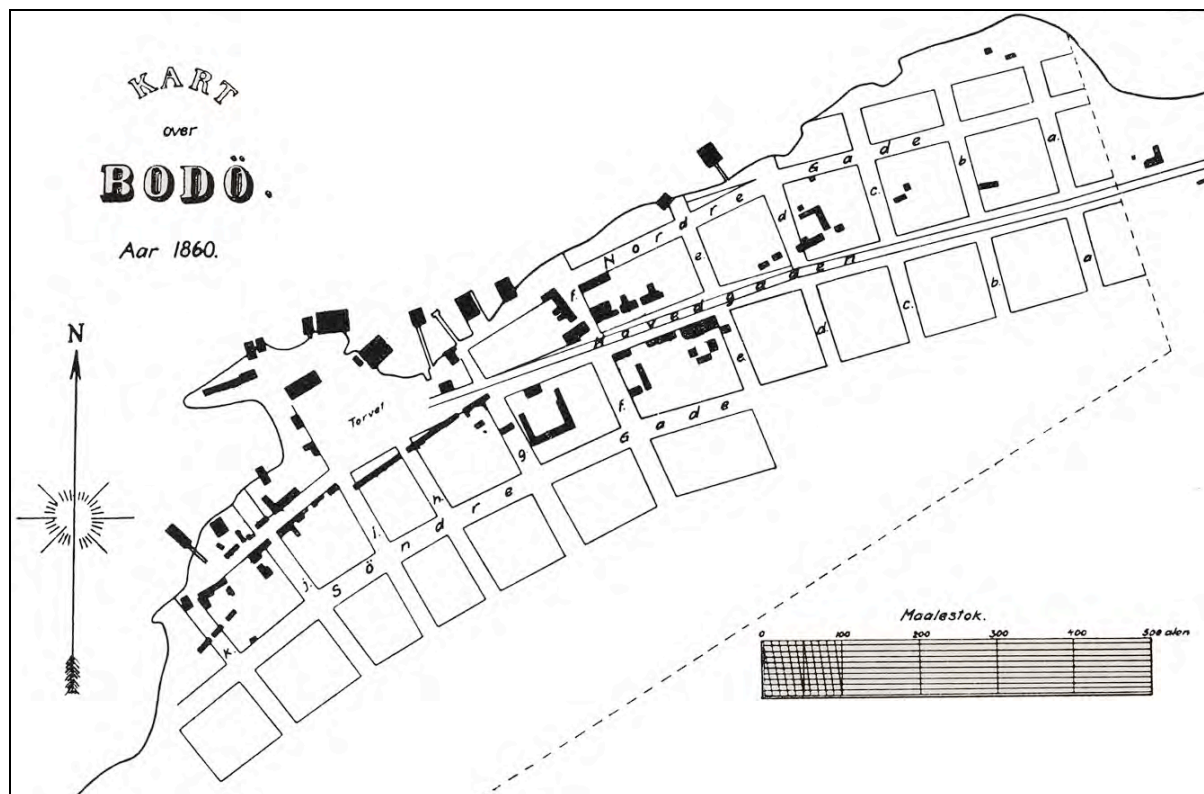
[osv.]

Det i Bodø omdiskuterte planforslaget fra 1855-56 ble aldri approbert i departementet.

Regulering ved hjelp av kart

På 1860-tallet begynte befolkningstallet i Bodø å stige og dette virket muligens som en vitamininnsprøytning for reguleringsarbeidet – nå ble det en virkelig mening med å regulere bebyggelsen. Slik som i Hammerfest viste det seg å være vanskelig å regulere ubebygde

områder uten kart. I 1860 ble det første bykartet utarbeidet av utskiftningsformann Othar Holmboe (fig. 5 F). På grunnlag av dette foreslo kommisjonen en revidert plan i 1863 med hele 30 kvartaler og ikke 14 som ble foreslått i 1856.

5 F. Reguleringskart over Bodø 1860 etter Holmboe. Coldevin 1966 s. 174.

På kartet ser en hvordan de regulerte kvartalene har blitt plassert slik at den eksisterende bebyggelsen i størst mulig grad har blitt liggende langs kvartalenes sider.

Dette bildet av byen – sett ovenfra der bygninger er representert som sorte rektangler på en hvit bakgrunn – gjorde også noe med hvordan byen ble beskrevet. I den første reguleringen fra 1847 var det som om leseren trasket ved siden av kommisjonen fra hjørne til hjørne av bygningsrekkene. 1863-reguleringen innledes med noen få ord om at en ved hjelp av kart har laget et ny regulering. Første punkt (A) var å definere byens fem langsgående gater (nummerert fra 1 til 5). Neste punkt (B) bestod av et skjema for tverrgatene (betegnet med bokstavene a – l) der det også ble angitt hvor mange alen det var mellom hver gate, og hvor bred selve gata skulle være. ”Disse Gader danne saaledes igjen følgende Qvartaler” skrives det i innledningen til kvartalsbeskrivelsene. Kvartalene ble beskrevet ut ifra sine grenser:

Qvartal I der begrænses af den østlige Bygrændse, Hovedgaden, Tverrgade a og Langgade No 3, eller nordre Gade, er i Længde fra Syd mod Nord 100 og i Bredde langs Hovedgaden 50 Alen.

2 Begrænses af nævnte Bygrændse, nordre Gade, Tvergade a og Langgade No 4, og udgjør 50 Alen i Firkant. [osv.]

Etter beskrivelsen av alle 30 kvartaler ble den eksisterende bebyggelsen brakt på banen:

Ved disse nu optrukne Linjer for Gader og Qvartaler, befindes flere nu staaende Gaarde gjennemskaarne, hvilke i Tilfælde af Nedrivelse ei mere maa bebygges i de for vedkommende Gader betegnede Linjer.

Fra å være en beskrivelse av en fysisk virkelighet på gatenivå, hadde reguleringsarbeidet blitt til et teoretisk og abstrakt felt hvor bruken av termer som beskrev det todimensjonale erstattet eldre uttryksmåter. Overgangen som dette representerer, kom til uttrykk i den egentlig ulogiske setningen sitert ovenfor. De fysiske bygningene var "gjennomskårne" av tenkte linjer. Det var likevel linjene, som bare kunne ses på kartet og leses om i reguleringsdokumentet, som var den avgjørende faktoren. Det blir enda tydeligere når en sammenlikner med tilsvarende uttrykk for reguleringstiltak tilbake i 1855:

Vaaningshuset No 27 (Hvedings) med Udhuse og Indhegninger, trækkes tilbage saaledes, at dets nordlige Væg falder i Linje med Vaaningshusene MNo 46 og 26, og mod Vest i lige Linje med det Nordvestlige Hjørne af det nuværende Vaaningshus [...].

I 1855-utkastet var det de eksisterende bygningene, fysiske objekter med vegger, innhegninger og uthus, som skulle danne linjene som andre bygninger måtte reguleres i forhold til. Dette kan ses som rester av en eldre organiseringsdiskurs der tilpasning og likformighet var viktige elementer. I den nye organiseringsdiskursen var det derimot kartets todimensjonale og symbolske representasjoner av virkeligheten som var styrende.

Byvekst og profesjonalisering

Rutenettets store fordel var at det kunne utvides i alle retninger. Med Bodøs sterke befolkningsvekst, det var snakk om en femdobling fra 1860 til 1875, var det på 1880-tallet på høy tid å regulere nye områder. I 1880 ble myrområdene sørøst for byen drenert, og høsten 1884 fikk oppmålingsassistent Knud Bruseth oppdraget med å måle opp og kartlegge området, for så å gjøre utkast til en regulering. Han utførte arbeidet sammen med utskiftingsformann Fredrik Theting, og satte opp en plan for regulering av hele den sørlige

delen av byen. Kartet ble fremlagt i reguleringskommisjonen 10. oktober 1884.²⁹⁸ I reguleringsprotokollen 19. februar 1885 ble det satt opp et stort skjema (fig. 5 G).

Kvar- ta- lets No	Lengde		Bredde		Gadernes Bredde mellom Kvartalerne	Anmerkninger
	nordre	søndre	vestre	østre		
32	57 ^{1/2}	57	46	46	32-15 - 15 ^{1/2}	
33	62	61	46	46	33-14 15	
34	59 ^{1/2}	58	46	46	34-13 14 ^{1/2}	
35	60	60	46	46	35-12 13	
36	60	60	45	44	36-39 - 13 ^{1/2}	
37	60	60	44	44	37-38 13 ^{1/2}	
38	60	60	60	52	38-41 20	Gaden har en Bøining
39	60	60	60	59 ^{1/2}	39-40 20	
40	60	60	41	41		
41	60	60	41	50		
42	60	60	44	44	42-37 13 ^{1/2}	
43	60	60	46	45 ^{1/2}	43-36 14 ^{1/2}	
44	60	60	47 ^{1/2}	46 ^{1/2}	44-35 15	
45	57	55 ^{1/2}	49	48	45-34 15	
46	60	60	50	49	46-33 - 16	
47	57	57	53	51	47-32 16	

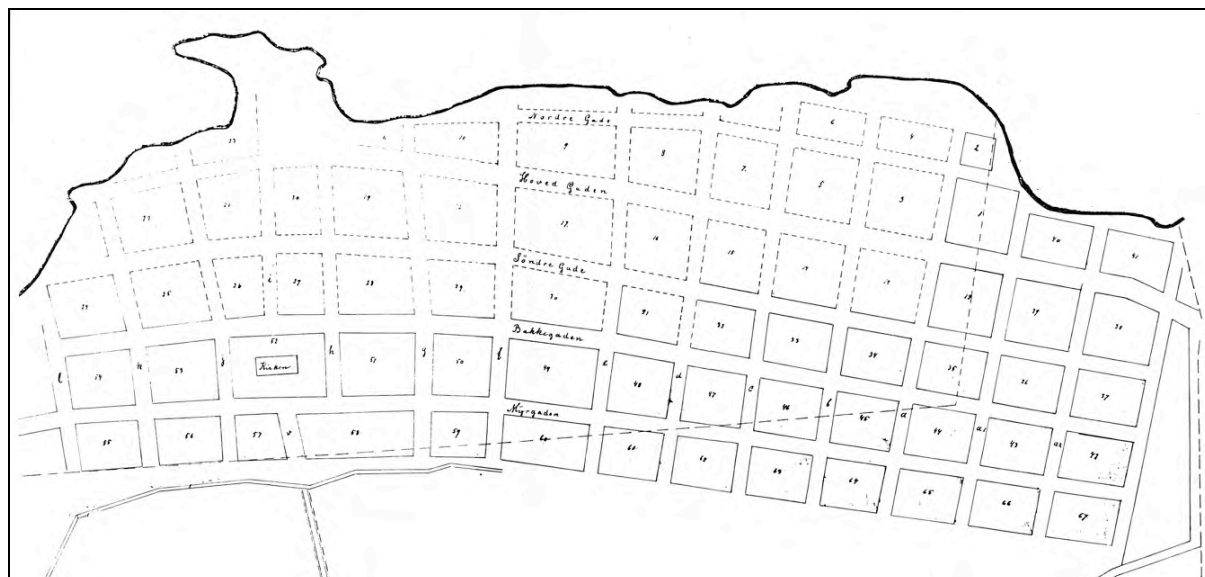
5 G. Utdrag fra Bodø bys reguleringsprotokoll 19. februar 1885. BT.

Hvert av de nye foreslåtte kvartalene, fra nummer 31 til 85, fikk en linje hver med opplysninger om kvartalets lengde på nordre og søndre side, og kvartalets bredde på vestre og østre side, deretter "Gadens bredde mellom Kvartalerne" alle mål oppført i meter. Den siste kolonnen var for "Anmerkninger". Det finnes bare en anmerkning: gaten mellom kvartal 38 og 41 "har en Bøining" – et beklagelig brudd på det rettvinklede ideal.²⁹⁹ Deretter fulgte en liste over tverrgatenes bredde. Tverrgatene var sortert med bokstaver fra a til v. Det ble imidlertid ikke ansett som nødvendig å regulere hele det drenerte myrområdet til

²⁹⁸ Coldevin 1966 s. 249-250

²⁹⁹ Alle de langsgående gatene har en svak kurvning, men "bøiningen" det vises til her er en liten "knekk" på kvartalene 38 og 41 som lå helt ytterst ved bygrensen i øst.

bebyggelse – det var nok byggetomter for den nærmeste fremtid, ble det hevdet. Isteden ble området som i forslaget hadde fått kvartalsnummer 68 til 85 oppdelt i parseller og avhendet på arvefeste.³⁰⁰ Bruseth tegnet et nytt reguleringskart som viser den approberte reguleringen av 1887 med 67 kvartaler (fig. 5 H).

5 H. Utsnitt av reguleringskartet over Bodø som ble approbert i 1887. BT.

Reguleringen av kirketomta viser et nytt trekk. Reguleringen dreide seg ikke lenger bare om å tilfredsstille departementets krav om brede gater og vinkelrette kvartaler, men komposisjon og symbolikk. Monotonien i det klassisistiske skjemaet ble brutt av en gateakse med et symbolladet siktpunkt. Betydningen av dette utdypes i kapittel 9.

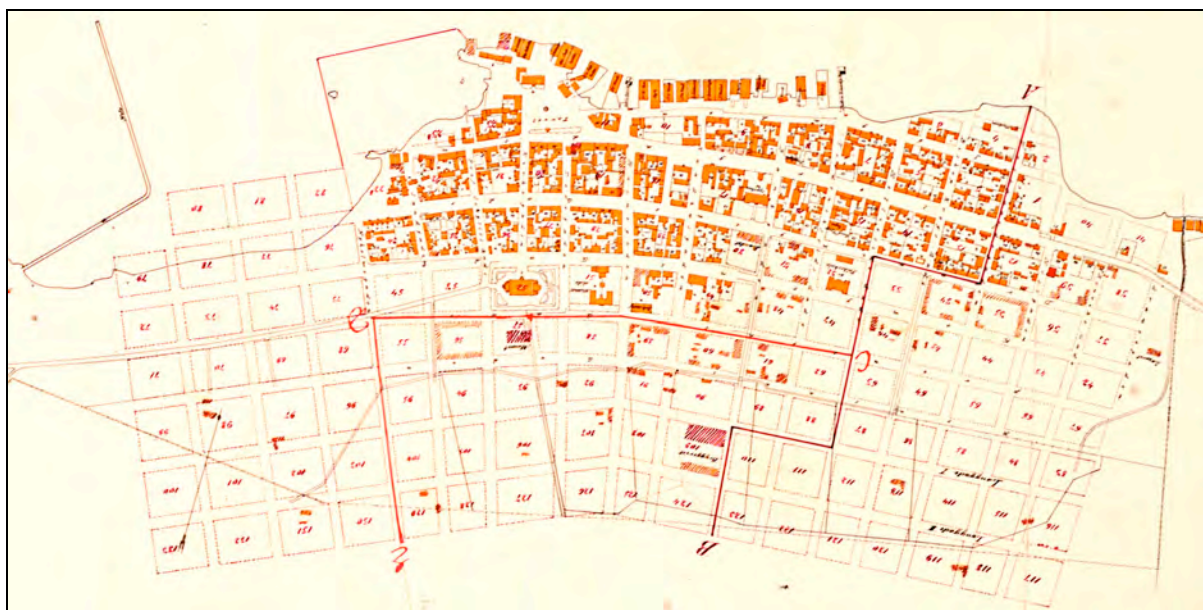
På 1800-tallet ble det ikke approbert flere reguleringsplaner for Bodø, men arbeidet med regulering og byplanlegging stoppet ikke opp. Den raske byveksten førte blant annet til at det ble nødvendig å ansette en stadsingeniør. Johan Vetlesen ble ansatt i 1886, men ble ikke så lenge i byen.³⁰¹ Fra høsten 1890 hadde han tilsvarende stilling i Hammerfest.³⁰² Kartet som ingeniør Nicolai S. Krum tegnet i 1893 ble, frem til et nytt "og tidsmessig" kart ble tegnet av firmaet Dahls oppmåling (Kristiania) i 1914, brukt som utgangspunkt for oppdateringer og reguleringsforslag (fig. 5 I).³⁰³

³⁰⁰ Coldevin 1966 s. 278

³⁰¹ Coldevin 1966 s. 304

³⁰² Sivertsen 1973 s. 256

³⁰³ Coldevin 1966 s. 280

5 I. Reguleringskart over Bodø 1893 av ingeniør Nicolai S. Krum, samt med tilføyelser og reguleringsforslag frem til 1913. RA, kartsamlingen, Reg. 237.

Her ses kirken (innviet i 1888) med Fiskerimuseet (1904) i samme akse i sør og middelskolen i kvartalet ved siden av. Det er inntegnet 133 kvartaler – en demonstrasjon i hvordan rutenettsplanen enkelt kunne utvides etter behov nå terrenget tillot det. På en annen side var ikke det naturlige terrenget lenger en absolutt hindring; på kartet er det markert hvor strandlinja skulle utfylles, og skape nye arealer for byutvidelser.

5.3 Den nye organiseringsdiskursen

Innføringen av bygningsloven i 1845 var en utfordring for de norske småbyene. Allerede tidlig i århundret hadde det vært en sterk byvekst i Christiania, og myndighetene så starten på urbaniseringen av landet. Et lovverk for å hindre at byveksten førte til forslumming og brannfare var derfor av vesentlig betydning. For dem som bodde i småbyene der alle kjente alle, og bebyggelsen var ordnet slik det var ”naturlig”, var nok urbaniseringsproblematikken vanskeligere å forstå. Men bøye seg for loven måtte de, så både bygningskommisjoner og reguleringskommisjoner ble opprettet ganske raskt.

Reguleringskommisjonenes oppgave var ikke ukomplisert. De skulle i dokument form forene den bebyggelsen som hadde kommet opp i løpet av et halvt århundre, med det reguleringsprinsippet som bygningsloven hadde bestemt. I Hammerfest og Bodø ble dette løst på ulike måter – kommisjonene hadde også ulike utgangspunkt med hensyn til de fysiske strukturene. I Hammerfest førte den konsentrerte bebyggelsen på neset til en inndeling i

kvartaler som hadde mange forskjellige geometriske former: trekkanter og rektangler der lengden på kvartalssidene kunne variere mye og noen sider hadde fasadevegger, mens andre var bakgårder. Kommisjonen måtte prøve å rette opp byggelinjer og få større avstand mellom kvartalene for å kunne nærme seg idealet som bygningsloven var basert på. Før bygningsloven ble innført kan ikke en ekstremt tett bebyggelse ha blitt betraktet som et problem, eller fordelene må ha overskygget ulempene. Tomtene i byenes absolutte sentrum – i Hammerfest omkring torvet ytterst på neset, og i Bodø omkring Storgården og plassen foran – hadde høy verdi fordi det var etterspørsel etter tomter nær sentrumshavna. Derfor var ikke forslag om å bebygge torvet uhørt. Det tette bebyggelsesmønsteret i første halvdel av 1800-tallet, kan forklares med den store etterspørselen og verdien av tomter helt sentralt plassert ved sentrumshavnene. Historikeren Anders Haaland forklarer et tilsvarende bebyggelsesmønster i Stavanger med at det økonomiske tyngdepunktet lå i havna – det var derfra alle varer og verdier kom. Fra havna og innover land ble varer båret og det gjaldt å ha kortest mulig avstander i bebyggelsen.³⁰⁴

Allmenninger er et trekk fra en eldre organiseringsmåte. Det høye antall allmenninger som var i Hammerfest ser ut til å ha vært spesielt. I Bodø refereres det ikke til allmenninger overhode, mens det var et lite antall i Tromsø.³⁰⁵ I følge bygningsloven 1845 var ikke allmenninger et nødvendig element i byene, og de forsvinner også etter hvert som byene ble modernisert.

Et viktig steg i arbeidet med den nye organiseringsdiskursen var å regulere de *ubebygde* områdene. Dette var påbudt i bygningsloven, men verken i Hammerfest eller Bodø hadde dette blitt gjort i de første planene. Grunnen til det var at ”intet ordentlig kunde udføres uden et Kart”. Kartet som representasjon var en vesentlig brikke som måtte på plass for å forstå den nye organiseringsmåten. Analysen av reguleringsarbeidet i Hammerfest og Bodø viser at regulering som konsept først ble forstått som en tilpasning av fysiske strukturer slik de ble sett fra bakkeplan, for etter hvert å utvikle seg til en teori som kunne bli nedfelt ved hjelp av tegn og symboler på kartet. Prinsippet om kvartaler blir først tydelig når man tenker seg byen sett ovenfra, først da trer de organiserende rektanglene frem. Fra gateperspektiv er kvartalene husrekker avgrenset av gatene.

³⁰⁴ Haaland 1999 s. 18

³⁰⁵ Ytreberg nevner Tollbuallmenningen, Torvallmenningen og allmenningene ved P. Hanssen og co og omkring bydemagasinet stammer fra 1830-40-tallet. Ytreberg 1946 s. 365

Kartet endret ikke bare synsvinkelen på byen, men også språket som byen nå kunne beskrives med. Den gamle byorganiseringsformen var en muntlig kultur, og dette speiler seg i de berettende setningene som preger de første planene. Etter hvert som kartet blir det viktigste referansepunktet, blir det visuelle ved hele reguleringsplanen viktig. Fortellingen om kommisjonens vandring fra hushjørne til hushjørne forsvinner og blir erstattet av systematiske skjemaer. Kart og skjemaer er representasjoner som skal ses, ikke gjenfortelles. Byens nye orden kunne fanges med et blikk.

De første reguleringsplanene ble laget av embetsmenn som for eksempel presten, magistraten og tolleren, og borgere: først og fremst handelsborgere, men også håndverksborgere som en snekker eller skomaker. Hammerfest og Bodø på 1850- og 60-tallet hadde under 2000 innbyggere, byene hadde ikke elektriske anlegg, det fantes ikke innlagt vann eller kloakkanlegg. Budsjettene for fellesskapsløsninger var små, den offentlige planleggingen var tilsvarende begrenset. Det var altså både nødvendig og mulig for amatører å regulere byene. Alt dette endret seg mot slutten av 1800-tallet, da byene så seg nødt til å profesjonalisere byplanleggingen ved å ansette ingeniører. I Hammerfest var det brannen i 1890 som var den direkte årsaken til at reguleringsarbeidet ble profesjonalisert, mens samme utvikling i Bodø kan knyttes til den store befolkningsveksten. Men det var flere årsaker til at byorganiseringen ble et mer komplekst felt. Synet på byen hadde i løpet av århundret endret seg. På hvilke måter skal bli undersøkt i del III *Byens elementer*.

DEL III

Byens elementer

Innledning

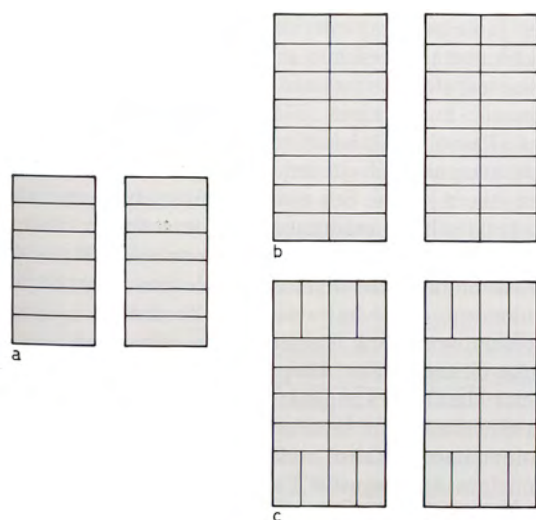
Byens fysiske uttrykk består av ulike elementer som både virker sammen i en helhet, og kan skilles ut som distinkte deler. Til slike elementer hører kvartaler, kirker, torv, havner og gater. Forholdet mellom bygningslovgivingen og elementene er ulike i hvert tilfelle. Bygningsloven 1845 regulerte i utgangspunktet bare kvartaler og gater, mens kirker, torv og havner ikke engang nevnes. Havner ble aldri en del av det vanlige reguleringsarbeidet, mens kirker og torv gradvis ble innlemmet i dette arbeidet selv om ikke loven tar for seg disse elementene. For bygging av kirker og havner fantes det mer direkte regulering via andre lover, først og fremst havneloven 1842 og kirkeloven 1851. Formannskapsloven 1837 handlet ikke om regulering av fysiske strukturer, men hvordan lokaldemokratiet skulle ordnes. Imidlertid hadde innføringen av lokaldemokrati betydning for hvordan bybefolkningen betraktet byen som sted – det ble i økende grad en bosettingsform med en egen kultur som skilte seg fra andre bosettingsformer.

De fleste som kom til Bodø eller Hammerfest på 1800-tallet, kom sjøveien. Å reise med hest og vogn på sommerføre over lengre strekninger var på begynnelsen av 1800-tallet bare mulig i deler av Sør-Norge. I Nord-Norge kunne man om vinteren krysse lengre landstrekninger med reinsdyr eller hest og slede, men hovedveien nordover fra Trondheim var sjøen. At det var gode havnemuligheter i Hammerfest og Bodø var en av forutsetningene for byanleggingene. Det som ble vurdert på anleggstidspunktet var naturforholdene for skipsanløp, det vil si om det var dypt nok og at værforholdene ikke var for tøffe. Det som ble bygd av kaier og brygger (lagerbygninger) i første halvdel av 1800-tallet var relativt små og enkle konstruksjoner. Utover i århundret er det tydelig at byenes sjølinjer og havnekonstruksjoner var i endring. I diplomoppgaven *Bygget form langs den nord-norske kyst* (1992) gjør Inger Helen Unstad en gjennomgang av blant annet eldre havnekonstruksjoner, som jeg støtter meg på i analysen. Gabriel Smiths *Utsig over det norske havnevæsens historie til 1914* (1923) er en grundig gjennomgang av havneforvaltningen, særlig når det gjelder 1800-tallet da ”det store gjennombruddet” skjedde. Det var en moderniseringsattsning som i andre halvdel av århundret kunne føre til relativt store fysiske endringer i havneområdene. Et eksempel på dette er dampskipenes inntog i Bodø med de konsekvenser det fikk for bylandskapet ved overgangen mellom 18- og 1900-tallet. Havneutbyggingen i andre halvdel av 1800-tallet handlet om å binde sammen lokale samfunn og lokal økonomi til en større

enhet som både skulle gavne samfunnene, økonomien og nasjonen. På et mer grunnleggende plan kan det også spørres om moderniseringen også måtte innebære et endret syn på naturen og menneskenes mulighet til å overvinne den.

Byenes ulike deler, bygninger og rom var forbundet med hverandre i et nettverk. Disse forbindelsene hadde ulike betegnelser og funksjoner. Det ledet veier ut og inn av byen, mens byens interne gatenett inkluderte smale smug, veiter eller ganger. Forbindelseslinjene i første halvdel av 1800-tallet bestod av et differensiert system av veier, gater, hovedårer og ganger. For Hammerfest finnes kilder som kan gi et bilde av bruken av hovedgatene og sidegatene, og deres funksjon i hverdagen. Byens infrastruktur ble forandret av bygningslovens bestemmelser om gatenes bredde og form, det ble en utvikling fra et differensiert til et homogent gatesystem i løpet av århundret.

Det er ikke en gang for alle gitt hva som menes med et kvartal. Som det ble poengtert i kapittel 4, ble ikke kvartalsbegrepet konkret definert i bygningsloven, men utgangspunktet for forståelsen av kvartal må ha vært at det var en gruppe bygninger eller eiendommer som lå innenfor en ramme av gater. Henrik Lilius mener at det i finsk byplanlegging gjennom 16-, 17- og 1800-tallet i hovedsak ble brukt tre kvartalstyper:

III A. Kvartalstyper i Lilius 1980 s. 77.

- a) smalt kvartal etter middelalderprinsipper,
- b) bredt kvartal med enkel akse,
- c) bredt kvartal med dobbel akse.

Ingebjørg Hage bruker samme prinsipielle inndeling, men kaller type a) for ”rekkekvartal” i den tidligere omtalte artikkel om arkitektur og byplanlegging i Nord-Norge på 1800-tallet.³⁰⁶ Hun mener denne måten å organisere bebyggelsen i de nordnorske byene var mest utbredt

³⁰⁶ Hage 1990 s. 175-176

i Vadsø, men ellers ikke så mye brukt. Den vanligste måten var Lillius type b) og c), mener hun. I Hages oversiktlige riss behandles 1800-tallet som en relativt statisk enhet, og hun ser de tre kvartalstypene som parallelle fenomener som opptrer i ulik grad i de ulike byene.

Kvartalene som er valgt som eksempler i Hammerfest og Bodø var begge i utgangspunktet rekkekvartal, og denne kvartalstypens karakteristiske trekk og utvikling skal her undersøkes nærmere. Begge kvartalene har en historie som strekker seg gjennom nesten hele århundret, og de egner seg dermed til å belyse endringer i dette tidsrommet. I Hammerfest følges et kvartal på Grønnevolden som fikk sin første bebyggelse på 1820-tallet. Det må da karakteriseres som et arbeiderstrøk. Kvartalet gikk med i brannen i 1890, og den gjenreiste bebyggelsen undersøkes også. Kvartalet i Bodø lå i Storgata like ovenfor torvet, og hadde en historie som gikk tilbake til Etablissementets dager omkring 1805, altså før Bodø ble by. De såkalte Baklandsstuene som stod her var i utgangspunktet boligene til den ”ringere klasse”. Kvartalet følges til tidlig på 1900-tallet. Eksempelene skal brukes til å undersøke spørsmål om hvordan kvartaler oppstår når det ikke finnes en reguleringsplan, og hvordan et nytt hus plasseres i forhold til de eksisterende, hvordan form og funksjon endres i løpet av århundret, og hva det forteller om forholdet mellom private og offentlige rom. Gatenes form og funksjon vil særlig henge sammen med kvartalenes form og funksjon. Bygningsloven forandret både kvartalenes form og hadde særlige pålegg om gatebredden – et viktig middel mot brannspredning – og et overordnet spørsmål er hvordan denne overgangen kan leses som diskursivt utsagn om større samfunnsendringer.

Torv er rom i byen som ofte er omkranset av bygninger, men kan også være avgrenset av andre barrierer som sjøen eller fjellet. Et rom gir ikke mening ved bare å ha vegger – det må fylles med noe. Det har en eller flere funksjoner, og det innredes også til denne bruken. Selve betegnelsen torv knytter rommet til bestemte funksjoner. Ordet torv eller torg kommer visstnok av et gammelrussisk ord for ”markeds plass”, og i Magnus Lagabøters bylov fra slutten av 1200-tallet står det for eksempel at ”på torvet kan folk selge hva de vil foruten kvernsteiner eller tømmer eller skip. Disse ting skal man selge over på Stranden”.³⁰⁷ Torvet var altså et av flere steder man kunne drive handel. Når ordet torv oversettes til engelsk, brukes som regel ”market” eller ”square” avhengig av om man mener en markeds plass eller bare en åpen plass som er til allmenn benyttelse.

³⁰⁷ Gunnarsjaa 1999 s. 794, Magnus Lagabøters bylov 1923 s. 30

Spørsmålet her er hvordan torvet som rom i byen ble dannet. For å analysere de romskapende faktorene kan man, med inspirasjon fra arkitekten Paul Zucker, snakke om torvets "vegger, gulv og tak". For eksempel kan veggene, det vil som regel si bygninger, omkring en plass betones sterkt eller svakt ved at åpningene ut fra plassen er vide eller smale. En bestemt bygning eller et kompleks kan være et fokuspunkt for hele plassen, eller et tydelig vertikalt midtpunkt kan utgjøre et omdreiningspunkt for rommet omkring. Torvets "tak" eller himling dreier seg om hvordan de omkringliggende bygningene avsluttes mot himmelen og bidrar til å forsterke eller svekke det romlige ved torvet. Det finnes også kombinasjoner av slike romdannende faktorer, men i følge Zucker, kan dette føre til at faktorene opphever hverandres virkning og plassen blir ikke et rom, men et mellomrom.³⁰⁸

I Hammerfest og Bodø var det torv eller torvliknende plasser gjennom hele 1800-tallet. I Hammerfest var det et torv i den eldste delen av byen på nordsiden av byneset frem til brannen i 1890, mens det i gjenoppbyggingen ble regulert til en torvallmenning på den vestligste delen av Grønnevolden. I Bodø var torvet den store plassen ved Storgården. Denne bygningen og det tilhørende anlegget har vært berørt i noen arkitekturhistoriske analyser. I arkitekt Guthorm Kavlis avhandling *Trønderske trepaleer* (1966) ses bygningen som en del av en trøndersk bygningstradisjon eller mer presist som et bypalé slik de ble bygd i Trondheim på 17- og 1800-tallet. Det bymessige ved anlegget er også noe som arkitekt Gisle Jakhelln konkluderer med i artikkelen "Byboligen i Bodø" (1985). Historiker Terje Gudbrandson gjør i *Bodin bygdebok* (1989) en grundig redegjørelse for Etablissementet bygningshistorie basert på kildegranskninger, og her støtter jeg meg særlig til disse opplysningene. Torvene i Hammerfest og Bodø hadde forskjellig former og et viktig spørsmål er hvordan disse rommene ble definert av fysiske strukturer – hva som gjorde dem til rom med et tydelig fokuspunkt. Når først den ytre rammen om torvet var etablert endret ikke formen seg mye. Det som endret seg var torvenes interiør, og spørsmålet er hvordan bruken av torvet som rom kan forstås i sammenheng med en endret forståelsen av byen og beboernes identitet.

Kirken som institusjon hadde i århundrer vært en del av folks hverdag, og kirkebygningen var et visuelt og mentalt omdreiningspunkt i mange bygder og byer. Religionsutøvelsen var ikke et privat anliggende, men noe som gjorde enkeltmennesket til en del av samfunnet. Selv om det i byprivilegiene for Hammerfest og Vardø stod at "alle christelige

³⁰⁸ Zucker 1959 s. 7-17

Religions-forvante maae i disse Kiøbsteder nyde frie og uindskrænket Religions-Øvelse”, så var statskirken og statsforvaltningen så sammenflettet på områder som angikk viktige saker som fødselsregistrering, giftemål og skole, at religionsfriheten ikke var reell. På 1800-tallet ble det stilt spørsmål ved den påtvungne konfesjonen, og gjennom flere tiår var det mye uro i det norske kristenlivet. Dette beskrives av historikeren Anne-Lise Seip i *Nasjonen bygges 1830–1870* (1997), der kulturstriden om ”den rette tro” blir belyst.

I sammenheng med dette kommer det viktigste religiøse symbolet i bystrukturen i fokus. Kirkeloven 1851 innførte et minimumskrav til størrelsen på kirkene i forhold til størrelsen på menigheten. I både Hammerfest og Bodø ble det bygd nye kirker i løpet av 1800-tallet, men tidsmessig på hver sin side av både kirkeloven og bygningsloven. Kirken i Hammerfest var den fjerde i rekken på dette gamle kirkestedet som hadde hatt kirke siden begynnelsen av 1600-tallet. Den stod ferdig i 1838 etter en langvarig prosess som egentlig hadde startet da kirken ble beskyttet under krigshandlinger i 1809. Prosessen i Bodø startet med at byen ble skilt ut fra Bodin som eget kirkesogn i 1884, og byens første kirke stod ferdig i 1888. Viktig for min forståelse av de to periodene som kirkene representerer har vært bind 2 av bokverket *Kirker i Norge* (2001) der kunsthistoriker Oddbjørn Sørmoen beskriver 1700-tallets byggeprosesser, mens kunsthistoriker Jens Christian Eldal i bind 3 (2002) særlig tar for seg forholdet mellom sentral og lokal styring av kirkebyggingen på 1800-tallet. Det viktigste spørsmålet som tas opp i min analyse er hva som ledet til at det ble oppført kirker, og i forlengelsen av det, hvilke prioriteringer og hensyn som ble gjort av de som finansierte, bygde og brukte kirken. Særlig undersøkes plasseringen i bystrukturen, i hvilken grad den monumentale virkningen var betydningsfull. Med tanke på de religiøse splittelsene kan man reise spørsmål om kirkene som byens monumenter kan leses som utsagn i en nasjonal diskurs.

6. Havner

6.1 Forbindelsen med omverdenen

Den viktigste forbindelsen mellom kystbyene og omverdenen var havet. Havneområdet var dermed en betydningsfull del av kommunikasjonssystemet. Det var i stor grad havneforholdene som ble vurdert da landmåler Bredal skulle undersøke om handelsstedet Hammerfest egnet seg som kjøpstad (kap. 3.3). At det var god havn i Hammerfest var forøvrig en kjent sak: Amtmann Lilienskiold hevdet i 1699 at den var blant de sikreste og bekvemmeste i Finnmark, og omtrent hundre år senere mente teolog og naturforsker Jens Ratke at det var en god vinterhavn med et rent innløp fra havet.³⁰⁹ I Bodø var gode havneforhold en av grunnene til at stedet ble ansett som velegnet for anleggelsen av en by.³¹⁰ Men sammenliknet med Hammerfest var den visstnok mer utsatt for vind, og det var også en del grunne partier, spesielt i Rønvikfjæra.³¹¹ Frem til midten av 1800-tallet var en god havn noe som naturen besørget, det ble ikke gjort store inngrep. Det karakteriske for havnene i første halvdel av 1800-tallet var brygger som delvis stod over tørt land og delvis over vann. Med brygge menes her det samme som lagerbygning ved sjøen, som også kan benevnes som pakkhus eller sjøboder, mens en kai er en plattform til å gå på uten bygninger. Båtene la seg helt inntil bryggene, og lasten ble heist eller langet inn i brygga. Når det gjaldt Hammerfest skrev landmåler Bredal i 1788 at "Søe-Boderne kan opføres paa Steen-Bolverker i Søn saaledes, at Skibene kan ligge der ved baade Losning og Ladning".³¹² Det han refererer til er altså ikke å bygge kaier, men å få bryggene langt nok ut til at båtene kan legge seg helt inntil. Tegningen fra Bodø (fig. 6 A) viser både brygge og en utstikkende liten kai som stod på pæler og "Steenkar".³¹³ Slike steinkar kunne være ulike slags trekonstruksjoner som kunne være lafta, av sleppverk eller bolverk som holdt steinene inni på plass.³¹⁴

³⁰⁹ Nielsen 2003 s. 10

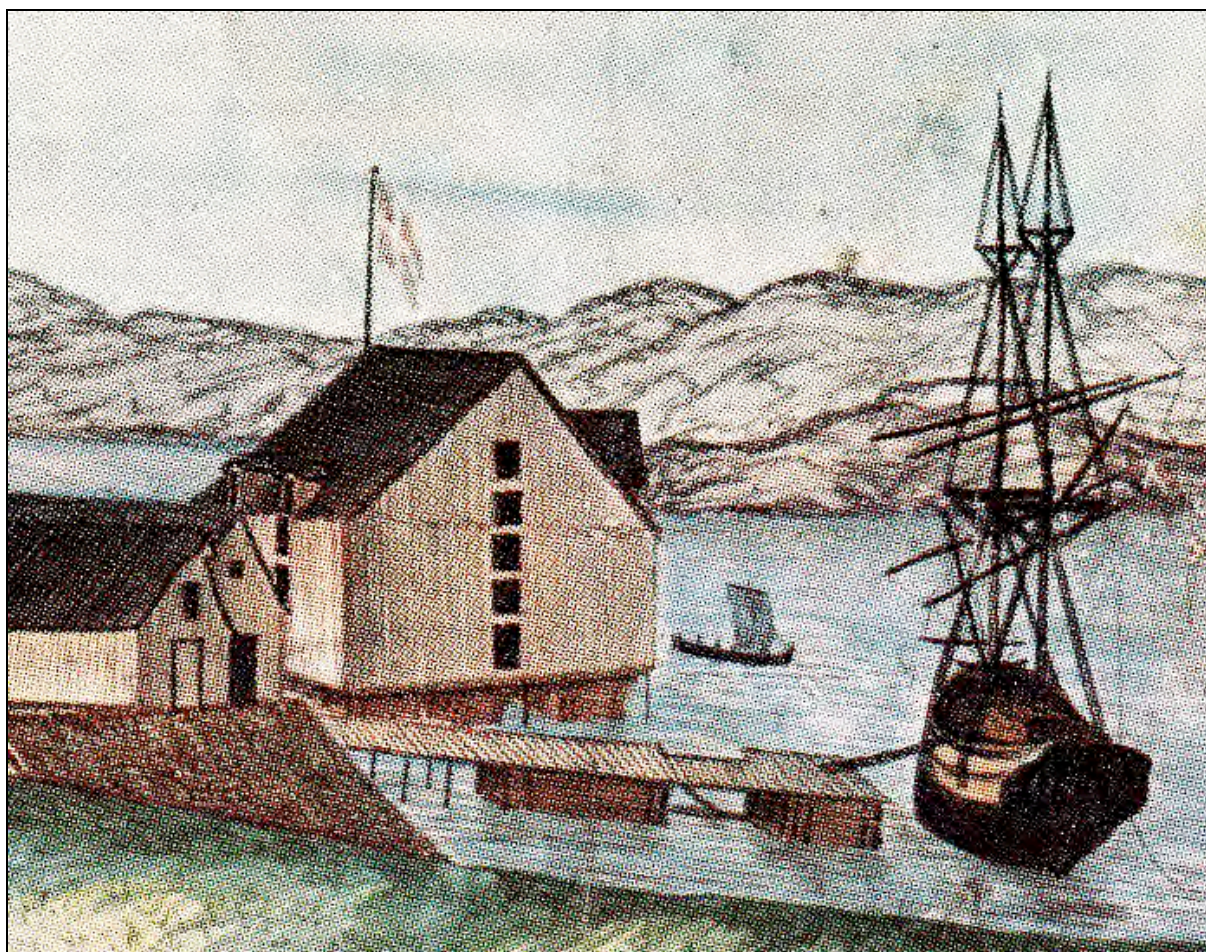
³¹⁰ Slik det beskrives i Blom 1830 s. 263

³¹¹ Coldevin 1966 s. 271

³¹² Sivertsen 1973 s. 16

³¹³ Om storbrygga til Etablissementet ble det 1817 oppgitt at den sto på 9 steinkar (Blom 1830 s. 270).

³¹⁴ Unstad 1992 s. 80

6 A. Havnebebyggelse i Bodø 1819. Utsnitt av M. Mathisens akvarell. Coldevin 1966 s. 65.

6 B. Havnebebyggelse i Hammerfest 1838. Utsnitt av litografien "Hammerfest, vue prise à l'est de la ville" fra 1838 av Auguste Mayer. Knutsen og Posti 2002.

Leonie d'Aunet beskriver Hammerfest havn i 1838 (fig. 6 B):

Le port n'est pas entouré de quais; seulement, pour la commodité des embarquements, on a construit une plate-forme en bois, sorte de balcon circulaire qui court le long de tous les hangars. Quand un navire veut décharger une cargaison, il suffit de poser une longue planche entre la porte du magasin et le pont navire pour établir un va-et-vient. Cela peut être très commode pour les matelots, mais c'est assurément fort laid; car cette plateforme interdit la circulation sur le port et prive le voyageur de la seule vue qui soit belle, même à Hammerfest, celle de la mer.³¹⁵

Hun skriver her at det ble lagd plattformer av tre rundt bryggene som kunne minne om balkonger. D'Aunet presiserer at dette ikke var kaier. Hun forklarer videre at når båtene skulle losses, ble et langt bord lagt mellom inngangen til brygga og båtdekket. Dette var sikkert praktisk, skriver hun, men "det er sannelig dumt for det fratår muligheten for å promenerer langs havna og få den eneste vakre utsikten i Hammerfest, nemlig den ut mot havet". Den kontinentale d'Aunet var vant til kaier, men det var ikke et vanlig syn i de norske småbyhavnene omkring 1840. Havna var et utvekslingssted for varer, ikke en promenade:

[...] i de tæt sammentrængte Pakhuse på Bryggerne, vrimlede især af Russer og Finner [...]. Menneskemassen paa Bryggebroerne bevogede sig mellem Fiskedynger, russiske Meelmatter, store aabne Kar fyldt med Tran, hvitkalkede Trantönder, Fjær og Duunballer.³¹⁶

Bruken av begrepet brygge her viser tydeligvis ikke til bygninger, men tilsvarer det d'Aunet kaller plattformer av tre. Kaier ble ikke bygd i stor grad i de små kystbyene før i andre halvdel av 1800-tallet, men ifølge en beskrivelse fra Sunnmøre på 1760-tallet, fantes "søebrygger" ment som "trebroer eller utbygninger i sjøen, som undertiden kan være meget lange". Dette var noe en kunne se hos fornemme eller rike handelsmenn.³¹⁷ Kaibyggingen hadde sammenheng med overgangen til større båter; for å få god nok dybde måtte man komme seg lenger ut fra fjæra.³¹⁸ Havna var også et sted for menneskekontakt, men bevegelsesmønstret for fotgjengeren gikk ikke langs sjøen, men frem og tilbake mellom pakkhusene.

³¹⁵ d'Aunet 1995 s. 128

³¹⁶ Keilhau 1831 s. 103

³¹⁷ Molaug 1985 bind I s. 214

³¹⁸ Unstad 1992 s. 102

Havneområdene i de før-industrialiserte kystbyene var uten tvil det stedet i byen der de største verdiene byttet hender, der selve det økonomiske grunnlaget for byene lå.

Likevel

[...] kunde forstaaelsen av den nationaløkonomiske betydning av gode havner ikke være saa vaaken eller saa utbredt i de dage, da de krav, som overhodet stilledes til havnene og utstyret for skibenes ladning og losning, ikke var saa store, men væsentlig kun gik ut paa at dybden maate vedlikeholdes.³¹⁹

Slik beskriver tidligere havnedirektør Gabriel Smith situasjonen før "Gjennembruddet av 1842". Havna som institusjon, det vil si som et område med eget forvaltningsorgan med dertil hørende lovverk, planer og budsjetter, hadde sin spede begynnelse i en forordning i 1735, men noen virkelige investeringer var ikke på tale. Det fantes en statsansatt havnefogd i Hammerfest fra 1813 – ikke uventet var dette en av de store handelsborgerne, Buck. Oppgavene var ikke så mange, han skulle ha oppsyn med fortøyningsringene og se til at havnebassenget ikke ble forringet ved for eksempel å bli brukt som dumpingsplass.³²⁰ I 1842 kom loven som delte ansvaret for havnene mellom stat og kommune og der det ble åpnet for større havneinntekter.³²¹

Overgangen til en utvidet utnyttelse av havneområdene, som loven representerte, tok tid. Da havnedirektøren fra Christiania hadde møte med havnekommisjonen i Hammerfest i 1844, kom det frem at havnekassa inneholdt 3 spesidaler. Havnedirektøren påpekte da at 1842-loven åpnet for måter å skaffe midler. Man kunne nå med lovhjemmel pålegge ulike avgifter for bruk av havneområder. Den nye tenkemåten kan illustreres med endringene av Verftsfjæra: I 1856 ble det vedtatt i kommunestyret å kreve avgift for bruk av Verftsfjæra. Samme år ble det satt opp en forbygning av tre i fjæra for å samle opp mudderet som ble tatt opp i havnebassenget. Siden ble det anlagt to kaier og planert til en allmenning (fig. 6 C).³²²

³¹⁹ Smith 1923 s. 61

³²⁰ Nielsen 2003 s. 18

³²¹ Smith 1923 s. 54-66

³²² Sivertsen 1973 s. 109-110

6 C. Rød stiplet linje viser den gamle, naturlige fjæra i Verfts fjæra i Hammerfest. Utsnitt av reguleringskart 1867 (jf. fig. 5 A) bearbejdet av forfatteren.

Den generelle tendensen i andre halvdel av 1800-tallet var at den naturlige fjæra stadig ble mindre, og havnekonstruksjonene ble større og flere. Ankomsten av dampskipet *Prinds Gustav* i 1838 var i denne sammenheng et varsel om at noe nytt var på gang. *Prinds Gustav* var et post- og passasjerskip, og var det tredje i rekken som regjeringen hadde tatt initiativ til.³²³ Som ledd i moderniseringen av landet var bedre kommunikasjoner avgjørende, og hensikten med dampskipet var å få en regelmessig og tett postgang i hele landet. Historikeren N. A. Ytreberg karakteriserer dampskipsfartens inntreden i landsdelen som ”intet mindre enn en revolusjon”, når det ses på bakgrunn av de tidligere kommunikasjonsmulighetene.³²⁴ I begynnelsen var dampbåtens ankomst hver tredje uke fra mars til september en begivenhet på anløpsstedene (handelssteder og byer). På 1840- og 50-tallet kom det flere båter i Nord-Norge-fart, og fra 1853 gikk det dampbåter helt til Vadsø.³²⁵ Frem til slutten av 1800-tallet måtte disse, som alle andre større skip, ankre opp på redene utenfor havna, og få fraktet i land passasjerer og gods i mindre fartøyer. Fotografiet (fig. 6 D) viser landgangskaia i Bodø slik den lå mellom to store brygger som kan skimtes på hver side.

³²³ Gjelsvik 2005 s. 60

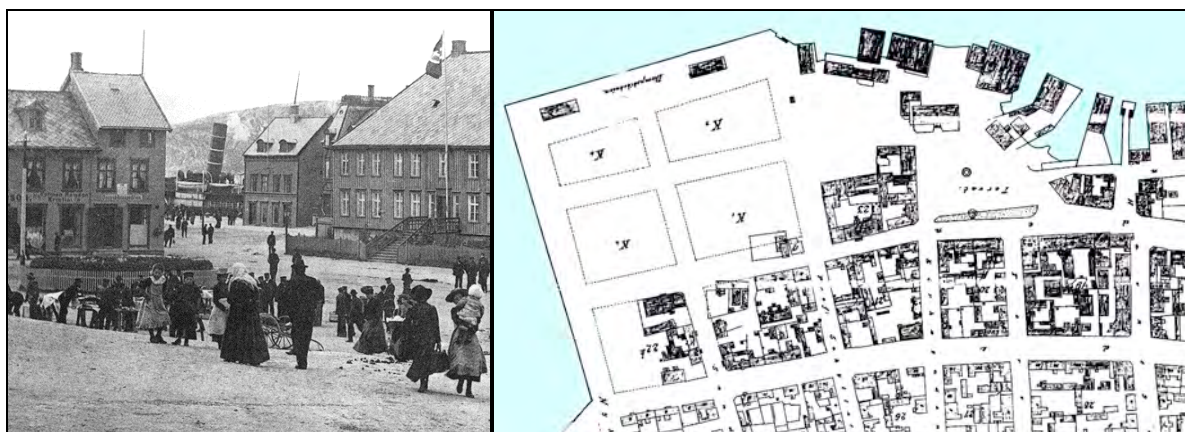
³²⁴ Ytreberg 1946 s. 272

³²⁵ Ytreberg 1946 s. 278-279

6 D. Landgangskaia i Bodø i 1897 og utsnitt av kart fra 1880-tallet der kaia er markert med rødt av forfatteren. *Nordland Fylkesmuseums Årbok 1984 s. 21. BT.*

Et tiår senere hadde den til da største forandringen av Bodø sjølinje funnet sted med byggingen av dampskipskaia tidlig på 1900-tallet.

6 E. Dampskipskaia i Bodø slik den kunne ses fra Storgata og utsnitt av reguleringskart 1907. Sjølinja fra 1800-tallet er markert med rødt av forfatteren. *Salten museum. BT.*

Dampskipskaia var ferdig i 1904.³²⁶ En av Bodøs mest karakteristiske landformer (Hundholmen) hadde blitt utslettet. Som erstatning hadde byen skaffet seg et 27 000 m² stort tilleggsareal i sentrum, og folk hadde fått en kai og mulighet til å spasere slik Leonie d'Aunet hadde savnet i Hammerfest 70 år tidligere.

³²⁶ Arealet innenfor selve kaia var først et basseng som etter hvert ble fylt opp av avfall og fyllmasse. Coldevin 1966 s. 275

6 F. Dampskipskaia i Bodø 1905. Salten museum.

I Hammerfest var det særlig langs Grønnevolden at sjølinja i stadig sterkere grad ble utnyttet gjennom andre halvdel av 1800-tallet med brygger og kaier tilknyttet byens private næringsliv. Kommunen bygde dampskipskai i bukta i 1877, men den var ikke større enn de øvrige kaiene langs Grønnevolden.³²⁷

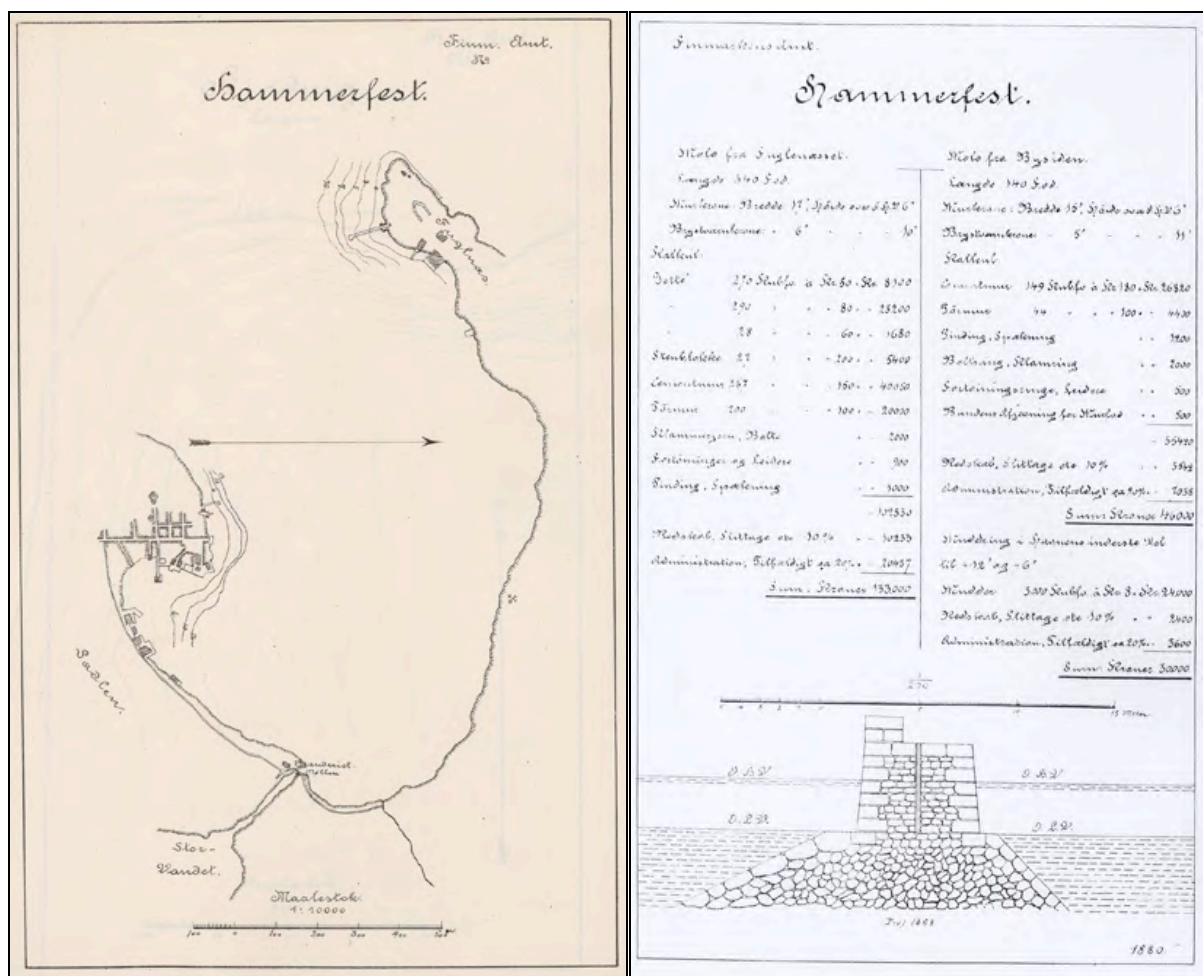
Selv om havneprosjektene i andre halvdel av 1800-tallet var av ulik størrelse og fikk varierende konsekvenser for landskapet i byene, så manifesterte det seg en grunnleggende ny bevissthet om havneområdene som økonomisk forankringspunkt i nasjonal sammenheng. Et stort statlig prosjekt ble satt i gang i 1877.³²⁸ *Kommisjon for Udarbeidelse af Udkast til Plan for Havnearbeider* hadde "Somrene 1877, 78 og 79 med det til sammes Disposition stillede, Marinen tilhørende Dampskib *Æger* befaret og undersøgt Kysten fra den russiske Grændse til Christiansand".³²⁹ Kommisjonens planer – med kostnadsberegninger, kart, tegninger av molokonstruksjoner osv. fra en mengde havner – ble trykt og vakte "meget smigrende oppmerksomhet blandt utenlandske fagmænd".³³⁰

³²⁷ Nielsen 2003 s. 30

³²⁸ Kgl.res. 28. mai 1877

³²⁹ Innstilling fra kommisjonen 1881 s. 1

³³⁰ Smith 1923 s. 82

6 G. Forslag til anlegg av to moloer i Hammerfest: en fra byneset og en fra Fuglenes. Aftryk af Forhandlingsprotokollene m. v. 1878.

Oppgraderingen av havnene i landets fiskeridistrikter fikk et samlet budsjett på 17 ¼ million kroner, og arbeidene skulle strekke seg over 35 år.³³¹ Staten skulle bidra med en tredjedel eller opp til halvparten, mens resten måtte finansieres av kommunale midler. Det ble nødvendig å skaffe så vel kompetente fagfolk til å lede og planlegge arbeidene, som nye redskaper og maskiner.³³² I Hammerfest mente kommisjonen at det var nødvendig å anlegge to moloer og foreta oppmudring for til sammen 209 000 kroner (Fig. 6 G). Hammerfests sjølinje ble bygd ut med kaier og brygger i andre halvdel av 1800-tallet, men uten at dette medførte store landskapsmessige forandringer slik som tilfellet var i Bodø. Likevel var det en

³³¹ Dette var et betydelig beløp, og prosjektet førte til bygging av for eksempel moloanlegg i Vardø, Kabelvåg og Nyksund, samt mange mindre arbeider med utdyping av havnebaseng og bygging av stønlegg.

³³² Smith 1923 s. 82-83

viktig endring av sjøfronten i byen. Havnekonstruksjonen ble i stadig sterkere grad dominerende på bekostning av den naturlige fjæra.

6.2 Naturen kan overvinnes

Botaniker og filosof Nicolay Lund (1814–1847) skrev i 1842 om hvor viktig dampbåtens inntreden i Nord-Norge var. Hans utgangspunkt var at

jo større Massen av discuterende Individer er, des livligere er i Regelen Discussionen og des riktigere dens Resultater. Her af følger, at ingen mindre Discussionskreds – thi saaledes maa enhver Commune betragtes – uden Skade kan isolere sig, først, fordi den ikke i sig selv rummer dannende Elementer nok, men maa supplere disse fra den store Verdens forhold.³³³

Bedre kommunikasjon gjør at flere mennesker kan møtes, noe som skaper mer engasjerte (*livligere*) diskusjoner. Videre vil det man kommer frem til etter diskusjonen være et ”riktigere” eller bedre resultat, enn en mindre gruppe vil komme frem til. Lund ser fremskritt som en følge av demokratiske prosesser, og en forutsetning for å bygge lokale demokratier er å bekjempe isolasjonen:

...dertil er Communicationens Lettelse en væsentlig ydre Betingelse. Derfor er under ellers lige Forhold Culturen størst, hvor Jernbaner og Dampfart nedbryder eller forringer Rummets Skillevegger.³³⁴

”Rommets skillevegger” er det opprørte og farlige havet langs norskekysten og milevis med ødemark, skog og fjell i innlandet. Men naturens voldsomme barrierer kunne beseires. Fremskritt og kultur kunne også nå befolkningen i de perifere strøk, i følge Lund.

Moderniseringen lå i den økonomiske veksten som bedre kommunikasjon ville medføre. For eksempel kunne varebyttene skje oftere, og nyheter og beskjeder fra handelsforbindelsene kunne nå raskere frem. Utbygging av havneområdene ble i det perspektivet en god investering i andre halvdel av 1800-tallet. Et havneanlegg kunne ikke lenger begrenses til at hver handelsmann bygde sin egen brygge og kai slik han hadde gjort før. Som en del av moderniseringspolitikken kom havneloven som tillot kommunene å kreve avgift av de som brukte havnene. Havnene ble nå betraktet som byens fellesgrunn, og mulighetene for å sette i gang med havneprosjekter ble bedre for kommunale myndigheter. Havna ble sett i en større økonomisk sammenheng og i et lengre tidsperspektiv. Der man tidligere hadde utnyttet de naturlige forutsetningene, ble det nå viktigere å temme og kontrollere naturen.

³³³ Lund 1842 s. 44

³³⁴ Lund 1842 s. 44. Min utheving.

I Bodø ble det bevist at det ikke lenger var naturen som satte grenser for byens utvikling, men snarere teknologien og ingeniørenes kompetanse. Ingeniørene kunne forandre landskapet hvis dette var hensiktsmessig. I forbindelse med byggingen av dampskipskaia ble byens sentrumsareal utvidet med 27 dekar (tilsvarende 3-4 store fotballbaner) i et område som tidligere lå under vann. Et annet eksempel på landskapsforandringer var dreneringen av myrene sør for byen. Et område som knapt hadde kunne brukes til beitemark ble til 340 dekar (50 fotballbaner) mark som kunne brukes til oppdyrking eller regulert bebyggelse (jf. kap. 5.2).³³⁵ Reguleringskartene, med de "nykolonialiserte" områdene, kan betraktes som en seiersmarkering: de tidligere unyttige områdene var nå underlagt rutenett-systemet. Om det var fjære, myr eller elv, som Storelva i Hammerfest på kartet fra 1870-tallet (fig. 5 D), så kunne det underordnes rutenettet. Havneutviklingen i de to byene vitner om at synet på naturen endret seg fra å representere premisser og begrensninger for menneskelig virksomhet, til å bli en utfordring for menneskelige kløkt for å finne måter å overvinne den på.

³³⁵ Coldevin 1966 s. 250

7. Gater og kvartaler

7.1 Byenes interne forbindelser

Hammerfests hovedåre var fra 1810-tallet Storgata, og etter ca. 1830 hadde den blitt utvidet til også å innbefatte Nedre Grønnevolds gate. I første halvdel av 1850-tallet ble det anlagt en kjørevei om Storvannet, samt en kjørevei langs vågen som en fortsettelse av Nedre Grønnevolds gate til Fuglenes.³³⁶ Hele byterritoriet ble altså bundet sammen med en landevei midt i århundret, men forbindelsen sjøveien mellom byneset og Fuglenes hadde vært brukt helt fra begynnelsen, og var antagelig den bekvemmeste og mest anvendte gjennom hele århundret.

7 A. Utsnitt av et militærkart over Hammerfest fra 1810 (jf. fig. 2 B).

På et kart fra 1810 ses et mønster som kan tolkes som Storgata: det er en passasje mellom to rekker med bygninger som går nord-sør (fig. 7 A). I branntaksten fra 1813 ser vi at det i

³³⁶ Beretning om rigets oeconomiske tilstand, 1868

hele byen fantes til sammen 70 bygninger av stort og smått – alt fra kirke og våningshus til båtnaust og vedsjå. Over halvparten av bygningene lå i hovedgata, så gata var helt fra begynnelsen byens mest sentrale gate. Den benevnes som Sjøgata (*Søegaden*) i brann-takstene til nærmere 1870, mens benevnelsen Storgata (*Storgaden*) brukes i reguleringsprotokollene tilbake til 1847.

7 B. Storgata i Hammerfest i 1838, utsnitt av litografi (jf. fig. 4 C).

Det tidligste bildet som finnes fra Storgata ble laget i 1838, og på samme tid gjorde Leonie d'Aunet en beskrivelse av gata:

L'unique rue de la ville est longue d'environ deux cents pas, large de dix; elle prend le croissant du port en diagonale. Elle n'est pas pavée; on s'est contenté de poser de loin en loin sur le sol des fragments de rochers plats, sans lesquels on enfoncerait complètement dans la boue. Cette rue a pour embravhements quelques ruelles étroites, absolument inabordables dès qu'il pleut.³³⁷

Her er bare én gate omtrent to hundre skritt lang og ti skritt bred. Den går litt på skrå fra havnen og oppover, med noen få flate heller her og der istedenfor brosten, for at man skal slippe å drukne helt i sølen. Der er også et par smale sidegater, men disse er helt ufremkommelig i regnvær.³³⁸

Storgata gikk i en kurve fra sjøen ytterst på neset, det vil si at det som siden ble kalt Ringskjærallmenningen og torvet var en del av gateløpet. Dette analyseres nærmere i

³³⁷ d'Aunet 1995 s. 126

³³⁸ d'Aunet 1968 s. 64-65

kapittel 8. Etter at torvet ble etablert må gata betraktes som en rett akse som gikk fra gavlveggen til det ene av torvbygningene som ses i fonden av Storgata i nord, til fjellet Salen i sør (fig. 5 A). Videre kan det ut fra tegningen tilføyes at i gata traff folk og dyr hverandre i det daglige arbeid. På venstre siden av gata ses inngangsfasadene til våningshus, mens man på høyre side legger merke til et i øynefallende høyt hus. Høyden og det brukne taket tyder på at det var et pakkhus – det var viktig å få størst mulig lagerplass. Huset i fonden av gata er et av våningshusene som omkranset torvet. De store steinhellene som gata er brolagt med, ser ut til å ha ligget tettere enn d’Aunet ville ha det til.

Branntakstene viser at alle bygningstyper som tilhørte et gårdsbruk samt hus til handelsvirksomhet var å finne i Storgata helt fra begynnelsen, og de gir oss også informasjon om hvordan bebyggelsen var disponert i gata. Bygningene som tilhørte samme gård var plassert på begge sider av gata slik at gata hadde likhetstrekk med et tun. For eksempel kan vi lese at bygninger som tilhørte samme matrikelnummer kunne ha våningshus, stabbur, bårstue, fjøs, lokum, brenselsbod og høysjå på øvre side av veien, mens eiendommens tilhørende krambod og fiskebod lå på nedre side av veien. Et annet eksempel er tollbodanlegget. Her var tollbodens hovedbygning plassert på øvre side av veien, mens uthuset lå på nedre side av veien. Dette fremgår av branntakstene til og med 1837. Det er ingen grunn til å tro at dette bebyggelsesmønsteret endres umiddelbart etter dette tidspunktet, snarere er det branntakstene som føres annerledes. På 1840-tallet var også en by som Trondheim preget av et ruralt bebyggelsesmønster, skriver Larsen. På denne tiden

måtte en bygård i bebyggelsesmessig forstand være utstyrt med lokaler nærmest tilsvarende de man fant på en bondegård. Matvarer ble innkjøpt og tillaget i stort, hvilket krevde stor lagerplass, og de fleste holdt i tillegg selv nyttedyr i sin gård [...]. Staller og fjøs var i side- og bakbygninger. [...] Klesvask, brødbaking, ølbrygging, støping av lys og andre virksomheter som krevde åpen ild, foregikk i 'Størhuset' [...] Rommene i sidebygningene kunne ellers fungere som lager, verksteder og eventuelt forretningslokaler.³³⁹

Det typiske for bebyggelsen i Storgatas fortsettelse på Grønnevolden, det vil si i Nedre Grønnevolds gate, var at gata skilte våningshusene fra sjøhusene (fig. 7 D). Det er selvfølgelig ikke overraskende at sjøhusene lå langs sjøen, og at ikke alle kunne bygge våningshusene i direkte tilknytning til sjøhusene. Poenget er at endel gater i denne strukturen ikke bare

³³⁹ Larsen 1988 s. 144

fungerte som ferdselsårer – altså langsgående kommunikasjonsårer som bandt byen sammen – men i stor grad ble krysset på tvers og inngikk i husholdningens halvprivate sfære.³⁴⁰

Fra Storgata gikk det, som d'Aunet påpeker, sidegater og noen av sidegatene ble benevnt som *ganger*. Dette tilsvarte det som i Tromsø og andre steder har blitt kalt veiter. Også i Vadsø ble betegnelsen *ganger* brukt.³⁴¹ I reguleringsprotokollen for Hammerfest fra 1847 – 48 ble det referert til for eksempel Lille Batterigangen, Store Fjordgang, Kirkegangen, Nedre Torvegangen og Brønngangen. Gangene var smale, og det som skilte dem fra gatene var at de ikke var lange strekker, men gikk langs bare ett kvartal. D'Aunet skriver at "Les maisons de bois" (trehus) hadde fasader mot hovedgata, mens "des chaumières" (fattigslige hytter) lå langs sidegatene.³⁴² For henne var det altså en tydelig klasseforskjell mellom Storgata og sidegatene. Grønnevolden var gjennom store deler av 1800-tallet et arbeiderstrøk, mens handelsborgerskapet regjerte rundt torvet som lenge ble betraktet som en del av Storgata. En kan derfor regne med at Storgata i hovedsak var handelsborgerskapets gate, og at dette skiktets estetiske idealer var avgjørende for etableringen og opprettholdelsen av gateaksen, inklusive fasadeveggenes sammenfallende linje med nabohusenes.

Systematisk veiutbygging var det lite av før 1850, men veiforbindelse til kirken var viktig. Veien fra Hundholmen til Bodin kirke var ferdig i 1798, og veien er tatt med på et kart fra 1808 (Fig. 7 C).³⁴³

³⁴⁰ Dette var også tilfelle med Sjøgata i Tromsø på 1800-tallet.

³⁴¹ Niemis manus s. 122

³⁴² d'Aunet 1995 s. 126-127

³⁴³ Svanberg og Simonsen 1961 s. 515

7 C. Utsnitt av kart over Bodøhalvøya fra omkring 1808. Statens kartverk.

På prospektet fra Bodø i 1819 ses deler av denne veien (fig. 8 M). På et tidspunkt ble veien delt slik at det ble en vei i retning Rønningen. Trolig ble den tråkket til etter hvert som det ble bebyggelse langs stranda. Denne veien ble senere Bodøs hovedgate, og på reguleringskartet fra 1860 ble den også kalt Hovedgaden. En gang etter 1819 ble den forlenget mot vest på nedsiden av Baklandstuene. Dermed ble hovedgata liggende som et platå ovenfor og langs hele den søndre siden av torvet. Når det gjelder bruken av gata, fungerte ikke Hovedgata på samme måte som Storgata og Nedre Grønnvoldsgate i Hammerfest. De enkelte gårdene, med alle bygninger, ser ut til å ha blitt samlet på enten den ene eller andre siden av gata i første halvdel av 1800-tallet. Hovedgata ble dermed ikke brukt som et tun. Dette hadde trolig sin forklaring i de store arealene innenfor bygrensene – det var ikke nødvendig å utnytte byarealet på samme måte som i Finnmarksbyen.

Parallelt med Hovedgaden i Bodø var det i 1860 regulert en Nordregade nærmest stranda, og en Søndregade ovenfor hovedgata (fig. 5 F). Reguleringskartet viser imidlertid at det ikke var bebyggelse langs Søndregate og lite langs Nordregate, likefullt hadde disse kommet med i planen. Bebyggelsen var på dette tidspunktet preget av en klar rekkestruktur

og husene var i det store og hele orientert mot de langsgående gatene. Ettersom rekkestrukturen var den dominerende organiseringsmåten, ville det i fremtiden være behov for flere langsgående gater. Tverrgater har blitt tegnet inn på plankartet, men disse hadde noen steder bebyggelse midt i den regulerte gata, og tverrgatene hadde heller ikke fått navn. I reguleringsutkastet fra 1847 står det at rekkene avbrytes av "åpne gjennomganger" eller "smale gjennomganger" (kap. 5.2). Dette kan ses på som en parallell til gangene i Hammerfest, men i Bodø hadde ikke disse blitt navngitt slik at de ble identifisert som bestemte steder i byen.

Hovedgatene i både Hammerfest og Bodø hadde blitt lagt slik at de fulgte landskapet i lengderetningen parallelt med sjølinja. I Hammerfest gikk de øvrige gatene og gangene ut fra hovedgata som greinene på et tre. Et rutenettsmønster etter bygningslovens prinsipper – det vil si et system av likeverdige gater som krysser hverandre i rette vinkler – skulle være enkelt å gjennomføre i Bodøs landskap. Likevel var det de langsgående gatene, først og fremst Hovedgata, som var byens virkelige forbindelsesårer frem til slutten av 1800-tallet. Det som skulle forandre på dette var kirkebyggingene. Gudshusene skulle ligge høyt i landskapet, slik at de var landemerker både til lands og til vanns. Dermed ble kirkene plassert på et høydedrag. For å innlemme dem i bystrukturen måtte det gå en gate til kirkebygningen, ikke bare en veite eller gang, og resultatet ble en tverrgate med kirken som fondmotiv på toppen av bakken (fig. 9 F og 9 I). Betydningen av dette blir nærmere analysert i kapittel 9. Plasseringen av kirkene representerer dermed et brudd med gatestrukturens hovedretning.

Byenes gater lå gjennom mesteparten av århundret i stummende mørke om natten og vinteren. Hovedstaden fikk gassbelysning i 1848, men ellers var folk vant til å snuble omkring i mørke gater, som muligens var svakt opplyst av gjenskinnet fra innendørs oljelamper. Det må derfor ha vært en stor begivenhet da Hammerfests gater i februar 1891 ble opplyst av elektriske lamper. Det var ikke bare en begivenhet for byens borgere, det var også første byen i Nord-Europa som fikk elektrisk gatebelysning.³⁴⁴ Bodø hadde i 1900, sannsynligvis ganske nylig, anskaffet gatelykter til gassbelysning.³⁴⁵ I Hammerfest kunne også privathusholdninger knytte seg til det elektriske anlegget, og det ble tidlig kommentert hvordan den nye lyskilden virket regulerende på folks liv:

³⁴⁴ Iversen 1991 s. 7

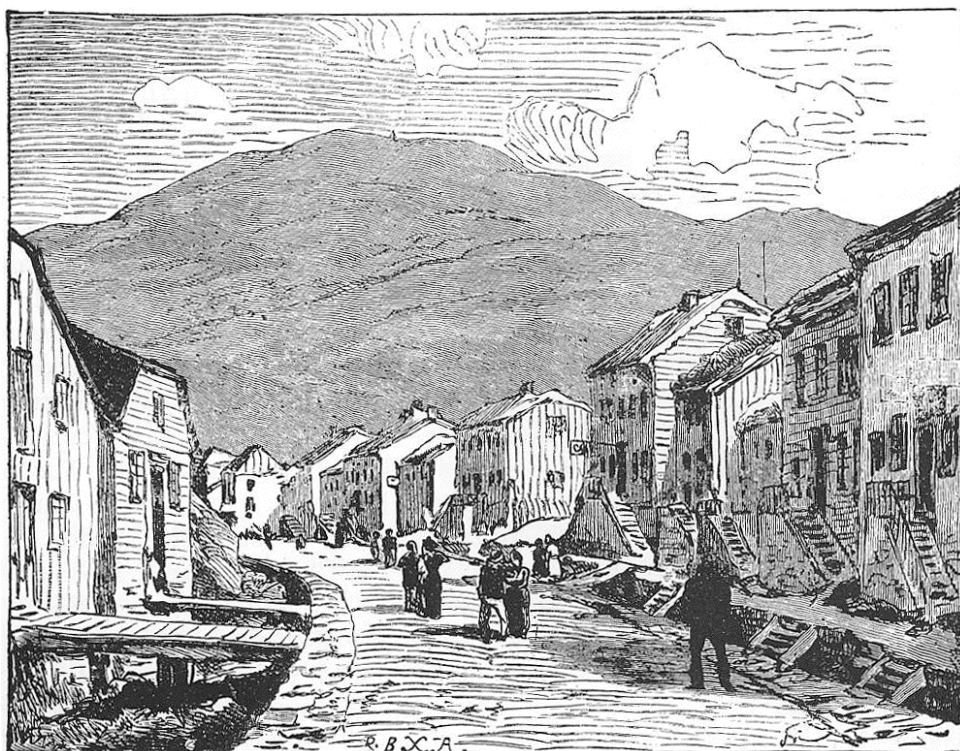
³⁴⁵ Helland 1908 s. 17

Før var det gammel, god skikk også her i Hammerfest at man i julen turet litt, men de siste år er man blit så rent uhyggelig skikkelig, og grunden dertil er hovedsaglig den at det elektriske lys, som nu de aller fleste har i sine hus, slukkes klokken ett. Jeg ber dig, stadsingeniør, om du ikke i julen i all fall kan skaffe os lys til klokken to. Thi hvor glad vi enn er i litt rangel, vil vi dog ikke begå mørkets gjerning, så når lyset går, må også vi pigge hjem, men klokken ett er i julen altfor tidlig.³⁴⁶

15 år tidligere hadde man kunne "ture" uten disiplinerende inngripen. En viktigere konsekvens av den nye belysningen var at arbeid og annen virksomhet ble mer uavhengig av årstid og tid på døgnet.³⁴⁷ Det ble mulig å produsere hele året og hele døgnet – så fremt stadsingeniøren ikke skrudde av strømmen og folk måtte gå til sengs.

7.2 Kvartal ved Grønnevolden, Hammerfest

Området Grønnevolden

7 D. Husrekker i Nedre Grønnevolds gate sett mot øst. Sivertsen 1973 s. 55.

Tegningen ovenfor gir et inntrykk av det karakteristiske for bebyggelsesmønsteret på Grønnevolden som ligger som en stripe mellom sjøen og fjellet Salen (fig. 7 D). På venstre

³⁴⁶ Brev til stadsingeniøren i Hammerfest fra 1903 sitert i Iversen 1991 s. 16-17

³⁴⁷ Garnert 1993 s. 132-133

side av gata ligger bryggene, og på høyre side bolighus med tverrstilte bratte trapper opp til inngangsdørene. Som en ser av møneretningen ligger husene med langsiden mot gata, men de er ikke helt på linje og bygningshøyden veksler mellom en og to etasjer. Man får et inntrykk av terrengstillingen i området ved å se på hvordan veien er forbundet med bebyggelsen på hver side ved hjelp av gangbroer til bryggene og små trapper opp til platået som er på bolighusenes kjellernivå. Tegningen er udatert, men tettheten av hus, og størrelsen i denne delen av byen, indikerer et tidspunkt etter 1850.

Grønnevolden begynte å bebygges på 1820-tallet. En kan anta at et gradvis dårligere utvalg av tomter i bykjernen omkring Storgata, ledet til at det skrånende terrenget under Salen rett sør for sentrum ble tatt i bruk. I følge Leonie d'Aunet var området utsatt for skred:

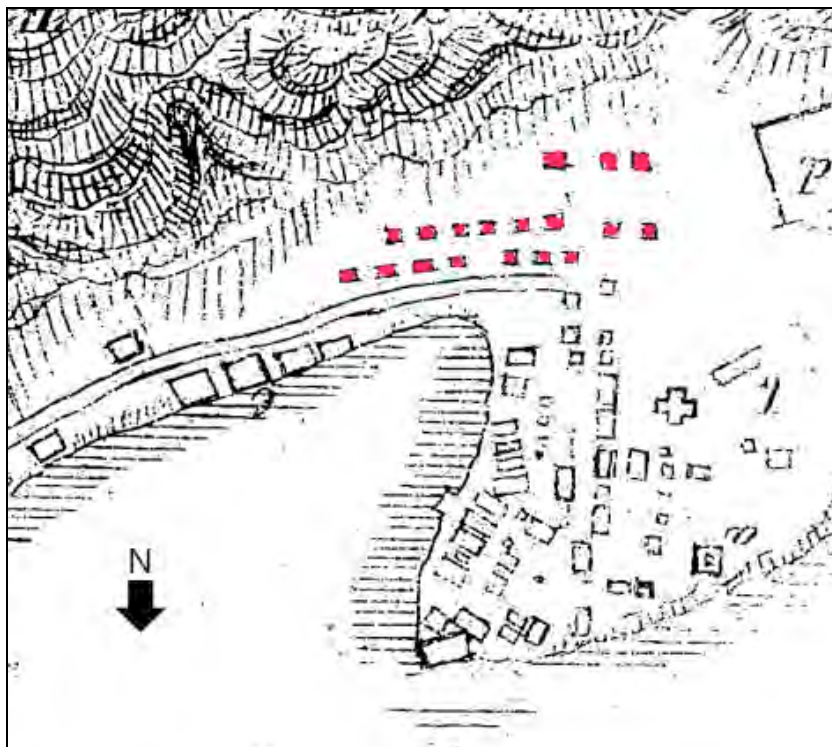
Chaque année, à l'époque du dégel, des quartiers de roc se détachent des montagnes et viennent rouler au milieu des maisons; les habitants d'Hammerfest se sont accoutumés à ce danger inévitable et ne s'en inquiètent pas; lorsqu'ils entendent des craquements dans la neige, ils se retirent vers le port, et, quand la terrible avalanche est tombée, ils retournent vers leur logis, si toutefois le logis n'est pas écrasé.³⁴⁸

Hvert år, når tøværet setter inn, løsner svære stenblokker og ramler ned mellom husene, men folk har vennet seg til rasene og lært seg å leve med denne uunngåelige faren. Når det begynner å knake i sneen, trekker de ned mot havnen, og når det forferdelige skred er over, går de tilbake til sine hjem, eller det som står igjen av dem.³⁴⁹

Fare for stein- eller snøskred er imidlertid ikke noe som nevnes i andre kilder. Branntaksten fra 1824 forteller om 10 bygninger på Grønnevolden, og i 1827 hadde det, i følge branntakstene, dannet seg tre rekker med hus her: 13 bolighus og noen uthus på øvre side av Nedre Grønnevolds gate, 11 hus i Øvre Grønnevolds gate (alle på øvre side) og 3 hus aller øverst på Grønnevolden. Kartet fra 1834 gir et omtrentlig bilde av denne situasjonen (fig. 7 E).

³⁴⁸ d'Aunet 1995 s. 124

³⁴⁹ d'Aunet 1968 s. 63

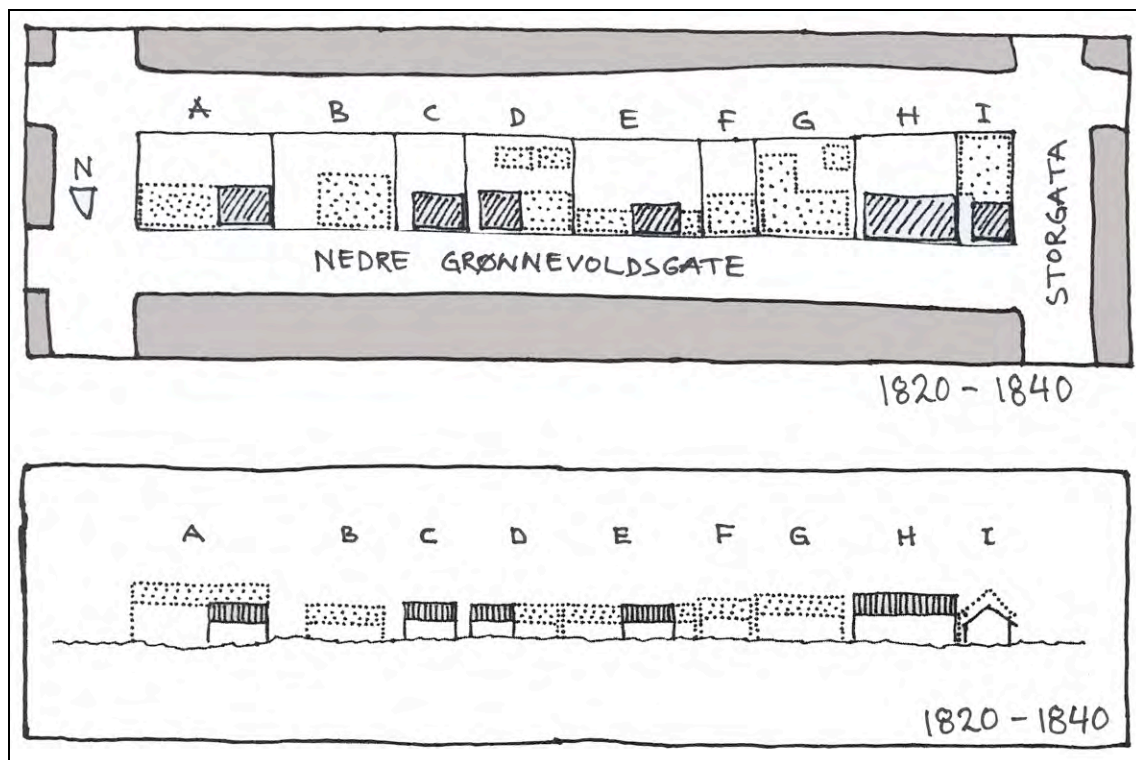
7 E. Utsnitt av kart over Hammerfest fra 1834. Husrekker på Grønnevolden markert med rødt av forfatteren. Rode 1842.

Gateløpet var ikke bygd opp symmetrisk med bygningsfasader på hver side. Fra husene øverst på Grønnevolden og i Øvre Grønnevolds gate så man ned i bakgården til bygningsrekka nedenfor. Hver tomt har fylt hele arealet mellom gata foran huset og gata på baksiden, og fasaden var vendt mot sjøen – det var et rekkekvartal. Lenger øst i Finnmark, i Vadsø var en del av bebyggelsen organisert i rekkekvartaler der våningshusene var orientert mot strandlinja. Landskapet her er flatt nok til at egentlig hvilken som helst orientering hadde vært mulig. Rekkestrukturen handlet dermed ikke først og fremst om en tilpasning til et bratt landskap, men heller at blikket mot havet – næringsbetingelsen, arbeidsstedet og kommunikasjonsåren – var av betydning for beboerene.

Kvartal i Nedre Grønnevolds gate

Utviklingen av et av kvartalene i Nedre Grønnevolds gate kan, ved hjelp av branntakster, kart og folketellinger, følges fra 1820-tallet og frem til omkring 1900.³⁵⁰ Figur 7 F er en skjematisk fremstilling av utviklingen i perioden ca. 1820 til ca. 1840.

³⁵⁰ Det vil si samtlige branntakster for Hammerfest, reguleringskommisjonenes møtebok 1846–48 og 1865, folketellingene 1865, 1975 og 1900, bykart 1856 og reguleringskart 1867.

7 F. Utviklingen av kvartalet i Nedre Grønnevoldsgate fra 1820-årene til 1840-årene i plan og oppriss. Prikkete skravering står for tilbyggingene på 1840-tallet. Illustrasjon av forfatteren.

Listen som følger inneholder detaljopplysninger om denne bebyggelsen:

A

- Bolig bygd omkring 1825: 31 m², en etasje, et værelse og kjøkken.
- På 1840-tallet: grunnflaten økt til 87 m², to etasjer. Oppført dels av tømmer, tømrede planker og bindingsverk. Dobbelt bordtak, utvendig bordkledd og malt. I første etasje: to værelser, kjøkken, sval og smie. I andre etasje: to værelser, kjøkken, gang og loft over smia. Mørkeloft øverst.

B

- Bolig bygd i 1832: 28 m², men forlenget allerede i 1835 langs hele lengden på huset slik at det totalt ble 58 m². Oppført av tømmer og bindingsverk, bordkledd på to sider, tekket med torv. Inneholdt stue, kammer og kjøkken. En sval oppført på husets bakside.

C

- Bolig bygd omkring 1825: 26 m², en etasje. Et værelse og kjøkken.

D

- Bolig bygd omkring 1825: 16 m², en etasje. Et værelse og kjøkken.
- På 1840-tallet: tilbygd til 53 m², dels av tømmer dels av bindingsverk. Utvendig bordkledd og malt. Inneholdt stue, kammer og kjøkken, mørkeloft ovenpå. Et fjøs på baksiden oppført av

bindingsverk med bordkledning. Et stabbur tett ved fjøset oppført av tømmer, utvendig bordkledd og med torvtak.

E

- Bolig bygd omkring 1824: 20 m², en etasje, et værelse og forstue med kjøkken.
- På 1840-tallet: Bygd på til 43 m², en stue, kammer og kjøkken. Mørkeloft ovenpå. Ved huset er en sval av bindingsverk med 3 rom.

F

- Byens brannsprøytehus bygd i 1842: 29 m², en etasje og med et rom, oppført av bindingsverk, utvendig bordkledd og malt. Tekket med bord.

G

- Bolig bygd på 1840-tallet: 56 m², to etasjer, 6 værelser og kjøkken.

H

- Bolig bygd på 1820-tallet: 63 m², en etasje, 3 værelser og kjøkken. Huset revet av uvisse grunner i 1829.
- Ny bolig på 1840-tallet: 50 m², en etasje, med stue, kjøkken og spiskammer. Loft med kvistkammer. Oppført av tømmer, kvist på taket, utvendig bordkledd.

I

- Bolig bygd på 1820-tallet: 19 m², en etasje. En stue og kjøkken.
- Utvidet i 1844 med svaler og til to etasjer: 70 m², oppført av tømmer og planker, utvendig malt panel. I første etasje 2 værelser, kjøkken og spiskammer. Andre etasje inneholdt 4 værelser, kjøkken og gang. På baksiden tilbygget sval av bindingsverk, bordkledd og torvtekket. På husets søndre side er et tilbygg av bindingsverk med to rom.

Med unntak av hus B og H var det toromstuer som ble bygd her på 1820-tallet. D'Aunet skildrer typen på denne måten:

Les ruelles sont bordées des chaumières norvégiennes; ces pauvres logis n'ont jamais qu'un rez-de-chaussée; les murs sont faits de troncs de sapins, dont les interstices sont remplis avec de la mousse ou de vieux câbles mis en charpie. Une cabane est divisée en deux compartiments: la pièce d'entrée sert de cuisine, de salon et de salle à manger; une immense cheminée, construite avec des lames de pierre grise, occupe un pan de mur presque entier; cette cheminée, de forme tout à fait primitive, s'élève jusqu'au toit sans se rétrécir. La pièce du fond est l'habitation de toute la famille; elle fait aussi office de magasin pour les vêtements et les provisions.³⁵¹

³⁵¹ d'Aunet 1995 s. 127

De norske hyttene ligger langs sidegatene; deres fattige bor alltid på bare én etasje; veggene er lagd av tømmerstokker og mellomrommene er fylt med mose eller opptrevlede gamle tau. En hytte er delt i to rom: man kommer rett inn på rommet som tjener som kjøkken, stue og spisestue; en gedigen peis av gråsteinsskiver okkuperer nesten en hel vegg; denne peisen, som har en meget primitiv form, går rett opp i taket. Rommet bak er soverom for hele familien og tjener som kleskott og matbod.³⁵²

D'Aunets skildring av toromsstua er helt i tråd med Ingebjørg Hages beskrivelse av den vanligste måten å bruke toromstua på:

Det første rommet du kom inn i var et *kombinert oppholdsrom og kjøkken*, der det ble kokt, spist og drevet med forskjellige både mannlige og kvinnelige arbeidsoppgaver. Rom nummer to ble brukt som *kammers*, et kombinert sove-, oppholds- og arbeidsrom.³⁵³

Hage fant at denne typen frem til 1940 var svært utbredt i området som i dag tilhører Hammerfest kommune (Sørøyas nordligste del, Kvaløya og Seilands nordvestlige deler).³⁵⁴ Byggeskikken i Hammerfests småhus skilte seg med andre ord ikke ut fra den regionale byggeskikken.³⁵⁵ Peisen gikk "rett opp til taket" skriver D'Aunet, det var altså ingen himling og dermed ingen halvetasje eller loft. Branntakstbeskrivelsene bekrefter også dette. D'Aunet beskriver denne hustypen som bolig for de fattige (*pauvres*), men i dette samfunnet ble beboerne trolig betraktet som vanlige arbeidsfolk. Når det gjelder bebyggelsen "ved Foden av Salen" skriver geologen B. M Keilhau at det er "en eller et par rader af smaa Træbygninger, der beboes af Haandverkere og Daglønnerere".³⁵⁶ Grønnevolden kan på denne tida beskrives som et håndverker- og arbeiderstrøk.

En ganske stor del av tilbyggingene som ble gjort på 1830- og 40-tallet bestod av *svaler*. En sval betegner i branntakstene et tilbygg i bindingsverk i motsetning til kjernen i huset som var tømret. Svalen hadde panelvegger som kunne gjøre at den ikke alltid kunne skilles fra den tømrede delen sett fra utsiden, men som navnet tilsier var dette kjølige, uisolerte rom. Rommene ble ofte brukt som vedsjåer og locum (*do*). Tilbyggingen av svaler måtte trolig vente til tømmeret i hovedbygningen hadde "satt seg", det vil si tørket og sunket tilstrekkelig sammen slik at hele bygningen kunne kles med panel.

Hvis man trekker fra svaler og uthus, og betrakter utviklingen av boligdelene fra 1820-tallet til 1840-tallet, skjedde det flere endringer. Det mest slående er boligenes

³⁵² Egen oversettelse.

³⁵³ Hage 1999 s. 79. Hages uthevninger.

³⁵⁴ Inntil 1. januar 1992 var dette Sørøysund kommune.

³⁵⁵ Bruken av toromsstua på denne måten var ikke bare knyttet til denne regionen. Hage har funnet den også i Berlevåg og Kåfjord, og trolig kan den finnes flere andre steder langs kysten.

³⁵⁶ Keilhau 1831 s. 104

størrelse. På 1820-tallet var det vanligst å ha *et rom og kjøkken* på til sammen 20–25 kvadratmeter. 20 år senere har det blitt vanlig med *to rom og kjøkken* samt en gang med en trapp opp til loftet som kunne være innredet med et værelse. I denne husrekka har størrelsen variert fra 20 til 86 kvadratmeter, så en "normalstørrelse" blir en kunstig betegnelse, men i gjennomsnitt hadde antall kvadratmeter per våningshus blitt fordoblet til 40–45. I samme periode ble byens befolkning tredoblet, så en kvadratmeterøkning betydde ikke nødvendigvis at folk hadde mer plass. Selv om det i løpet av perioden også hadde kommet opp nye hus andre steder i byen, kan det antas at folk på 1840-tallet bodde like trangt som på 1820-tallet.

To av husene (A og I) inneholdt hver to leiligheter – en i hver etasje. Leilighet er her definert som et antall rom med kjøkken. Overgangen fra en til to etasjer kan settes i sammenheng med flere forhold. Det ene er at befolkningsveksten økte presset på byggegrunnene, og gårdeierne så potensialet i utleiegårder – altså et nytt inntektsgrunnlag. Dette var en vanlig utvikling i norske byer i perioden.³⁵⁷ Det kunne også skyldes ressursparing. I en studie av gårder i Bohuslen skriver Helene Carlsson at "I skogsbesparande syfte förordades ett byggnadsskick där man byggde på höjden i stället för på längden för at spara tak och virke".³⁵⁸ Trolig kunne dette også gjelde det skogfattige området Hammerfest. Bygnings-tømmeret i Hammerfest ble som regel hentet fra Alta i første halvdel av 1800-tallet.³⁵⁹ Et annet utslag av materialbesparelsen var at det ikke ble bygd mange frittstående uthus. I Nedre Grønnevolds gate fantes det i 1846 bare tre frittstående uthus på de ni tomtene. Dette var et stabbur og fjøs bak huset D og et uthus bak G. Man sparte en vegg med materialer ved å bygge uthusene som svaler inntil våningshuset. Ofte har svalen også blitt bygd langs hele lengderetningen av huset, trolig for å utnytte den tømrede veggen maksimalt.

Den reisende ornitolog og entomolog William Dawson Hooker (1816–1840), nevner skikken med å bruke mose til å tette mellom tømmerstokkene "which effectually excludes the cold". Videre skriver han:

...very few nails are used, wooden pins being generally substituted. The roof is covered with birch bark, with shingles or turf laid above; the birch bark is very durable, and quite impervious to moisture, besides having a pleasant smell. I only observed one house that was

³⁵⁷ Myhre 2006 s. 364-365

³⁵⁸ Carlsson 2007 s. 114

³⁵⁹ Dette skriver William Dawson Hooker som var i Hammerfest i 1836. Det var mye handelssamkvem mellom Vest-Finnmark og Russland, men den viktigste varen fra øst var mel, ikke tømmer.

tiled. Glass windows are in every dwelling; but the glass, that comes from Russia, is of a very inferior quality.³⁶⁰

Branntakstene opplyser også om at alle husene var oppført av tømmer og takene var tekket med never og torv. Torvtakene var, ifølge Leonie d'Aunet,

les seules plaques de verdure du paysage. Il est fort singulier de voir chaque matin les femmes monter leurs chèvres sur le toit à l'aide d'une échelle, afin que les pauvres bêtes puissent brouter un peu de nourriture fraîche.³⁶¹

de eneste grønne flekker i landskapet. Kvinnene må hver morgen hjelpe sine geiter dit opp for at de skal få litt friskt fôr.³⁶²

Taktekkingen gjorde at husene fikk et grønt og litt loddent preg om sommeren. Dette var fremdeles det vanligste på 1840-tallet, men nå ble det også brukt bord som tekking. Det er kanskje betegnende at det var de to "leilighetskompleksene" som hadde dette – de første skrittene mot en mer urban bebyggelse? En mer slående visuell forskjell var at det på 1840-tallet hadde blitt vanlig å kle ytterveggene med panel og male det.³⁶³ Tidligere ser dette ut til bare vært brukt av handelsborgerskapet i Storgata. Keilhau skriver i 1831 at "Fire eller fem av Kjöbmands-Vaaningerne have to Stokverker [= etasjer] og ere overhoved byggede, bordklædte og malede efter den sædvanlige Maade i Norges Træ-stæder".³⁶⁴ I håndverker- og arbeiderkvartalet i Nedre Grønnevolds gate var over halvparten av bygningene kledd med panel på 1840-tallet.

Den økende bruken av panel og forlengelse av fasadene kan ses som uttrykk for en estetisk tilnærming til byorganiseringen. Dette mener Sten Rentzhog det er belegg for å si etter studier av byen Hudiksvall på den svenske østkysten. I Hudiksvall skulle gavler ikke vende mot den gata som ble ansett som den viktigste, videre skulle helst "ødetomter" gjerdes inn.³⁶⁵ I Hammerfest ble fasadene langs Nedre Grønnevolds gate forlenget på 1830-tallet, mens det enda var plass. Dette er spesielt tydelig i huset E der fasaden vokste fra ca 7 til 17 meter. Rommet bak huset ble ikke utnyttet til bygging. Også nabohuset mot øst (D) ble forlenget langs gata, og huset mot Storgata (I) fikk forlenget fasaden mot denne gata.

³⁶⁰ Dawson Hooker 1839 s. 17

³⁶¹ d'Aunet 1995 s. 127

³⁶² d'Aunet 1968 s. 65

³⁶³ Det bør bemerkes at branntakstene har blitt ført på ulike måter. 1827-taksten er knappere i sine beskrivelser enn 1846-taksten. Det virker som om panelbruk bare tilfeldig er nevnt i den eldste taksten, mens det alltid nevnes i den siste.

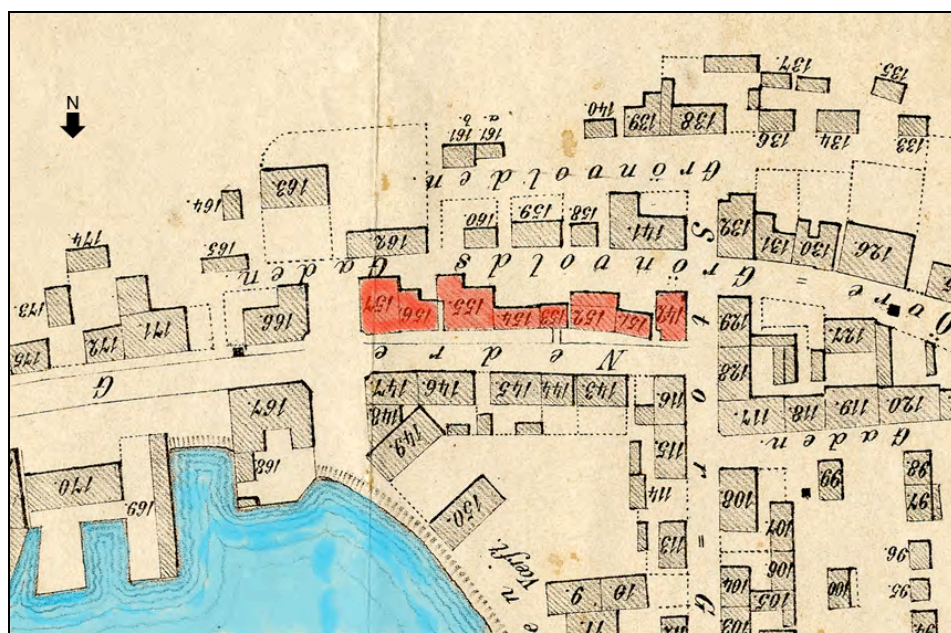
³⁶⁴ Keilhau 1831 s. 104

³⁶⁵ Rentzhog 1967 s. 246 og 259

Bruken av panel beskyttet mot råte i tømmeret, men man kan også analogt med Rentzhogs funn, spørre om ikke panel også i Hammerfest ble brukt i estetisk øyemed. Når husene ble kledd fikk en også muligheten til å dekorere fasaden i tråd med stilforbilder.

Nedre Grønnevolds gate i bygningslovens tid

Som det ble nevnt i kapittel 5.1 brøt det ut brann innerst i bukta i 1847. Huset A brente, og fikk ikke bli oppført igjen på samme sted. I stedet ble en bred tverrgate anlagt i øst, som siden ble kalt Smedallmenningen. Sammenlikningen viser bygningslovens påvirkning i retning av at kvartalene er blitt mindre i utstrekning og bebyggelsen mer konsentrert. Tomteutnyttelsen har tydelig økt ved at tomteflaten får mer bebyggelse og bygningsmassen har blitt høyere. Mellomrommet til nabokvartalet i øst er blitt større. Kartet (fig. 7 G) fra 1856 viser kvartalet i sine omgivelser, og demonstrerer at byen likevel ikke i utpreget grad var dominert av bygningslovens påbud. Det karakteristiske var fremdeles rekkekvartalet og ganske smale gater.

7 G. Utsnitt av kart over Hammerfest i 1856 med kvartalet markert med rødt av forfatteren. SATØ, Byfogden i Hammerfest, nr. 69.

På reguleringskartet fra 1867 har kvartalsgrensene blitt endret (fig. 7 H). Dette kvartalet og rekkekvartalet bak, som hadde fasade mot Øvre Grønnevolds gate, har blitt regulert til ett kvartal.

7 H. Utsnitt av kart over Hammerfest i 1867 (jf fig. 5 A) med kvartalet markert med rødt av forfatteren.

Langs midten av kvartalet gikk gata som tidligere het Øvre Grønnevolds gate, men som på 1867-kartet har blitt regulert bort som gate. Med en slik regulering skulle det også i prinsippet være lovmedholdelig å bygge igjen den gamle gata, altså få nye bygninger med fasader mot Storgata og Smedallmenningen. Men siden den sørlige bygningsrekka hadde fasadene mot nord (inn mot kvartalet) så forhindret trolig sedvane og gamle ferdselsårer at dette kunne skje. Det gamle mønsterets levedyktighet ble bekreftet av den nye reguleringsplanen etter brannen i 1890 som hadde slukt hele kvartalet. Kartet fra 1905 viser at de gamle rekkene og gatene nærmest ble rekonstruert, om enn i rettvinklede utgaver (fig. 7 I). Gata mellom de to rekkene ble igjen formalisert ved å få navnet Mellomgaten. Prinsippet med rekkekvartal levde videre.

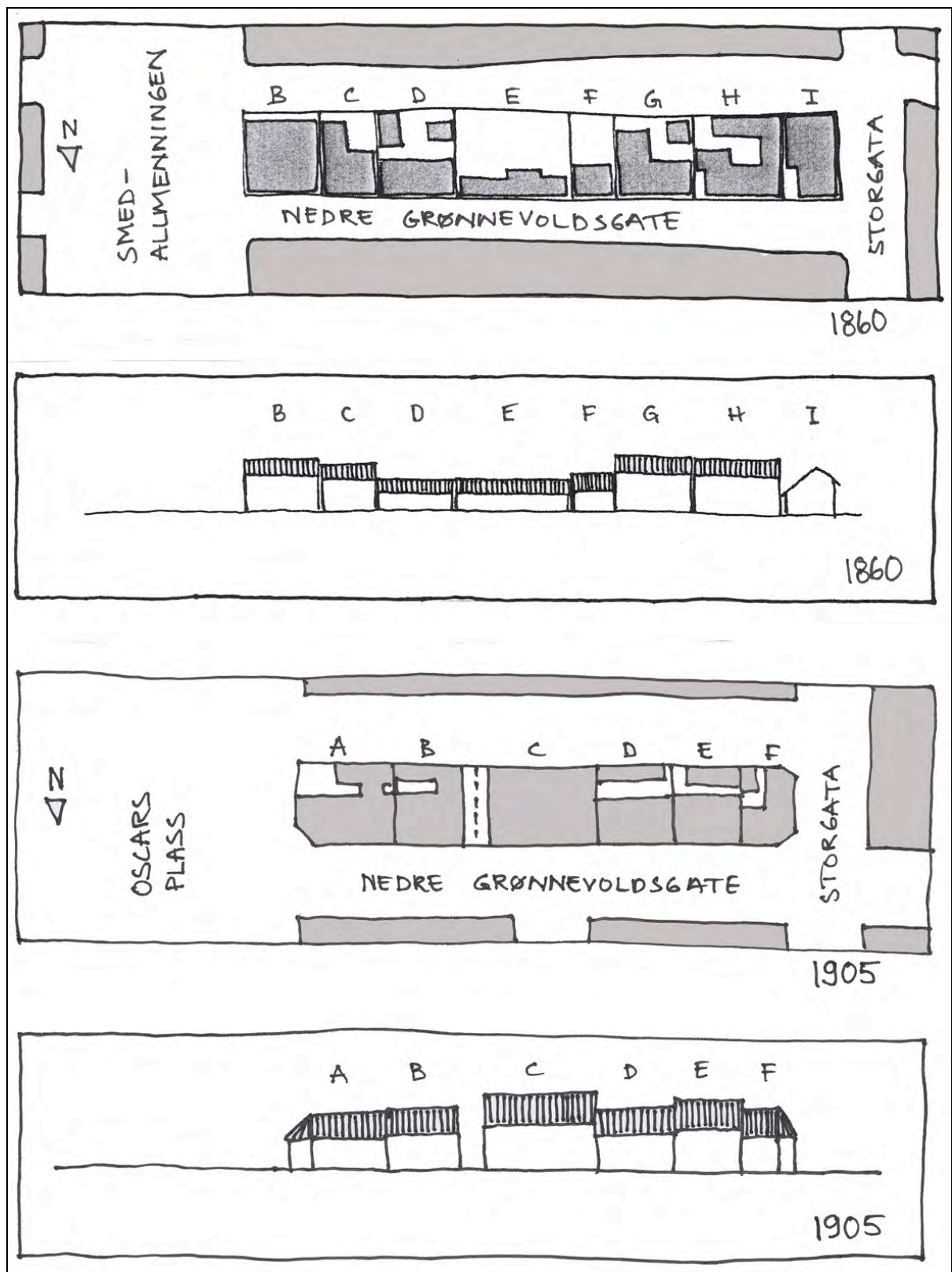
7 I. Utsnitt av kart over Hammerfest i 1905 med kvartalet markert med rødt av forfatteren. RA, kartsamlingen, Havnedir-B LVIII 14.

Husene lå som før med gavlveggene mot hverandre, og hjørnebygningen hadde hovedfasade mot Storgata. Den største forskjellen var den stramme byggelinjen mot gata og øyensynlig en bedre byggeteknikk. Kvartalet hadde blitt avgrenset og oppdelt i tomter på forhånd, og all bygningsmasse hadde kommet opp i løpet av første halvdel av 1890-tallet. Fotografiet (fig. 7 J) røper moderne utstyr som takstein og takrenner, noe som hadde vært så ymse på Grønnevolden før brannen. Nå bodde det heller ikke arbeidere her. Dette hadde blitt et boligstrøk for 58 mennesker (1900-tellingen) der det bodde flere håndverksmestere, kjøpmenn og lærerinner.

7 J. Nedre Grønnevolds gate i Hammerfest omkring 1900. Det omtalte kvartalet ses på høyre side av gata, og huset F er fremst i bildet. Smaaskjær 1989 s. 130.

Ser en nærmere på hver bygning får en et bilde av de store endringene som har skjedd i løpet av de siste 80 årene (fig. 7 K).

7 K. Bebyggelsen i kvartalet i Nedre Grønnevoldsgate i Hammerfest 1860 og 1905. Illustrasjon av forfatteren.

Omkring 1900 kan følgende sies om bygningsrekka:³⁶⁶

A

- to etasjes våningshus med bokhandel i første etasje, et uthus lå mot Mellomgaten. Grunnflate ca. 130 m². Husholdningen var på 12 personer.³⁶⁷

B

- to etasjes våningshus med smieverksted i kjelleretasjen, et uthus med kullskjå og vognskjul mot Mellomgaten. Grunnflate ca. 110 m². Huset hadde to leiligheter med til sammen 13 beboere. Første etasje inneholdt 4 værelser, kjøkken og spiskammer, mens andre etasje inneholdt 6 værelser, kjøkken og spiskammer.

C

- "festivitetslokale" i to etasjer oppført av Arbeiderforeningen, Hammerfest godtemplarforening og Hammerfest totalavholdsforening. Grunnflate ca. 210 m². Første etasje inneholdt 5 værelser, kjøkken og lokum, mens andre etasje inneholdt 2 værelser og en stor sal med galleri og to avkleddingsværelser. Uthus med lokum.

D

- to etasjes våningshus med uthus mot Mellomgaten. Grunnflate ca. 100 m². Huset hadde to leiligheter med 14 beboere. Hver av de to leilighetene hadde 5 værelser og kjøkken.

E

- to etasjes våningshus og leiegård med forretningslokale på kjellerplan, samt uthus mot Mellomgaten. Grunnflate ca. 80 m². I 1900 bodde det bare tre personer her selv om det var to store leiligheter. Første etasje inneholdt 3 værelser, kjøkken og spiskammer, mens andre etasje inneholdt 4 værelser, kjøkken og spiskammer.

F

- to etasjes våningshus som var bolig for to husholdninger på til sammen 16 personer. Grunnflate ca. 80 m². Hver leilighet inneholdt 4 værelser, spiskammer og kjøkken. Kjelleren var innredet til butikk, samt at det fantes bislag og uthus.

Bebyggelsen var uniform med fasader som fulgte byggelinjen mot Nedre Grønnvoldsgate og Storgata, mens uthusene på baksiden fulgte byggelinjen mot Mellomgaten. Bygningen A som lå ved det nye torvet ser ikke ut til å ha orientert hovedfasaden mot plassen, men mot Nedre Grønnevolds gate slik som før brannen. Det kan igjen virke som at en del av de eldre

³⁶⁶ Opplysninger fra folketellingen 1900 og branntakster fra 1902–1904 i arkiv etter Norges brannkasse, Hammerfest nr. 2 og 3, RA.

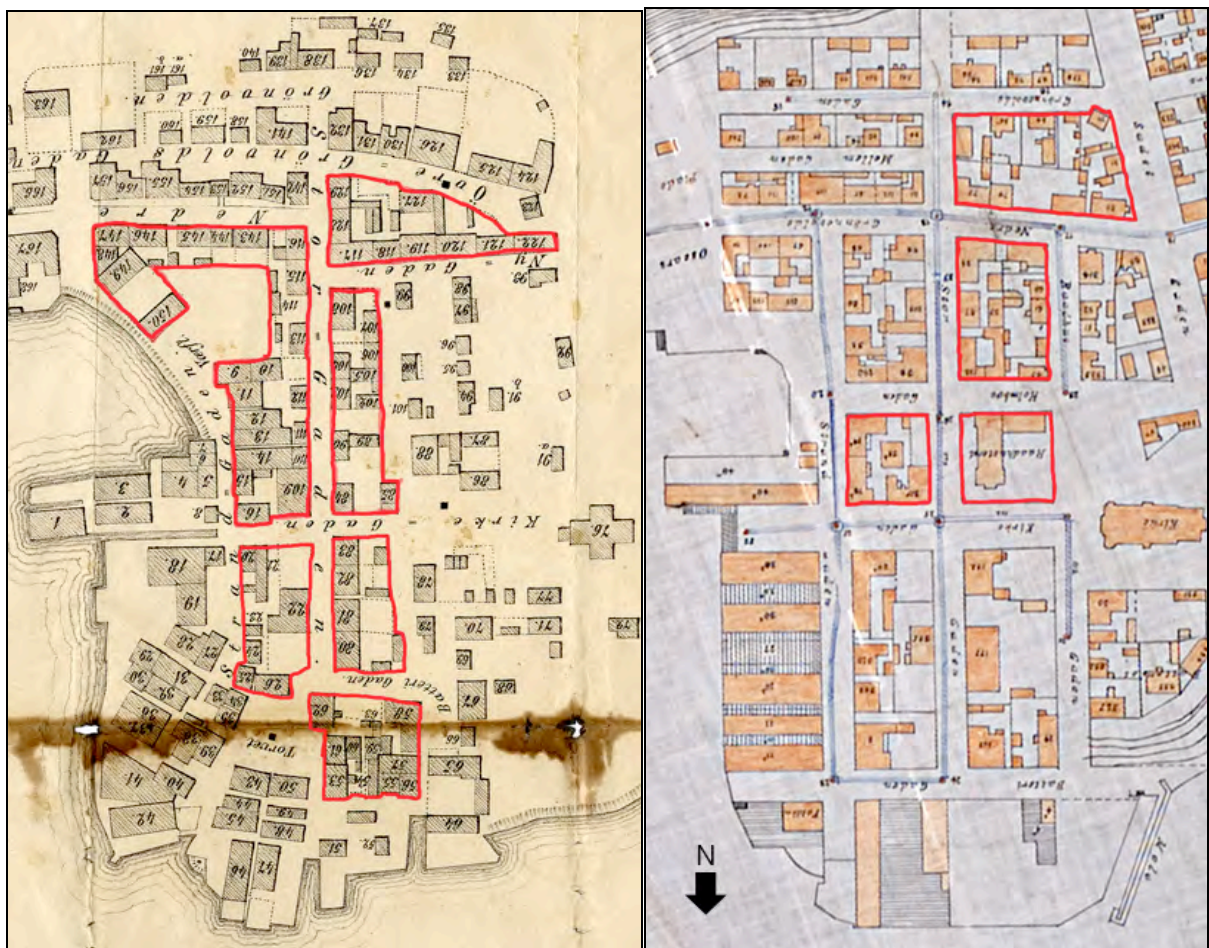
³⁶⁷ Denne bygningen har jeg ikke funnet branntakst for årene omkring 1900.

bebyggelsesmønstrene var vanskelig å komme bort fra. Men selv om det var en viss kontinuitet når det gjaldt måten å organisere kvartalet på, så var likevel kvartalets samlede visuelle uttrykk et annet. Kvartalet var en kompakt enhet der hjørnene i vest og øst var markert med en skråvegg. Selv om huset F hadde hovedfasaden mot Storgata, var veggen som var vendt mot Nedre Grønnevolds gate likevel ingen gavlvegg, fordi taket på hjørnegårdene var valmet. Det enhetlige ble forsterket ved at alle tak var tekket med skifer.

Når det gjelder hver enkelt bygning hadde mye forandret seg siden før brannen. Det var ikke uvanlig at bygningene hadde innredet butikk eller verksted på gateplan, og hadde leiligheter i to etasjer over. Leilighetene var store sammenliknet med tidligere tiders boareal i området. Leilighetene var på mellom 80 og 130 m² og hadde mellom tre og seks rom samt kjøkken. Det er vanskelig å si hvor trangt folk bodde mot slutten av århundret sammenliknet med tidligere. Befolkningen hadde økt samtidig som størrelsen på husene hadde økt. Det som er sikkert er at folketettheten i byen hadde økt, og at stadig flere hus hadde leiligheter for flere husholdninger.

Andre kvartalsformer i Hammerfest

På byneset er det ikke så lett i alle tilfeller å skille ut noe som kan kalles et kvartal, men det er likevel et mønster av orientering mot de store gateløpene. Det ble bygd relativt tett langs hovedårene, først og fremst våningshus langs Storgata og Nedre Grønnevolds gate.

7 L. Utsnitt av kart 1856 (venstre) og kart 1905 (høyre) med forfatterens markeringer av kvartalsgrenser (jf. fig. 7 G og 7 I).

Det som er karakteristisk for kvartalene i 1856 er fasadebyggingen langs hovedgatene. Dette kunne gi rekkekvartal som to av kvartalene vest for Storgata, eller *vinkelkvartal* som det store kvartalet på østsiden av Storgata og nordsiden av Nedre Grønnevolds gate, og kvartalet vest for Storgata og sør for Nygata. Vinkelkvartalet følger samme prinsipp som rekkekvartalet, men det har en relativt tett og lineær fasadeside mot to gater isteden for en, mens en mer uryddig bakgård med små uthus er vendt mot en bakgate. Det karakteristiske for kvartalene i 1905 er at de er bebygd i randen slik at alle sidene blir likeverdige fasadesider, mens det indre av kvartalene blir rom for uthus, i prinsippet slik som Lilius type c) bredt kvartal med dobbel akse (jf. Del III Innledning). Kvartalene er helst lagt symmetrisk om hovedaksen som er Storgata. Det avmerkede kvartalet vest for Storgata like ved kirka var avsatt til et rådhusanlegg og fulgte ikke den vanlige kvartalsbyggingsmåten.

7.3 Kvartalet i Storgata, Bodø

Typehus på rekke

Kvartalet som er valgt i Bodø hadde bebyggelse fra tidlig på 1800-tallet, før Bodø ble by. Byggingen startet da *Det Trondhjemske Handels- og Fiskeri-Etablissement* (heretter *Etablissementet*) etablerte seg på Hundholmen i 1803.³⁶⁸ Utgangspunktet for kvartalet var de såkalte Baklandsstuene som ble oppført av Etablissementet. På fotografiet er dette de lave husene på høyre side med bislag vendt mot gata (fig. 7 M).

7 M. Kvartalet i Bodø sett fra Storgatas vestlige del. Fotografi fra før 1870 da de siste Baklandsstuene skal ha blitt revet. *Nordlandsmuseets årbok 1992*.

En skisse fra midt på 1800-tallet antyder hvordan de var bygd:

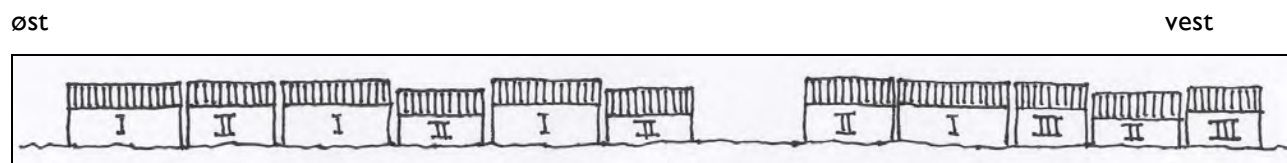

7 N. Skisse av Baklandsstuene i Bodø fra midten av 1800-tallet av fyrdirektør Diriks. Coldevin 1966 s. 171.

³⁶⁸ Kiil 1989 s. 22-23

En besiktigelse av Hundholmen i 1807 kan tolkes dit hen at det var to rekker med bygninger som lå etter hverandre på samme linje (fig. 7 O).³⁶⁹ De II bygningene (10 "Smaavaaninger" og et bakeri) var tømrede, og størrelsen varierte mellom tre forskjellige typer:

- Type I var på 11 x 8 alen (ca 7 x 5 meter). Fire våningshus med to lave etasjer.
- Type II var på 9 x 8 alen (ca 5.5 x 5 meter). Fem våningshus, enten med en etasje eller to lave etasjer.
- Type III var på 7 ¼ x 8 alen (ca 4.5 x 5 meter). Et våningshus og et bakerhus med to lave etasjer.³⁷⁰

7 O. Prinsippskisse av Baklandsstuene i Bodø sett fra nord (sjøsiden) i 1807. Den østlige rekka (venstre side) inngikk i kvartalet som behandles. Illustrasjon av forfatteren.

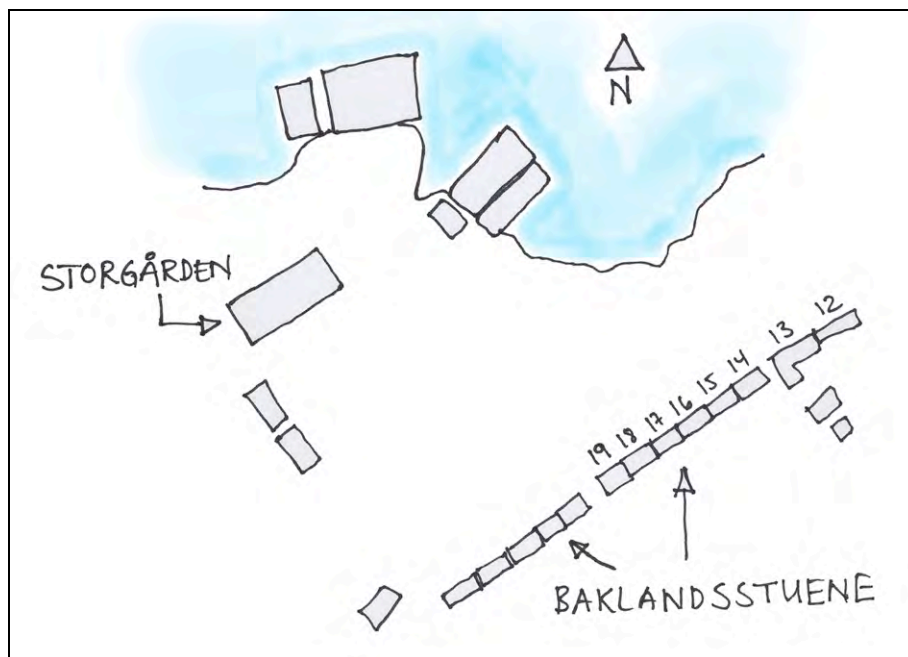
Den systematiske vekslingen mellom type I og II i den østlige rekka er en sterk indikator på at rekka har vært planlagt i sin helhet fra begynnelsen av, og det er mulig at det her var snakk om ferdighus. Den korte byggeperioden og at det var samme byggeherre støtter opp om en slik antakelse. Etablisementet hadde sitt utgangspunkt i Trøndelag der produksjon av monteringsferdige hus hadde vært en tradisjon i hvert fall siden 1700-tallet,³⁷¹ og ferdighus kan ha blitt produsert her for så å bli fraktet og reist på Hundholmen.

Boligene ble bygd for å huse Etablisementets arbeidsstokk. På Hundholmen lå de lave arbeiderboligene på ordnede rekker på den ene siden av den store plassen som skilte dem fra den store administrasjonsbygningen som hadde fasaden midt imot (fig. 7 P).

³⁶⁹ Besiktigelsen er gjengitt i Gudbrandson 1989 s. 351-352.

³⁷⁰ Coldevin (1937 s. 96-97 og 1966 s. 120) skriver at hver stue "var på 18 x 11 alen, hadde 3 værelser og kjøkken, inneholdt bakerovn, 4 fag vinduer, to kakkelovner og hadde en bordkledt kjeller under hver leilighet". Disse opplysningene stemmer ikke overens med besiktigelsen fra 1807. Coldevins påstander blir gjentatt av arkitekt Guthorm Kavli i *Trønderske trepaleer* (1966 s. 251).

³⁷¹ Sørby 1992 s. 18

7 P. Bodø omkring 1820 med matrikelnummer på bygningene i kvartalsrekka. Illustrasjon av forfatteren.

Måten arbeiderboligene var plassert i forhold til den store administrasjonsbygningen kan sammenliknes med samtidige verksanlegg som for eksempel Egelands verk (Aust-Agder), Bærums verk (Akershus) og Ulefoss jernverk (Telemark). Typisk for slike anlegg var den tydelige inndelingen av verksområdet i arbeiderboliger, administrasjon og arbeidssted.³⁷² På Egelands verk lå arbeiderboligene på rekke langs ei gate, og midt i mot på ca. 100 meters avstand lå forvalterboligen.³⁷³ Etablisementets bebyggelse som verksstruktur kommer jeg tilbake til i kapittel 8.

Baklandsstuene var i utgangspunktet treroms-stuer (type I) eller toroms-stuer (type II og III) av tømmer. Husene hadde som regel også små tilbygg av tømmer eller bindingsverk. På nordsiden av bygningene lå veien, og sørsiden av bygningene ble senere innsiden av et kvadratisk kvartal som utviklet seg her. En må derfor ta for gitt at alle bygningene hadde inngangen plassert på nordsiden, og var orientert mot veien. Coldevin skriver at det ble ”bygd 10 leiligheter som sammenhengende standardhus”.³⁷⁴ Det opplyses ikke hva han baserer dette på, og det stemmer ikke med besiktigelsen fra 1807. At stuene skal ha blitt bygd vegg i vegg som rekkehus er det ikke funnet skriftlig belegg for. Fotografiet fra 1870

³⁷² Brantenberg 1996a s. 72

³⁷³ Brochmann, b.2, s. 10. Brantenberg 1996a s. 97

³⁷⁴ Coldevin 1937 s. 96-97 og Coldevin 1966 s. 120. Coldevins påstander blir gjentatt av arkitekt Guthorm Kavli i *Trønderske trepaleer* (1966 s. 251).

(fig. 7 M) viser at de sto tett, men ikke hvor tett, mens skissen til Diriks (fig. 7 N) antyder at de hang sammen. Trekker en igjen parallellen til verksbebyggelse, finnes det flere eksempler på at arbeiderboliger ofte ble bygd som sammenhengende hus for flere husholdninger. Jørn Ørum-Nielsens studie fra Danmark viser at det særlig på 1700-tallet var vanlig med sammenbygde rekker av arbeiderboliger på et plan, og med privat inngang til hver bolig.³⁷⁵ På den annen side ble bygningene behandlet som separate enheter i besiktigelsen fra 1807, så spørsmålet forblir uavklart.

Fotografiet fra 1870 viser flere bygninger på hver side av Baklandsstuene (fig. 7 M, jf. 7 P):

- Matrikelnummer (mnr.) 19 ytterst i høyre billedkant, ble opprinnelig bygd i 1804, og ombygd i 1825.³⁷⁶ I 1825 bestod anlegget av en tømmerkjerne med kjøkken, stue, gang og en lav overetasje, samt svaler på tre sider. Hele anlegget var på 65 kvadratmeter og hadde en fasade mot gata på 11 meter.
- Den hvite panelkledde bygningen til venstre for mnr. 19 var opprinnelig en av Baklandsstuene, eller så ble huset bygd "fra nytt" på samme tomt.
- Mnr. 13 var nærmeste nabo til Baklandsstuene og ble bygd i 1814. Dette var opprinnelig en relativt lav treroms stue.³⁷⁷ Fasaden var ca 9.5 meter lang.
- Mnr. 12 ble oppført ved siden av nummer 13 i 1820 og må ha virket som et "ruvende" anlegg i sammenlikning med sin nabo.³⁷⁸ Fasaden var over 15 meter lang og høyden var kanskje 6 meter.³⁷⁹ Boligdelen var likevel basert på treroms-stua, men det var i tillegg rom på loftet og store svaler på hver side der den ene var innredet til krambod.

Når det gjelder bygninger i tilknytning til denne husrekka som for eksempel uthusbygninger, ser det ikke ut til å ha vært slike andre steder enn på mnr. 12 og 13. Disse har kommet til på 1830-tallet, hvis man skal ta utgangspunkt i branntakstene. I 1837-taksten er det for første gang ført opp fjøs og stabbur på mnr. 12 og bare stabbur på mnr. 13.

Det har blitt hevdet at alle Baklandsstuene var borte i 1870,³⁸⁰ men folketellingen 1875 viser noe annet. Her vises det til at matrikel nummer 14 og 15 er "Baklands bygning". Det bodde tre personer som var understøttet av fattigkassa, så sannsynligvis var boligstandarden lav slik de gamle Baklandstuene må ha fremstått så sent i århundret. Men

³⁷⁵ Ørum-Nielsen 1988 s. 153

³⁷⁶ Takst 29.august 1826, Jg I Brannforsikring 1817–1828, Amtmannen i Nordland, SAT.

³⁷⁷ Takst 29.august 1826, Jg I Brannforsikring 1817–1828, Amtmannen i Nordland, SAT

³⁷⁸ Takst 22.august 1822, Jg I Brannforsikring 1817–1828, Amtmannen i Nordland, SAT

³⁷⁹ Høyden er ikke oppgitt i alen men i omfar. Den hadde 24 omfar.

³⁸⁰ Slik det påstås i Nordlandsmuseets årbok 1992 s. 21

Baklandsstuene som lå på mnr. 16 og 17 var borte og erstattet med nye hus i 1875. Her hadde kjøpmann Koch innrettet seg med en ganske stor forretning.

Som jeg har gjort rede for i kapittel 5.2 så skjedde det ikke så mye når det gjaldt bebyggelsen i Bodø før på 1860-tallet – rekkekvartalet stod nærmest uforandret i flere tiår. Til forskjell fra rekkekvartalet i Hammerfest, utviklet det seg ikke et gateløp på baksiden av husrekka. Dette skyldtes at den videre bebyggelsen ble lagt lenger mot øst, fremfor å bli lagt i rekker bakover. Reguleringsplanen fra 1863 sørget for at bebyggelsen som siden kom sør for rekka ble plassert i henhold til bygningslovens kvartalsprinsipp.

Kvartalet formes etter bygningsloven

De to fotografiene (fig. 7 Q og 7 R) er tatt fra omtrent samme sted på torvet med cirka tyve års mellomrom.

7 Q. Torvet i Bodø med husrekka i bakgrunnen på slutten av 1800-tallet. Den lave bygningen bak folkemassen er siste rest av Baklandsstuene. Salten museum.

7 R. Torvet i Bodø med kvartalet i bakgrunnen en vinterdag i 1905. Tandberggården fra 1904 ruver på hjørnet av Storgata og Torvgata. *Nordlandsmuseets årbok 1992.*

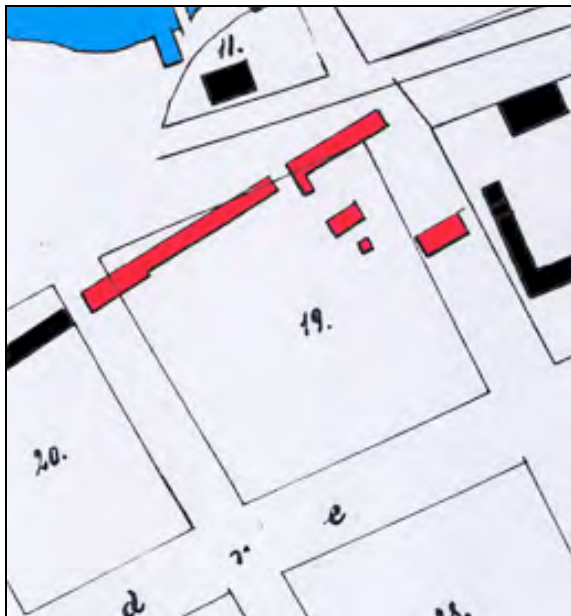
Fotografiene forteller om byens endrede byggemåter. Kvartalets fasade mot torvet og Storgata domineres av to-etasjes panelkledde hus med tette vindusrekker i begge etasjer. Uten at fotografiene røper for mange detaljer, kan en være ganske sikker på at vindusgerikter og dørportaler var preget av klassisistiske detaljer. Dette var av de utallige variantene av empirehuset som ble bygd gjennom brorparten av 1800-tallet (1800–1870). På det eldste fotografiet (fig. 7 Q) ses imidlertid en noe eldre type. Bygningen (mnr. 19) er lavere og smalere enn de øvrige. Taket var torvtekt og overetasjen lav. Siden dette var en av Baklandsstuene var bredden kanskje bare 5 meter, eller en tømmerlengde. Kontrasten mellom 1800-tallets hjørnebygning og bygningen som ble reist i 1904 er stor. Tandberggården i mur med sine tre og en halv etasjer var ikke bare moderne med hensyn til byggematerialer og størrelse – her var det også en helt ny stil. Klassisismens horisontale verdighet var ikke lenger den ”universelle” arkitekturstilen, nå kunne det for eksempel bygges middelalderinspirerte tårn og trappegavler. Det var en stil og en størrelse som ikke stod mye tilbake for det som samtidig ble bygd i Karl Johans gate i Kristiania.³⁸¹

Byggingen av Tandberggården førte også til at kvartalet omsider fikk den planformen det skulle ha i følge reguleringsplanen. Den gamle gården hadde ”stukket for langt frem” i

³⁸¹ Se for eksempel fig. 157 i Brekke, Nordhagen og Lexau (*Norsk arkitekturhistorie*) 2003

Torvgata slik at gata ble under halvparten så bred som den skulle. De fire kartutsnittene (fig. 7 S) viser forholdet mellom bebyggelsen og reguleringen fra 1860 til 1907.

1860

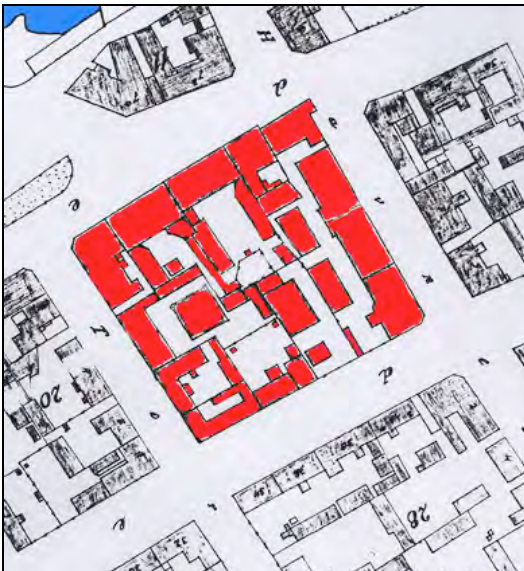
Ca. 1880

1893

1907

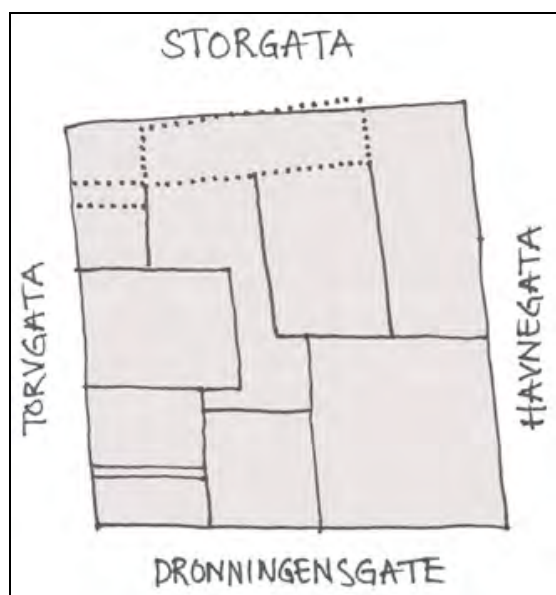

7 S. Kartutsnitt fra perioden 1860–1907 som viser forholdet mellom bebyggelse og regulering i kvartalet. Markering med rødt av forfatteren. For kildehenvisning se figurene 5 F, 6 D og 6 E. Kartutsnitt 1893 er fra RA, kartsamlingen, Id. 90.

Frem til 1860 var det bare bebyggelse mot torvet og Storgata. I 1865 hadde det, i følge det folketellingen viser, kommet opp to bygninger i Torvgata og dermed var reguleringsplanen fra 1863 iverksatt i fysisk form. Men mot Storgata tok det lengre tid før reguleringen og

bebyggelsen samsvarte. Dette skyldtes at den eldre bebyggelsen ikke ble tvunget vekk av aktive reguleringsiltak. I tillegg ble ikke den nye bebyggelsen som erstattet Baklandstuene satt opp etter reguleringslinjene. Dette ses på kartet fra 1880-tallet. Deretter ser det ut til at reguleringslinjen langs Storgata har blitt modifisert, slik at den ble tilpasset den eksisterende bebyggelsen. Gårdeierne holdt kanskje på sin rett til å bygge på den opprinnelige tomte, og tillot ikke at det offentlige gaterommet skulle spise seg inn på den.

Når det gjaldt utmålingen av tomtene i kvartalet, ser det ikke ut til å ha foregått etter et bestemt formalt mønster. En skisse over tomteutmålingene i perioden 1863 til 1873 vitner om en usymmetrisk oppdeling (fig. 7 T).

7 T. Tomteutmålinger mellom 1863 og 1873. Gatenavnene stammer fra "gatedåpen" i 1888. Da kvartalet ble regulert i 1863, het gatene Hovedgata (= Storgata) og parallelt Søndregate (= Dronningensgate). Illustrasjon av forfatteren etter skisse fra BT.

Fra det offentlige side har det ikke blitt målt opp tomter på forhånd, som så har blitt lagt ut for salg. Trolig fikk kjøperen målt opp den tomtegrunnen som var ledig, og så mye han trengte og hadde råd til. Kvartalets tomtestruktur kan dermed ikke karakteriseres som en type i henhold til for eksempel Henrik Lilius betegnelser. Kvartalene som er undersøkt, både i Hammerfest og Bodø, hadde en asymmetrisk eiendomsinndeling, og det er ikke mulig å snakke om akser i disse kvartalene.

I 1865 bodde det 60 personer i dette kvartalet, og de store husholdningene lå mot Storgata. Fra 1865 til 1875 hadde folketallet i kvartalet økt til 89 personer. På dette tids-

punktet hadde det skjedd en viss byfornyelse mot Storgata og det hadde kommet flere bygninger til langs Torvgata og Dronningensgate. Folketellingen viser at det ble bygd stort: I Torvgata 5 var det hus for hele 18 mennesker i fire husholdninger. Ved siden av, mot Dronningensgate, ble det bygd nok en leiegård med 12 beboere. Tomta på hjørnet av Dronningensgate og Havnegata var stor og utmålt til det *Salsburgske Interesseseelskab* ved J. C. Koch allerede i 1864, men det var ikke registrert noen beboere på tomta i 1875. Dette kan bety at det stod en bygning der, for eksempel en lagerbygning eller et produksjonslokale, som ikke inneholdt boliger. Kartet fra 1880-tallet viser at det lå en bygning der på størrelse med Storgården.

Når man bruker folketellingene fra 1865, 1875 og 1900 som kilder, ser det ut til at bygårdsdrift, som har vært vanlig i de fleste norske byer, er noe som er på vei ut mot slutten av 1800-tallet. I kvartalet som undersøkes her var det i 1865 registrert til sammen tre kyr, seks får og en gris, samt at en av husholdningene hadde bygg og poteter. Det betydde ikke at det var potetland og saueflokker omkring husveggene i kvartalet, men sannsynligvis at huseieren hadde mark i utkanten av byen. På en annen side kan det godt ha vært en hest eller en gris som hadde tilhold inne i byen. I tellingen fra 1875 oppgis det at det var husdyr i en del kvartaler, men ikke i kvartal nummer 19. I 1900-tellingen har ikke dyr vært talt overhode, men det fantes fjøs og staller i byen, så en må gå ut ifra at det fremdeles var husdyrhold.³⁸²

Kartet fra 1880-tallet viser at kvartalets indre ikke er særlig utnyttet. Bebyggelsen var lagt i randen av kvartalet, men bare på tre av sidene. På 1893-kartet har randbebyggelsen fått forlengelser inn i bakgårdene, og folketellingen 1900 forteller mer detaljert om kvartalets indre strukturer. I kvartal nummer 19 var en del mindre uthus som ble brukt til lagring av forskjellig ting (pakkboder, vedskjul) samt rom for privéer (doer). Det fantes også et par bryggerhus, et skredderverksted, en mineralvannfabrikk og et "komplex paa 3 hovedbygninger, 2 bagbygninger samt 2 udhuse". Komplekset eide rom for blant annet syv butikker og et postkontor. På samme adresse bodde 11 personer midlertidig i et "logihus". Det kan dermed se ut til at det var et slags hotell her også. Kvartalet var fast bosted for 127 mennesker.

³⁸² I hele Bodø var det i 1900 24 fjøs, 14 staller og, for å se det i forhold til bebyggelsen for øvrig, 336 våningshus.

7 U. Utsnitt av kart over Bodø som viser kvartalet i 1914. BT.

Folketellingen 1900 røper at kvartalet hadde fått bebyggelse også mot Havnegata, mens kartet (fig. 7 U) viser at bebyggelsen i denne delen av kvartalet ser ut til å hatt innganger fra innsiden av kvartalet, og ikke fra Havnegata.³⁸³ De eldre gårdene mot Storgata og Torvgata har innganger fra gata. Det var altså ikke gitt at det var én måte å bebygge kvartalet etter bygningsloven. Byggeskikken endret seg fra utelukkende trebebyggelse til innslag av murhus, og den gjennomsnittlige størrelsen på bygningene økte i høyde og bredde. Bygningenes funksjoner hadde et bredt spekter mot slutten av perioden; fra bolig og butikk, til verksted, fabrikk og bryggerhus og vedbod. Her foregikk produksjon, konsumpsjon og det daglige familieliv – kvartalet hadde blitt som en by i miniatyr.

7.4 Fra hierarkisk til nøytral struktur

Sosiolog og filosof Jürgen Habermas beskriver i avhandlingen *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1961) to hovedformer for offentlighet knyttet til historiske epoker. Den *representative offentligheten* fra middelalderen ble avløst av den *borgerlige offentligheten* som begynte å ta form på 17- og 1800-tallet. Den "representative offentlighet konstituerer seg ikke som et sosialt område, som en offentlighetens sfære – snarere er den et slags statussymbol", og

³⁸³ Dette hvis man tolker angivelsen av trapper som det samme som innganger.

innhaveren representerer sin status offentlig: ”han viser seg, fremstiller seg som legemliggjørelse av en eller annen ’høyere myndighet’”.³⁸⁴ Øvrigheten trer frem for folket og kunn gjør hva som gjelder som ramme for felleslivet i samfunnet. Ordet offentlighet kommer av det tyske *Öffentlichkeit*, der *offen* betyr åpen. Teologen Tarald Rasmussen beskriver den representative offentligheten som ”åpen i den ene enden – altså ut mot folket”.³⁸⁵ Den andre enden, der budskapet ble utformet, var derimot lukket og omgitt av hemmeligholdelse.

Med borgerlig offentlighet forstås ”først og fremst den sfære der privatfolk samles til publikum. Denne offentlighet – som er reglementert av øvrigheten – gjør publikum straks krav på for å bruke den til en konfrontasjon med de offentlige myndigheter om de almene regler for samkvem”.³⁸⁶ Den er ”i sitt vesen åpen i begge ender, på alle kanter” og har som en viktig konsekvens utviklingen av demokratiske styreformer. Den skal ikke bare nedfelles seg i meninger og tolkninger som er offentlig tilgjengelig – det er også slik at meningene og tolkningene skal konstitueres i en åpen prosess, hvor alle ideelt sett skal kunne få si sitt.³⁸⁷ Med den nye, borgerlige offentligheten blir også det *private* definert på nytt. Habermas bruker et eksempel fra arkitekturhistorien som illustrasjon: I England begynte landadelen å bygge om husene sine på 1600-tallet slik at fellesrommene ble mindre eller helt fortrent til fordel for det enkelte familiemedlems særskilte rom. De store gårdsplassene, der så mye av livet hadde utspilt seg, skrumpet inn og ble flyttet til baksiden av huset.³⁸⁸ I kontrast står et eksempel fra den representative offentlighet i Versailles. Her ble den kongelige seng en scene for daglige *lever-* og *coucher-*seremonier der hoffet var publikum for majestetens morgenstell og kveldsstell. Det mest intime ble til noe offentlig betydningsfullt.³⁸⁹ I den borgerlige offentligheten blir det private forbundet med enkeltmenneskets rett til å være alene og uten publikum.

Endringene av bebyggelsesmønstrene i Hammerfest og Bodø gjennom 1800-tallet kan forstås på en ny måte med utgangspunkt i Habermas’ begreper om det offentlige og det private. La meg først rekapitulere noen av funnene i den foregående analysen. Utbredelsen av rekkekvartal og vinkelkvartal kan forstås på flere måter. Ørum-Nielsens undersøkelser viser at bebyggelsen på 17- og 1800-tallet i de fleste provinsbyene i Danmark var lagt med

³⁸⁴ Habermas (1961) 1991 s. 6

³⁸⁵ Rasmussen 1996 s. 10

³⁸⁶ Habermas (1961) 1991 s. 25

³⁸⁷ Rasmussen 1996 s. 11

³⁸⁸ Habermas (1961) 1991 s. 42

³⁸⁹ Habermas (1961) 1991 s. 9-10

langveggen mot gata i lange rekker. Bare i visse områder av landet, særlig i sør, var arkitekturen påvirket av nabolandenes bebyggelse det gavlen var vendt mot gata.³⁹⁰ Den funksjonelle fordelingen med å legge bygningene på denne måten i tettbygde områder var at det ga gode lysforhold innendørs. Bygninger med vinduer kun i gavlen må ha krevd mer kunstig belysning. I de nordnorske byene hadde rekkebebyggelsen ofte en sjøvendt orientering. For folk som levde av det havet kunne tilby, var det stadige blikket mot horisonten og vær og vind en vesentlig del av hverdagen, og hus på rekker kan tolkes ut i fra en slik funksjonalitet. Rekkekvartalet har vært dominerende i deler av Vadsø der rester av fenomenet kan studeres i dag (fig. 7 V).

7 V. Rekkekvartal Ytre Kvenby i Vadsø (Espensengården) slik det ser ut fra gata som går bak kvartalet. Foto ved forfatteren 2004.

Her bør det bemerkes at Vadsøs rekkekvartaler har sin opprinnelse i reguleringsplanen fra 1848, der denne kvartalstypen var den mest brukte. Vadsø bebyggelse før reguleringen kan ikke sies å ha noen tydelig form for kvartalsdannelser (jf. fig. 4 B).

Da Hammerfest og Bodø ble anlagt var det en begrenset gruppe av befolkningen, borgerstanden, som ble lokket med privilegier for at de skulle utvikle byene. I Norge hadde byprivilegier formelt vært knyttet til borgerstanden siden 1662, og ved etableringen av byene i Nord-Norge ble det nedfelt kjøpstadsprivilegier der særlig borgerskapet fikk en rekke rettigheter og friheter. Borgerne i de nordnorske byene kunne, som stand, se tilbake på en solid tradisjon som privilegert samfunnsgruppe. Borgerstanden bestod av et øvre skikt av velstående handelsborgere som menget seg med embetsstanden, det vil si presten,

³⁹⁰ Ørum-Nielsen 1988 s. 184

magistraten, amtmannen og andre i offentlige stillinger. Høkere, verthusholdere og håndverkere utgjorde et lavere skikt. Byene bestod også av upriviligerte eller ”den ringere stand”: dagarbeidere, fiskere, tjenestefolk og fattige som levde på almisser.³⁹¹ Et karakteristisk trekk ved standssamfunnet var at stendene var temmelig fastlåste kategorier. Det var en klar bevissthet om den enkeltes plass i hierarkiet, og en ble født, giftet seg og døde innenfor samme stand.

Som Leonie d’Aunet observerte lå de pene trehusene med fasaden mot Storgata i Hammerfest, mens de fattigslige hyttene lå i sidegatene. Den aksiale Storgata var den viktigste forbindelseslinjen mellom nord og sør i byen, og dannet hovedskillet mellom havnebebyggelsen i øst og den øvrige bebyggelsen i vest. Denne hovedåren i byen oppstod tidlig som en tydelig struktur i bylandskapet. Inntil byggingen av den nye kirka og etableringen av Kirkegata, var det ingen gater som krysset Storgateaksen, men gata var utgangspunkt for mange sidegater både mot øst og vest. Gatenettet kan karakteriseres som et hierarkisk system av overordnede og underordnede gater. Det var mot Storgata de samfunnsledende familier (handelsborger- og embetsmannsfamilier) hadde sine husfasader – jo nærmere torvet, jo mektigere. De utgjorde rett og slett et aristokrati, mente d’Aunet:

*C’est là que respire l’aristocratie du pays; aristocratie marchande, comme vous pensez bien; car la seule rage du commerce peut engager les hommes riches à résider dans un lieu aussi affreusement misérable.*³⁹²

Der ånder stedets aristokrati, handelsaristokratiet selvsagt, for det kan kun være lidenskapen for handel som gjør at velstående mennesker bor i slike skrekkelig miserable omgivelser.³⁹³

I Bodø ble ikke arbeidernes boliger skjøvet ut i sidegatene, men tvert i mot plassert midt i mot den ruvende Storgården for å underlegges visuell kontroll. De lave tømmerstuene kom dermed til å ligge i byens mest sentrale strøk med adresse i hovedgata og utsikt til torvet. Strukturen fra Etablissementet som ble etablert helt på begynnelsen av 1800-tallet, kom til å være et vedvarende trekk i Bodø nesten ut århundret. Selv om Storgården og Baklandsstuene gradvis mistet de opprinnelige funksjonene, ble de fysiske strukturene konservert i bystrukturen. Forestiller en seg et ”regularitetstänkande” i tråd med Sten Rentzhogs resonnement, var tilpasning til det eksisterende karakteristisk for byorganiseringen før lover og planer regulerte bebyggelsen. På samme måte som en var født

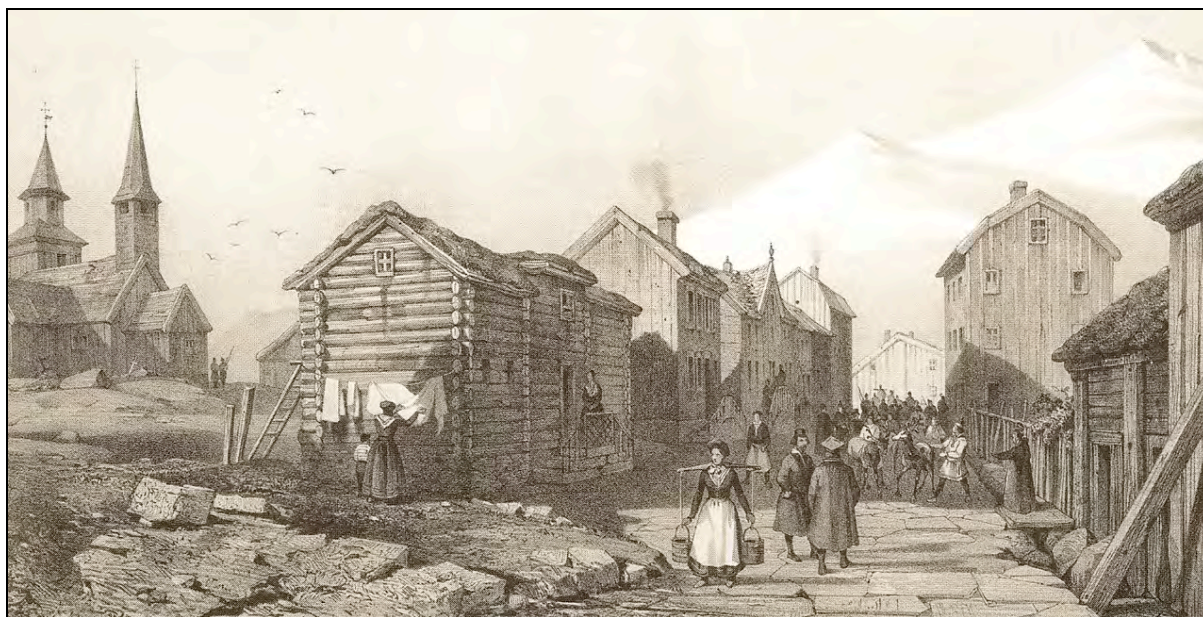
³⁹¹ Pryser 1999 s. 23

³⁹² d’Aunet 1995 s. 124-125.

³⁹³ Egen oversettelse.

inn i en plass i samfunnet og måtte forbli der, ble heller ikke gamle bebyggelsesmønstre brutt. I det statiske sosiale systemet kjente man sin plass, og hvert hus ble tilpasset omgivelsene. Den samfunnsorden som borgerskapet hadde etablert i første halvdel av 1800-tallet ble bekreftet, konservert og stadig forsterket i bybebyggelsen.

Borgerskapets særlige rettigheter gikk i oppløsning i løpet av 1800-tallet. For eksempel forsvant det rene borgerlige organet av "eligerede menn" da formannskapsloven kom i 1837, og flere lover fra og med håndverkerloven 1839 var med på å oppløse de gamle monopolrettighetene som borgerskapet hadde til å drive handel og håndverk. Samfunnet var i forandring og dette kan også avleses når forholdet mellom gate og kvartalsbebyggelse fra det tidlige 1800-tallet sammenliknes med forholdet senere i århundret. De gamle rekkekvartalene hadde en representativ fasade mot den ene gata, mens forbipasserende i sidegatene kunne se uthus, vedstabler og klesvask (fig. 7 W).

7 W. Skillet mellom privat og offentlig byliv var flytende (jf. fig. 4 C).

I tillegg var ofte bygninger som tilhørte samme eiendomsanlegg plassert på hver sin side av gata, som da nærmest ble et tun. Skillet var uklart mellom det som vi i dag vil betegne som den private og den offentlige sfære. Noen satt kanskje opp et stakitt som en grensemarkør, men et skarpere skille mellom gate og kvartal var noe som fulgte av det nye kvartalsprinsippet i bygningsloven.

Bygningsloven 1845 innførte et nytt gatesystem. Gatene skulle ha en minstebredde, noe som betydde at de fleste gatene ble regulert til 12 alens bredde. I tillegg skulle de krysse hverandre i rette vinkler, og være åpne i begge ender. Smug og bakgater skulle i prinsippet ikke eksistere. Den nye kvartalstypen i Hammerfest kan studeres på fotografiet fra Nedre Grønnevolds gate omkring år 1900 (fig. 7 K). Ved århundreskiftet ble byggeplanene strengt overholdt slik at fasadeveggene fluktet. Den nye stramheten ble understreket av skifertakene, i kontrast til de lodne torvtakene. Kvartalsutnyttelsen var høynet i og med at bebyggelsen jevnt over hadde blitt større, og også kjellerlokalene hadde blitt utnyttet til forretningsdrift. De avfasede kvartalshjørnene og de valmede takene på hjørnehusene hadde avrundet overgangen fra en gate til tverrgata. Hele kvartalets ytre side hadde blitt jevnet og utglattet til en kompakt enhet.

I Bodø ble det som opprinnelig var et rekkekvartal bebygd langs sidene i etapper: Den eldste bebyggelsen lå mot Storgata, deretter ble det bygd mot Torvgata på 1860-tallet, mot Dronningensgate på 1870-tallet og til slutt mot Havnegata på 1890-tallet. Kvartalstypen forandret seg fra rekkekvartal til et mer eller mindre kvadratisk kvartal med bebyggelse langs fire sider og et bakgårdsrom. Kvartalets indre ser ut til å ha blitt utnyttet i større grad de siste tyve årene av århundret med bygging av større våningshus og flere uthus inne i kvartalet. Ved århundreskiftet hadde bebyggelsen blitt kompakt og tett mot gatene, og gårdsrommet var høyt utnyttet. Gårdsrommet var likevel ikke bare en bakgård. For eksempel ble hovedinnganger plassert på innsiden av kvartalet, fremfor mot Havnegata. Det utviklet seg en intern infrastruktur i kvartalene som var hjem for over hundre personer mot slutten av århundret.

Bygningslovens ideal var firkantede kvartaler med fasader langs alle fire sider. På begynnelsen av århundret hadde bolighusene som regel en etasje, mens utover i århundret har vi sett at bolighus ble bygd på i høyden, og mot slutten av 1800-tallet kan en snakke om leiegårder med to eller tre leiligheter. De firesidede kvartalene ble etter hvert kompakte enheter der bygningene dannet en sammenhengende tett og jevn høyde fasade. Uthusene skulle ligge skjult inne i kvartalet, og her skulle alskens arbeid knyttet til husholdningene foregå. Innbyggernes private anliggende skulle bales med innenfor kvartalets fasader (fig. 7 X).

7 X. De firkantede kvartalene skapte et skarpere skille mellom det private og det offentlige. Bodø slutten av 1800-tallet. Salten museum.

Rutenettsystemet kan leses som utsagn om at moderne og demokratisk samfunn har "nøytrale" rammer der det er viktig å ha åpne arenaer for meningsutveksling og private interesser holdes utenfor. Richard Sennett beskriver rutenettsplanen i amerikanske byer fra slutten av 1700-tallet og fremover som nøytralt, men da i en kritisk forstand som en fornektelse av forskjell, en måte å viske ut uenighet og "fjerne kildene til friksjon".³⁹⁴ Rutenettet illustrerer et prinsipp om sjel livets fred, skapt gjennom orden, presisjon og klarhet. Kvadraturens asketiske form og funksjon passet til protestantismens etikk – det var ingenting i den ytre verden som kunne tilfredstille den åndelige tørsten.³⁹⁵ Protestantenes asketiske ideal kommer til syne når produksjonsoverskuddet ikke blir brukt til å vise frem rikdommens prakt, men pløyd inn i nye investeringer. Sennett ser nøytraliseringsen av byrommene som et trinn i kapitalismens utvikling, og som kom til å tjene en bestemt maktfunksjon som hadde til hensikt å skjule sosiale spenninger, konflikter, meninger og forskjeller.³⁹⁶ Med andre ord ikke en struktur for demokrati, men for kapitalisme.³⁹⁷ Sennett mener at rutenettsplanleggingens gatenett ikke skaper rom for ytringer og samtale, men

³⁹⁴ Sennett 1997 s. 143

³⁹⁵ Pløger 2001 s. 67

³⁹⁶ Pløger 2001 s. 70, Aspen og Strømmodden 1991 s. 30-37

³⁹⁷ Sennett 1990 s. 53

tvert i mot at hensikten var bevegelse og stadig produksjon.³⁹⁸ For eksempel ble det i Chicago og San Francisco på 1800-tallet blant tusenvis av kvartaler bare avsatt plass til en håndfull offentlige plasser.³⁹⁹

Betraktes rutenettet i de norske byene i kontrast til den gamle hierarkiske bystrukturen, mener jeg at rutenettet kan tolkes på en annen måte. Overgangen fra standssamfunnets gate- og kvartalssystem med flytende grenser mellom det private og offentlige, til rutenettssystemets åpne gatestruktur og lukkede privatrom, ser jeg som utsagn om den pågående demokratiseringsprosessen på 1800-tallet. Den hierarkiske gatestrukturen speiler samfunnsforholdene i privilegiesamfunnet og bekreftet og opprettholdt forskjellen mellom innbyggerne. Rekke- eller vinkelkvartalenes halvprivate sfære ble erstattet av rektangulære barrierer som lukket seg omkring privatlivet som festningsmurer. Samtidig ble livet utenfor kvartalene kontrollert av samfunnets mange observerende øyne. I den borgerlige offentlighetens æra ble det offentlige rom både mer åpent og tilgjengelig, samtidig som den som bevegde seg i det nye offentlige rommet ble underlagt en mye større visuell kontroll. Det var ikke like enkelt å ha oversikt over tidligere tiders mørke og svingete gatenett med smug og andre uregelmessigheter. Den gamle strukturens antatt uformelle bevegelsesmønstrene på kryss og tvers mellom hus og brygger må ha blitt begrenset. Mot slutten av 1800-tallet fikk gatene i tillegg belysning. Gatebelysningen har i Europa en lang historie som middel mot urolige menneskemengder eller mer snikende, lyssky virksomhet.⁴⁰⁰

Bygningsloven innførte et system av like gater. I prinsippet ble man ikke lenger født i en sidegate eller hovedgate, og den enkeltes livsløp var ikke beseglet i fødselsøyeblikket. Forskjellene mellom folk ble holdt innenfor en privat ramme (kvartalet), mens gata var et nøytralt, offentlig rom der alle, i teorien, skulle kunne ytre seg. Det var en struktur for demokratibyggning.

³⁹⁸ Sennett tar opp forholdet mellom byrom og demokrati i foredraget "The Spaces of Democracy". Han påpeker viktigheten av rom for å lytte (slik som teateret i det gamle Hellas) og rom for møter og samtaler (som på agoraen): "The square prepares people for debate; the theater visually disciplines them". Sennett 1998 s. 21

³⁹⁹ Sennett 1990 s. 48

⁴⁰⁰ Garnert 1993 s. 124 og 243

8. Torv

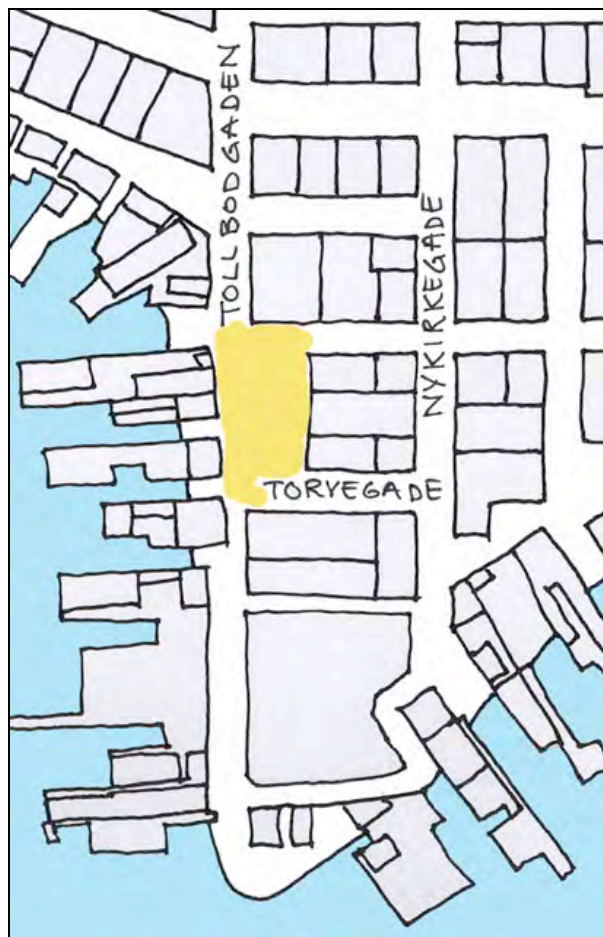
8.1 Allmenninger og torv

Allmenningene var viktige i norske kystbyer helt fra middelalderen, og blir nevnt i Byloven av 1276. Her blir det bestemt at allmenningene skal ha en minstebredde på 8 gammelnorske alen, noe som tilsvarer 4,4 meter.⁴⁰¹ Byallmenningenes funksjon fra middelalderen av var, som "allmenn" antyder, å sikre alles tilgang til sjøen, og dermed kan en si at det som skilte allmenningene fra gatene var at de alltid ledet ned til sjøen. Funksjonen som brannskille må ha blitt tillagt allmenningene på et senere tidspunkt, for minstebredden som nevnes i Byloven av 1276 var på langt nær tilstrekkelig for å hindre spredning av brann. Etter de store brannene i Bergen på 15- og 1600-tallet ble nye allmenninger anlagt, og flere av hovedgatene og de eldre allmenningene ble gjort bredere for å forebygge og begrense senere branner.⁴⁰² I Hammerfest ble havna forbundet med torvet og byens hovedåre via alle allmenningene (jf. fig. 5 C). Å sikre tilgangen til sjøen var her allmenningenes hovedfunksjon, å forhindre spredning av brann må ha vært sekundært i Hammerfest. Særlig allmenningene på den nordlige delen av byneset var altfor smale til å ha noen effekt, dessuten stopper allmenningene i Storgata, noe som også tilsier at hovedhensikten ikke var å lage brannbelter. 1700-tallets ideal – hvis man tolker amtmann Sommerfeldts kjøpstadskonsept for Tromsø i slike termer (kap. 3.3) – var å plassere torvet i overgangssonen mellom havna og byens kvartalsbebyggelse, som en utvidelse av gata nærmest sjøen. I torvets midtakse, på motsatt side av havnebebyggelsen, skulle rådhuset ligge, og fra torvplassen skulle man kunne gå strake veien til to andre offentlige bygninger: kirke og tollbod. Torvet skulle altså forbinde alle byens hovedfunksjoner: offentlig myndighet (geistlig og verdslig), privathus (hjem og arbeidssted) og havn. I Hammerfest og Bodø var torvet plassert nær havna. Lokaliseringen var kanskje den utslagsgivende faktoren for at plassen, som ikke var planlagt som torv fra begynnelsen, tilslutt ble et torv. I begge byer var torvene direkte bundet sammen med hovedgata. I Hammerfest var torvet opprinnelig en del av Storgata, mens Hovedgata i Bodø gikk langs sørsiden av torvet (fig. 5 F). Vadsøs første reguleringsplan (1848) er uttrykk for samme tenkemåte: torvet ble lagt som en utvidelse av Tollbodgata som gikk rett innenfor

⁴⁰¹ Helle 2006 s. 89

⁴⁰² Eliassen 2006 s. 186. De bredere allmenningene kan også ses i forbindelse med renessansens nye byidealer som innebar en sans for perspektivvirkninger. Større rom i byen hadde kanskje blitt estetisk tilfredsstillende.

bryggerekkenne på vestsiden av Ørtangen (fig. 8 A). Denne planen har slående paralleller til Tromsøkonseptet.

8 A. Utsnitt av reguleringskart over Vadsø 1848 med torvet markert. Illustrasjon av forfatteren.

I Hammerfest etter brannen i 1890 ble torv og allmenning slått sammen. Den tradisjonelle forbindelsen mellom havn og torv ble opprettholdt, men den nye torvallmenningen fungerte også som et reelt brannskille. I Bodø ble det aldri anlagt eller planlagt allmenninger ned til sjøen. Det var ikke samme behov for å sikre allmennhetens interesser på denne måten som i den tette byen under fjellet. Dessuten vokste Bodø i hovedsak etter innføringen av bygningsloven 1845. I følge loven skulle gatene ha en minimumsbredde og fortsette rett ned til sjøen. Den allmenne tilgangen til sjøen trengte ikke lenger å bli sikret spesielt, og allmenningene hadde mistet sin primærfunksjon.

8.2 Torv og torvallmenning i Hammerfest

Plassdannelsen

Et Hammerfestprospekt fra 1798 viser et bilde av et typisk handelssted med hovedbygningen liggende med langsiden mot sjøen, flankert av boder og brygger med gavlen mot sjøen (fig. 8 B).⁴⁰³ Videre er det karakteristisk for mange handelssteder at det mellom hovedbygningen og stranda er et tun som kan betegnes som et sjøtun.⁴⁰⁴ Hammerfest hadde i minst 150 år vært handelssted med kongelig privilegium. Sammenliknes prospektet med kartmaterialet tyder det på at handelsstedets sjøtun lå på stedet som siden ble torv – torvplassen hadde altså en svært lang historie som en åpen plass i bebyggelsen i Hammerfest.

8 B. Hammerfest sett mot vest i 1798. Tegning av forfatteren etter Jacob Hiorts prospekt. Smaaskjær 1989 s. 10-11.

Prospektet viser den ytterste delen av byneset som utgjorde den eldste delen av Hammerfest by. Etter hvert dannet det seg et torv i samme område. Presten Frederik Rode (1800–1883) la særlig merke til torvet:

...ligesom ogsaa i den nordlige Ende et lidet Torv af rhomboidalsk Form har dannet sig. [...]

En Vandledning er for ikke mange aar siden fuldført, og et Springvand derved istandbragt

⁴⁰³ Tegningen er gjengitt i Smaaskjær 1989 s. 10-11, som skriver at den sannsynligvis er tegnet av kjøpmannen Jacob Hiort i 1789.

⁴⁰⁴ Hage 2008 s. 151

midt paa Torvet. Dette saavel som Gaderne er ligeledes i senere Tid broelagt med flade Steenheller, hvorved Byen har vundet betydelig.⁴⁰⁵

Fredrik Rode skrev dette omkring 1834, og beretningen var ledsaget av en kartskisse der torvplassen med en punktmarkering av "springvannet" er avmerket.

8 C. Torvet i Hammerfest markert gult. Illustrasjon av forfatteren etter kart over Hammerfest 1834 (jf. fig. 7 E).

William Hurton beskrev også torvet med vannposten eller springvannet etter en reise "from Leith to Lapland" i 1850:

There is now a sort of market square, paved, with a huge deep almost wooden fountain in the centre, but it was almost dry when I saw it.⁴⁰⁶

Derimot nevnes ikke torvet av den samtidige Leonie d'Aunet, men hennes beskrivelse av byens hovedgate er interessant fordi hun mener at gata "går litt på skrå fra havnen og oppover",⁴⁰⁷ eller på fransk: "elle prend le croissant du port en diagonale".⁴⁰⁸ Ut i fra Rodes kart skulle man tro at Storgata måtte beskrives som en rett akse som ble avsluttet ved

⁴⁰⁵ Rode 1842 s. 36-38. Rodes bok er trykt i 1842, men er basert på observasjoner gjort i perioden 1826–1834. Han daterer selv kartet til 1834.

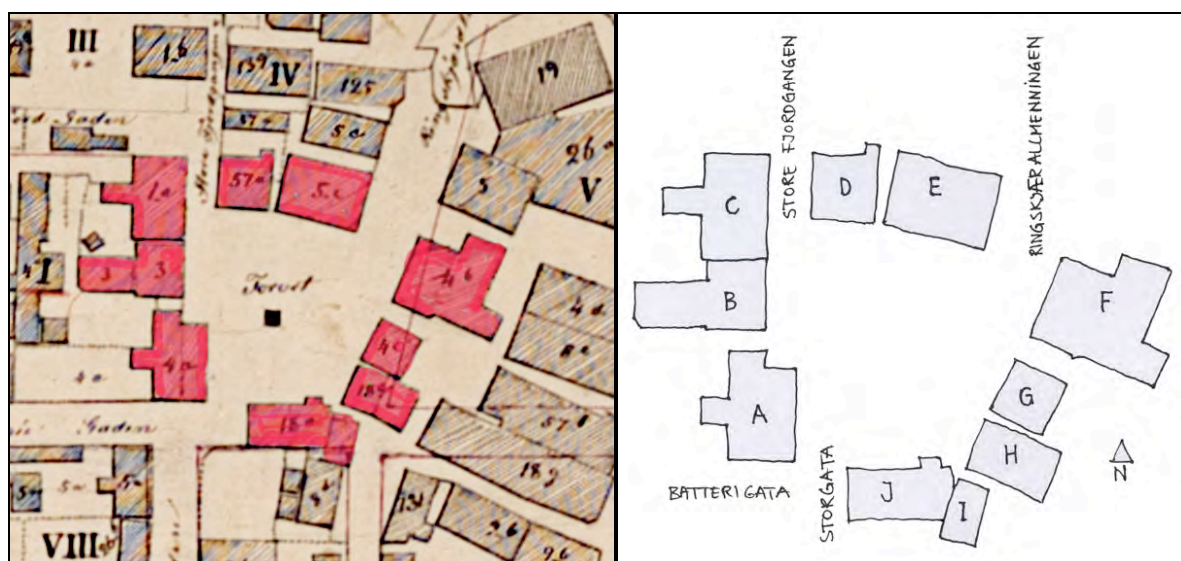
⁴⁰⁶ Hurton 1851 s. 220

⁴⁰⁷ d'Aunet 1968 s. 64

⁴⁰⁸ d'Aunet 1995 s. 126

torvet, og ikke at den gikk på skrå opp fra havna. Men en sak er hva tilreisende la merke til – mer bemerkelsesverdig er hvordan den lokale branntakstkommisjonen har ført brann-takstene. Ikke før i 1846 ble ”torvet” brukt som stedangivelse i brann-takstene. I brann-takstene fra 1837 ble kun ”øvre” eller ”nedre Side af Søegaden” brukt.⁴⁰⁹ De ulike betegnelsene kan være viktige i rekonstruksjonen av bebyggelsesmønsterets utvikling, som vitnesbyrd om funksjoner og stedets historie.

Rodes kartskisse fra 1834 gir et visst inntrykk av torvformen og bebyggelsen omkring. Mer nøyaktig er kartet fra 1867 (fig. 8 D). Her ses ni bygninger som omkranser, eller danner ”vegger” om torvet. Torvet var avgrenset av omkringliggende bygninger, og ikke av for eksempel naturlige barrierer som strand eller fjell. Det var situert i nord-enden av Storgata, men gata gikk ikke direkte over i plassen. Flere gater gikk til torvet, og alle hadde inngang fra hjørnene av torvet. Torvets hovedform var en firkant, men uten rette vinkler. Størrelsen var fra nord til sør omtrent 25 meter, mens målet øst-vest varierende mellom 22 meter på sørsiden og 40 meter på nordsiden. Plassen var ikke plan, men skrånende nedover mot sjøen i øst.

8 D. Torvet i Hammerfest 1867. Utsnitt av reguleringskart (jf. fig. 5 A) med markering av forfatteren og illustrasjon av forfatteren som angir bygningene A til J som undersøkes nærmere. Gatene fra 1867 brukes her, men før 1840-50 kan en ikke regne med at disse var i bruk.

Husene A, B, C, D og E hadde til felles at det var bolighus for kjøpmenn, de fleste ganske anseelige i størrelse, og alle ble opprinnelig bygd før 1813. De kunne ha ganske stor grunn-

⁴⁰⁹ Sjøgata ble i siste halvdel av 1800-tallet kalt Storgata.

flate – opptil 130 m² – men var likevel bare på en etasje. Fig. 8 B viser den karakteristiske måten å bygge på med en etasje. Husene ble i branntakstene fra 1837 betegnet som liggende på øvre side av Sjøgata. Følgende liste er satt opp ut ifra takster fra 1837 og tidligere:

- **A** var et våningshus bygd i 1803 eller før, og gavleenden lå som en fondvegg i Storgata.
- **B** var en liten ”stuebygning” bygd i 1813 eller før.
- **C** var et våningshus, bygd i 1802 eller før.
- **D** ble bygd i 1833, men opprinnelig på denne tomte hadde det stått en bårstue og en krambod, bygd i 1813 eller før, som så ble revet. Husenes plassering på tomte og forhold til torvplassen forteller ikke kildene om, men D hadde opprinnelig samme matrikelnummer som C og var en del av dette anlegget.
- **E** var et våningshus, bygd i 1813 eller før. Det vites ikke nøyaktig hvordan det var situert fordi det ble flyttet omkring 1817. Da ble det bygd et nytt toetasjes hus.

Husene F, G og H bestod av bygninger direkte knyttet til handelsvirksomheten, det vil si krambod, kontor og pakkhus (lagerhus). De ble bygd i perioden 1820-1840, og i følge branntakstene i 1837 var de beliggende på nedre side av Sjøgata.

- **F** ble bygd som pakkhus med en etasje på 1820-tallet. Fasaden lå mot torvet og ble siden brukt som krambod og kontor.
- **G** ble trolig bygd på 1830-tallet og brukt som krambod og kontor. Det hadde to etasjer.
- **H** var en liten krambod med en etasje bygd på begynnelsen av 1820-tallet.

Husene I og J var våningshus som ble bygd på 1820-tallet, også disse var i følge branntakstene ”beliggende på nedre side av Sjøgata”.

- **I** som var et lite enetasjes våningshus bygd på 1820-tallet.
- **J** ble trolig bygd i 1827. Huset I ser ut til å ha blitt integrert som en fløy av denne bygningen. Huset hadde to etasjer og hadde en 13 meter lang fasade mot plassen.

Det er betegnende at huset I hadde samme orientering som husene F, G og H på østsiden, og det kan se ut som om F, G, H og I ble bygd etter samme byggelinje. Dette betyr igjen at Storgata gikk i en kurve mot øst, parallelt med Strandgata (fig. 8 E). Den munnet da ut på kaia i det som siden ble hetende Ringskjærallmenningen. Dermed blir de skriftlige kildenes konsistente bruk av ”nedre” og ”øvre side av Sjøgaten” bekreftet av den bygningshistoriske studien.

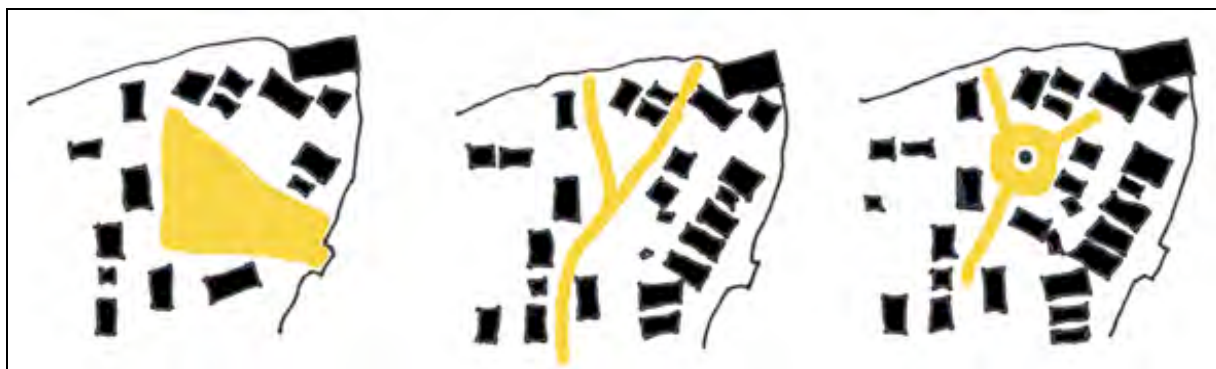
8 E. Bebyggelsesmønsteret omkring torvplassen i Hammerfest slik det kan ha sett ut før vannposten ble satt opp og huset J ble bygd i 1827. Illustrasjon av forfatteren.

En konsekvens av dette resonnementet er at huset J fremstår som et avvik i forhold til bebyggelsesmønsterets eldre struktur. Dette kan knyttes til det faktum at kjøpmennene Aagaard og Jentoft sørget for at det ble lagt en vannledning av tre i 1826–27 fra en kumme ved foten av Salen og til den åpne plassen på byneset.⁴¹⁰ Den nye vannposten skapte et nytt orienteringspunkt: i stedet for å legge huset J på linje med husene på nedre side av Storgata, ble fasaden orientert mot den nye vannposten på torvet. Storgatas opprinnelige kurve med utgang til sjøen ble dermed brutt.

Bebyggelsesmønsterets utvikling på den ytre delen av byneset kan oppsummeres slik: De eldste husene (A-E) var orientert mot øst, mens de øvrige bygningene (F-J) ble bygd senere. Dette betyr at det opprinnelig var mer åpent ned til sjølinja i øst – altså i tråd med det typiske handelsstedsstrukturens sjøtun (fig. 8 F). Etter hvert som befolkningen økte i kjøpstaden ble utnyttelsen av den sentrale delen av byneset høyere. Et typisk trekk ved byggemåten var å legge husene på rekker. Det dannet seg et kurvet gateløp – husene her lå enten på øvre eller ”nedre Side af Søegaden”. Mot slutten av 1820-tallet bestemte huseierne i området seg for å få i stand en vannpost på den åpne plassen mellom bygningene. Huset J

⁴¹⁰ Sivertsen 1973 s. 59

ble bygd omtrent samtidig, men med en ny forståelse av områdets orienteringspunkt. Det hadde blitt en ”rhomboidalsk” formet plass med en vannpost som midtpunkt.

8 F. Fra handelsstedets sjøtun (1700-tallet) til gateløp som deler seg (1820-tallet) til torv med vannpost (fra 1827). Illustrasjon av forfatteren.

Funksjoner 1827-1890

Det var et par handelsmenn, Aagaard og Jentoft, som hadde sørget for at det ble lagt vann ut til plassen. At det var handelsborgere som sørget for gjennomføringen av det man siden har betraktet som en typisk kommunal oppgave, var ikke uvanlig tidlig på 1800-tallet. Hver innvåner i byen måtte selv utføre eller bekoste arbeid som trengtes, som for eksempel å skaffe rimelig adkomst til sin bolig og skaffe seg vann ved brønn.⁴¹¹ Som tidligere beskrevet var kjøpstadsprivilegiene og organet *De Eligerede Mænd* uttrykk for handelsborgernes stilling som ”byens fedre”. De eligerede menn i Hammerfest ble ikke opprettet før i 1828, så man kan ikke knytte dette organet direkte til utformingen av torvet. Men de eligerede menn kan ses som en formalisering av en eksisterende praksis. Både Aagaard og Jentoft ble valg inn som to av de tre eligerede menn, og den siste, Akerman, var også kjøpmann.

Vannposten på torvet må altså ses i sammenheng med dem som eide husene i området på dette tidspunktet. Jentoft eide A, B, F og G, kjøpmann Marcus Buck eide C, kjøpmann Noodt eide D, visekonsul og kjøpmann Akerman eide E, og kjøpmann Stuhr eide H, I og J. Alle bygningene var kjøpmenns eiendommer, og flere av dem hadde sin bolig her. Ønsket de tilgang til ferskvann i nærheten av sine våningshus, pakkhus, kramboder og kontorer, måtte de sørge for dette selv. Men selv om vannposten på torvet ble bygd på privat initiativ var den også bygd for offentlig bruk. Plassen mellom husene som tidligere kunne betraktes som nærmest et halvprivat tun, ble nå etablert som et offentlig rom i den

⁴¹¹ Sivertsen 1973 s. 59

grad slike plasser kan kalles offentlige i første halvdel av 1800-tallet. Det var forøvrig ingen nødvendig sammenheng mellom brønner eller vannposter og plassdannelser, selv om man kan gå ut i fra at slike steder var et typisk møtested for mange. I 1840 hadde byen fem offentlige brønner fra nord mot sør: brønnen på torvet, en brønn i Kirkegata, Hettingbrønnen i Brønngangen, Rostadbrønnen i Hegbomgangen og en brønn ved Jentoft-allmenningen lengst i øst⁴¹², og alle er avmerket på kartet fra 1856 (fig. 8 G):

8 G. Utsnitt av kart over Hammerfest 1856 der offentlige brønner er markert med rødt av forfatteren (jf. fig. 4 C).

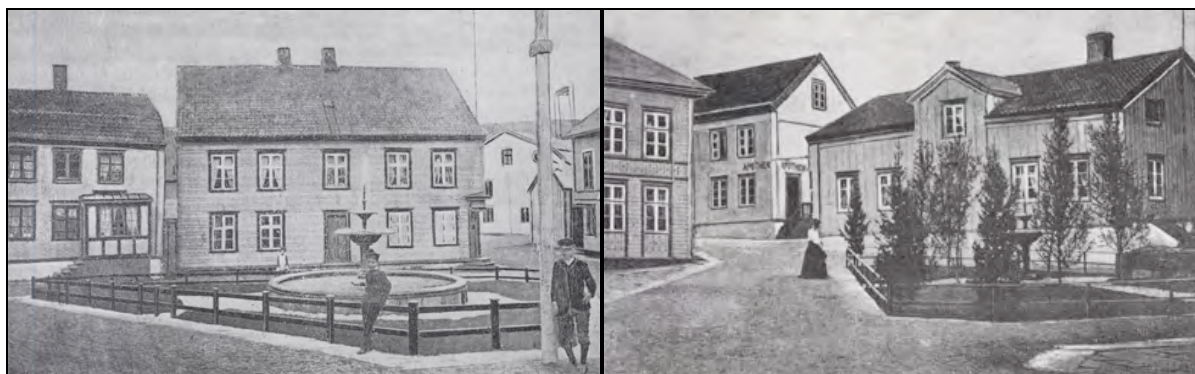
Som nevnt brukte ikke kommisjonen som førte branntakstprotokollene *Torvet* som stedsangivelse før i 1846. Var det noe vesentlig som manglet for at plassen skulle bli betraktet som et torv? Det følgende er en beskrivelse av Hammerfest som ble utgitt i 1831:

⁴¹² Sivertsen 1973 s. 156

Kramboderne, hvoraf jeg saae fem eller sex nedenunder i de tæt sammentrængte Pakhuse paa Bryggerne, vrimlede især af Russer og Finner, hine travle, fiffige, gjennemtrængte af Kjøpmandsgeist, med stort Skjæg, høie Huer og zirligen lagt Skjerf, disse ufeilbarligen enten ifærd med at indtage Brændeviin eller bærende nogetsomhelst Kjendetegn efter denne Hovedsyssel. Menneskemassen paa Bryggebroerne bevægde sig mellem Fiskedynger, russiske Meelmatter, store aabne Kar fyldt med Tran, hvitkalkede Trantönder, Fjær og Duunballer. Sælskind vare utspilede paa Pakhusvæggene for at törres, Rensdyrhorn, Hoveder af Hvalrosse og lisbjörne vare opslagne til Zirat.⁴¹³

Det livlige handelslivet som er beskrevet her foregikk *ikke* på torvet, men på kaiene, mellom pakkhus og brygger. Det finnes ingen kilder som i det hele tatt antyder slike aktiviteter på torvet. Hva som foregikk på torvet i første halvdel av 1800-tallet sier ikke kildene så mye om i det store og hele. Det er først etter fotografiets gjennombrudd på 1870-tallet at et nytt bilde av torvets funksjon danner seg (fig. 8 H).

Fra å være et sted med en hverdagslig vannpost, ble det montert en fontene her i 1873, trolig i forbindelse med et besøk av kong Oscar II samme år. Fotografier viser fontenen med en liten gressplen omkring, og rundt dette arrangementet et tregjerde med omtrent lik geometrisk form som plassen.

8 H. Torvet i Hammerfest på 1870-80-tallet. Fotografiet til venstre er tatt fra sørsiden av torvet, Ringskjærallmenningen ses til høyre i bildet. Fotografiet til høyre er tatt omtrent fra Ringskjærallmenningen mot utgangen til Storgata. Sivertsen 1973 s. 129 og 157.

Utenfor gjerdet var det en stripe med lysere stein eller grus. Torvets form og torvets midtpunkt ble på flere måte poengtert. Da det i tillegg ble satt opp furutrær på plenen, ble det nærmest en "park" på torvet. Da Hammerfest hadde 100 års-jubileum som kjøpstad i 1889 ble det pyntet i hele byen, og torvet var midtpunktet:

⁴¹³ Keilhau 1831 s. 103

Plenen på Torvet var omdannet til en furulund med 6-8 alen høye trær. På sørsiden av Torvet var foran konsul Feddersens hus reist en tribune hvorpå en festlig smykket talerstol var anbrakt. Flaggtoget var stort: Et stor norsk flagg i spissen, festkomiteen, musikken, bystyret, sjømannsforeningen, arbeiderforeningen, byens øvrige korporasjoner, til slutt skolene med hundrer av små flagg. Ordfører Ole Lund holdt på Torvet en slående tale.⁴¹⁴

8 I. Torvet i Hammerfest 17. juli 1889. Sivertsen 1973 s. 303.

I tillegg ble det, ved kongebesøket i 1873 og et kronprinsbesøk i 1887, satt opp æresportaler mellom kaia, som de kongelige kom i land på, og torvet. Dette var midlertidige portaler som stod i overgangen mellom torvet og Ringskjærallmenningen. Portalen fra 1873 var symmetrisk bygd opp av et treskjellett som var kledd med greiner av bartrær. Deretter var den dekorert med hilsener til kongen: "Vel mødt Kong Oscar i høiest Nord" og "Dit Folk Dig hilser med Glæde", samt en del dekorasjoner som skulle representere byen og landsdelen, som for eksempel hvalrosshoder og reinsdyrhorn. Portalen i 1887 var fullstendig bygd opp av tørrfisk, en båt lå oppå buen og utstoppede fugler var symmetrisk plassert på begge sider (fig. 8 J). Overgangen mellom torvet og det som ikke var torv, ble markert, og rommet ble lukket. Portalene hadde en flaggborg som strakk seg i mønehøyden og som dermed

⁴¹⁴ Sivertsen 1973 s. 302-303. Sivertsen skriver "furulund", men det ser ut til å være grantrær.

knyttet sammen og forsterket de omkringliggende bygningenes betydning som vegger omkring et rom.

8 J. Æresportal i Hammerfest 1887. Sivertsen 1973 s. 301.

Dette var midlertidige triumfbuer med en ikonografi som både skulle hylle de kongelige og manifesterte regionens ressursrikdom. Torvet hadde blitt sentrum for høytidelige og festlige anledninger i byen. Det var åpent for alle, og innredningen gjorde sitt til at stedet ble løftet vekk fra hverdagens trivialiteter.

Oscars plass fra 1890

I planleggingsarbeidet etter bybrannen ble det tidlig klart at et torv ikke skulle gjenoppbygges på byneset. Etter møtet som ble holdt i reguleringskommisjonen 4. september 1890 ble konklusjonen at

den afbrendte Bydel [...] blive isoleret fra den øvrige By mod Vest ved den til 30 Alens Brede udvidede Salsgade og mod Øst ved den til omkring 50 Alen – paa det Smaleste – udvidede Smedalmending.

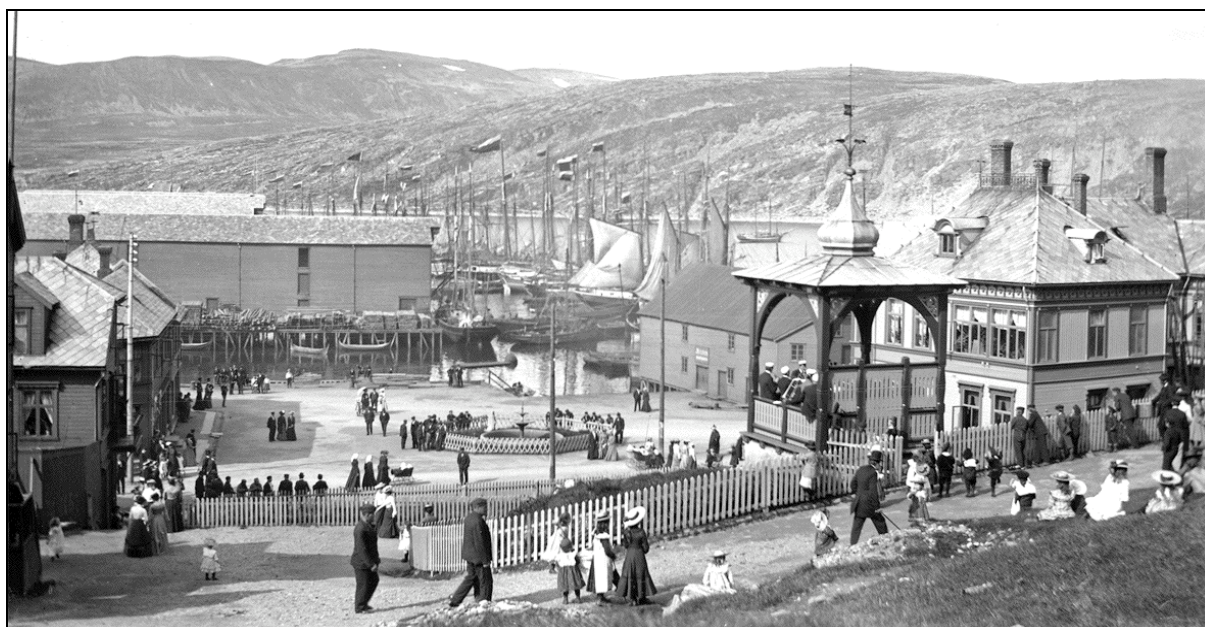
Kommisjonen forholdt seg nøktern og omtalte stedet med det gamle navnet, nemlig Smedallmenningen. Det uttalte formålet var å skape brannskiller. Men navnet Oscars Plads må ha vært foreslått raskt, for *Finmarksposten* hadde fanget opp dette i en artikkel allerede 16. september 1890 der de sammenlikner den nye planen med den gamle: ”den nedre Del af 'Oscars Plads' [...] vil blive Torv med visstnok virkelig Torvhandel ogsaa.”⁴¹⁵ Uttalelsen vitner om at handel ikke nødvendigvis fulgte med et torv, og dette bekrefter påstanden om at det gamle torvet i Hammerfest ikke hadde hatt dette formålet. Det blir også sagt at det bare var en del av plassen som skulle bli torv – resten av plassen, den øvre del, hadde en udefinert funksjon. Navneoppkallelsen etter kong Oscar II knyttet imidlertid plassen til det seremonielle og representative som kjennetegnet bruken av det gamle torvet i andre halvdel av 1800-tallet.

Den todelte funksjonen gjenspeilet seg i planformen (fig. 8 K). Den nederste delen, mellom sjøen og Nedre Grønnevolds gate, var bredere enn den øvre delen. Bredden på den totale plassen varierte mellom 30 og 40 meter, mens lengden er på 125 meter fra fjellfoten og ned til sjøen. Det nye torvet, hvis man regner hele plassen, var mer enn dobbelt så stort som det gamle. Den nederste delen av plassen var plan og dermed godt egnet til ”virkelig Torvhandel”, og nærheten til brygger og kaier ved sjøen var praktisk i en slik sammenheng. Den øvre delen hadde en relativt bratt stigning mot sør. I øst og vest var plassen avgrenset av kvartalsbebyggelsen, mens det var fjellet som naturlig avsluttet plassen i sør.

⁴¹⁵ *Finmarksposten* nr. 82, 16. september 1890

8 K. Oscars plass i Hammerfest. Utsnitt av kart 1905 (jf. fig. 7 I).

8 L. Oscars plass i Hammerfest sett mot nord i 1903. Tromsø museum.

De seks gatene som ledet til plassen var brede og rette, slik at en fra torvplassen hadde vide utsyn. Plassens planlagte og klart definerte omgivelser av kvartaler og rette gater ga et

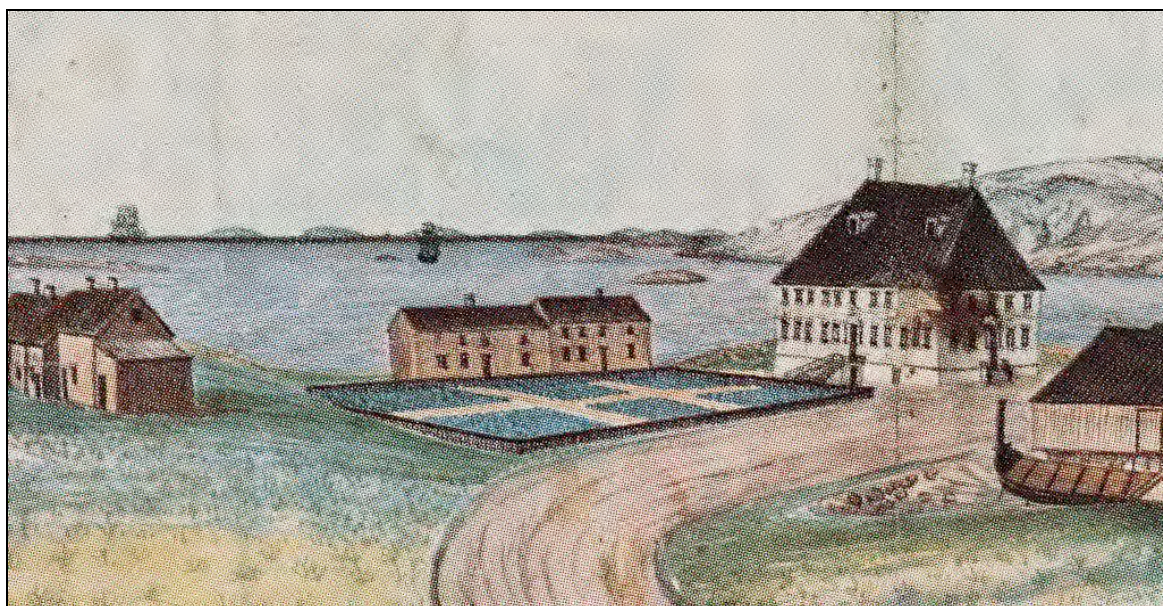
ordnet bevegelsesmønster. Gatene ledet til en kryssing av plassen fra vest mot øst eller omvendt. Bebyggelsen som lå på hver side av plassen var bygd i løpet av kort tid på 1890-tallet og var ganske uniform både med hensyn til størrelse og arkitektoniske detaljer. I mange av bygningene var det forretningslokaler i kjelleretasjen og boliger i første og eventuelt andre etasje, slik som ble vanlig i Nedre Grønnevolds gate etter 1890 (fig. 7 K).

Oscars plass kan sies å ha vært en utvidelse av den gamle Smedallmenningen og hadde allmenningens form. Plassens omgivende bebyggelse markerte snarere kvartalene, fremfor å være vegger som lukket seg om rommet slik som på det gamle torvet. Dannelsen av Oscars plass kan betegnes som "passiv" – det var et mellomrom i bebyggelsen. Imidlertid var innredningen med på å "aktivisere" rommet. Det ble innredet med fontene, musikkpaviljong, og gressplener med stakittgjerder rundt. Selv om plassen var svært åpent som rom og hadde brede kryssende gater, sørget innredningen – som gjorde stedet unikt i byen – for at plassen ble et mål i seg selv som bypark, torv og møtested.

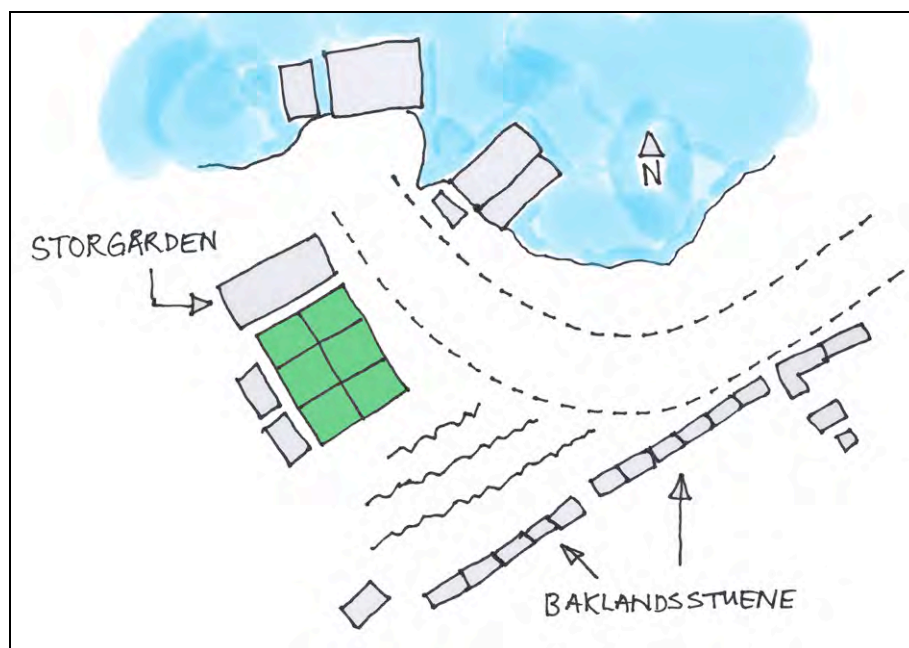
8.3 Torvet i Bodø

Utgangspunkt for et torv

Trolig snakket en ikke så mye om "torvet" i Bodø i første halvdel av 1800-tallet. Hva en kalte plassen som siden ble kalt torvet vites ikke, men som åpen plass i bebyggelsen har stedet en historie som i hvert fall går tilbake til årene omkring 1803-1805 da Etablissementet innrettet seg med sitt bygningskompleks på Hundholmen. En akvarell av M. Mathisen fra 1819 gjengir plassen og bebyggelsen rundt (Fig. 8 M), og en planskisse kan lages på grunnlag av akvarellen og kartet fra 1860 (Fig. 8 N).

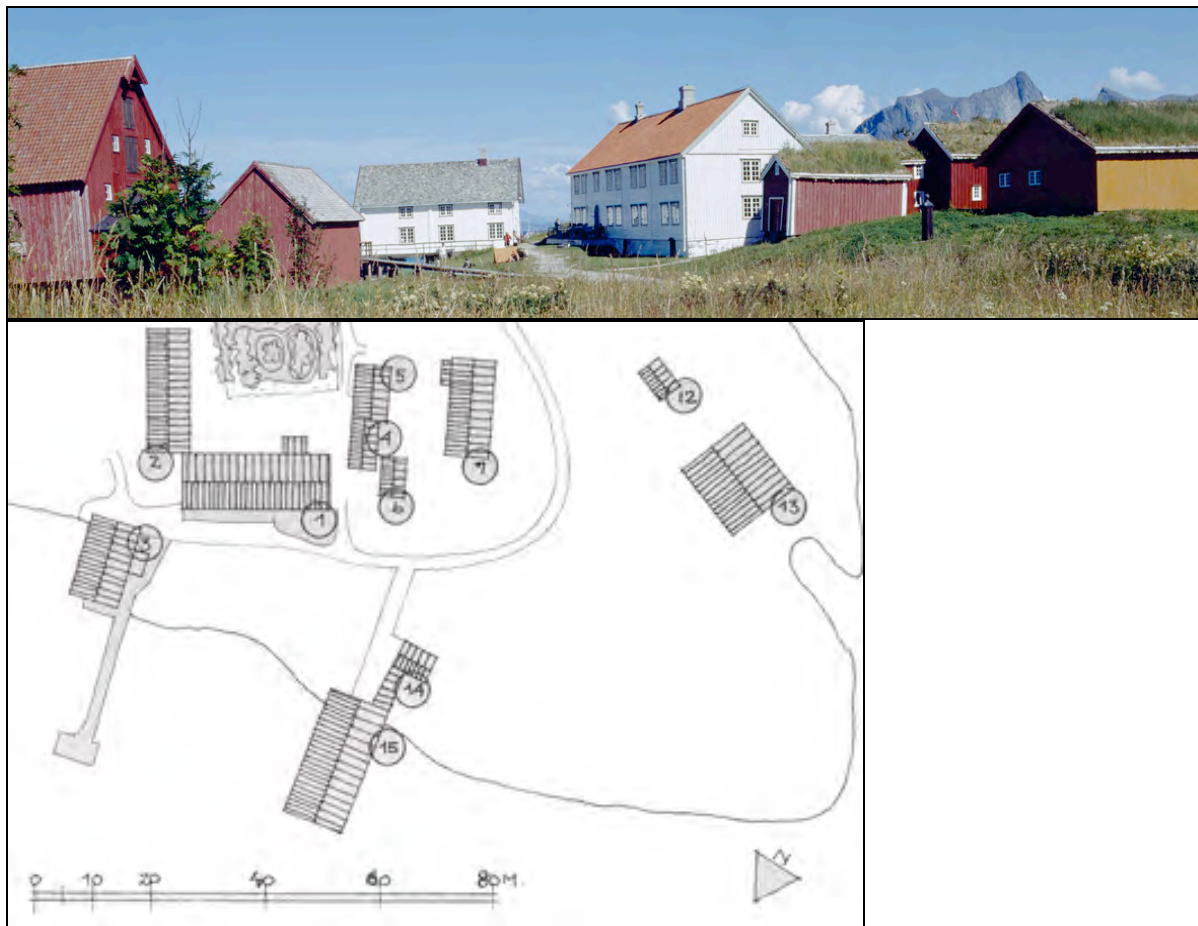
8 M. Utsnitt av M. Mathisens akvarell fra Bodø i 1819. Anlegget sett fra øst. Coldevin 1966 s. 65.

8 N. Rekonstruksjon av plassen i Bodø i 1819. Illustrasjon av forfatteren.

For å forstå oppbyggingen av denne plassen er det nødvendig å undersøke de sentrale elementene i plassfigurasjonen: Storgården, hageanlegget og Baklandsstuene. Baklandsstuene har allerede blitt behandlet i kapittel 7.3, og der ble det også antydnet en forbindelse til en typisk verksstruktur, noe som her skal drøftes nærmere. Storgården i Bodø har blitt oppfattet som et slags "bakvendt" handelshusanlegg. Arkitekt Gisle Jakhelln skriver: "Bygningen hadde ikke fasade mot sjøen, som ellers ville vært det naturlige for et nordlandsk

handelshus: dette var en bygård”.⁴¹⁶ På Kjerringøy finnes et typisk nordlandsk handelshus med en iøynefallende fasade med sjøtun i fronten (fig. 8 O):

8 O. Kjerringøy handelssted sett mot nord-vest og plantegning. Huset merket nummer 1 på plantegningen er det hvite hovedhuset med rødt tak på fotografiet. Arkitekturguide for Nord-Norge. Svendsen 1981 s. 53.

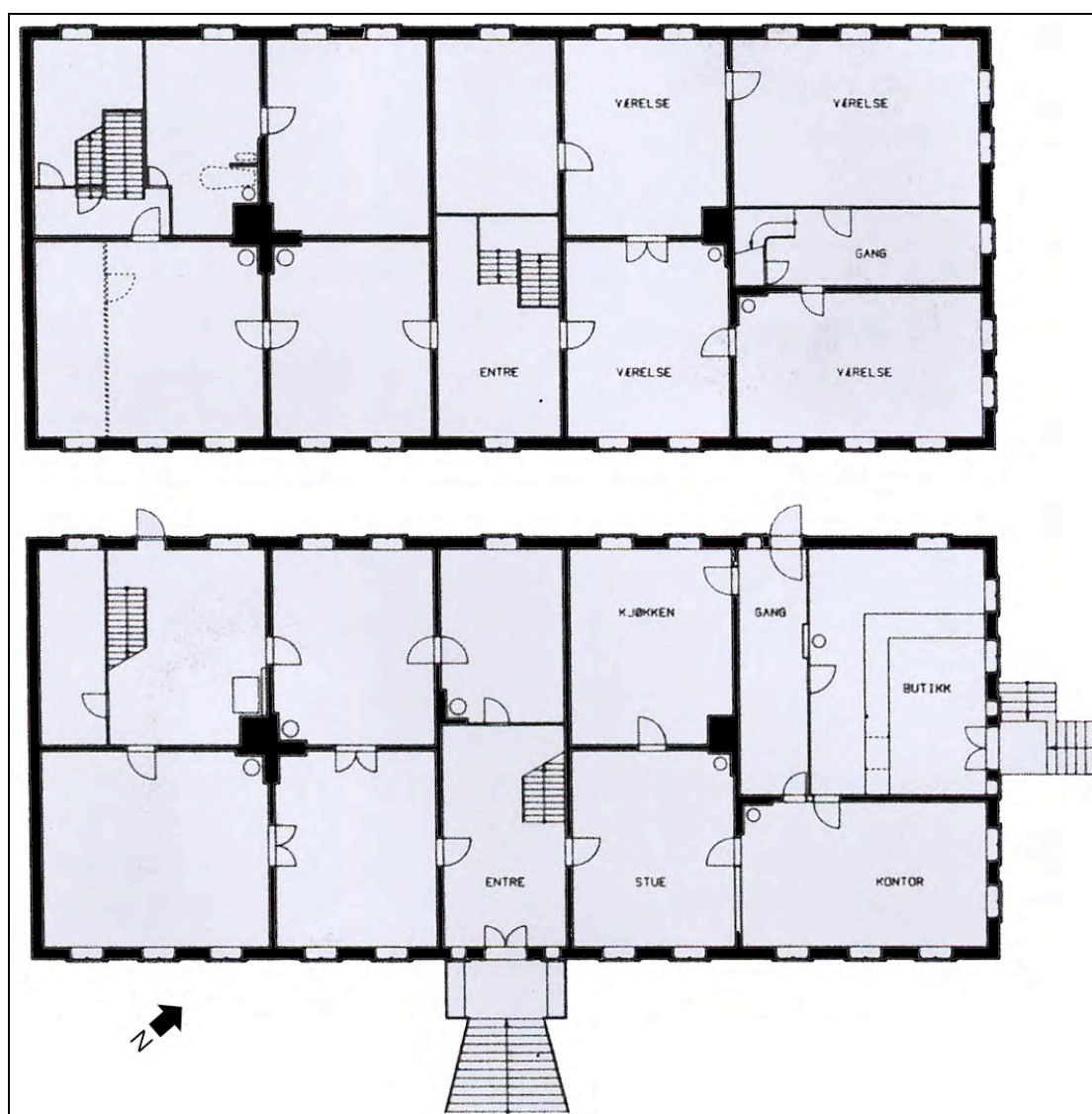
Jakhelln mener at den ”landvendte” fasaden er et uttrykk for ideer fra byen. Det er nærliggende å trekke paralleller til Etablissementets hjemby Trondheim. Det har blitt påpekt at navnet på arbeiderboligene, Baklandsstuene, er hentet fra Trondheims arbeiderstrøk Baklandet, og mange av arbeiderne var trøndere.⁴¹⁷ Forbindelsen mellom Trondheim og Hundholmen var reell, men dette betyr ikke nødvendigvis at det var byens arkitektur og struktur som var forbildet for anlegget på Hundholmen.

⁴¹⁶ Jakhelln 1985 s. 8

⁴¹⁷ Kavli 1966 s. 251, Gudbrandson 1989 s. 363-354

Storgården og det tilhørende anlegget

Bygningen hadde en lengde på 30 meter og en bredde på 12.5 meter. Dette ga en grunnflate på 378 kvadratmeter. Huset ble bygd i to etasjer, høyden opp til raftet var 6.5 meter og takkonstruksjonen fra raftet til mønsåsen var nesten like høy.⁴¹⁸ Sammenliknes denne bygningen med hovedhuset til handelsstedet på Kjerringøy som ble bygd samtidig (1805), ser en at Storgården var, som navnet tilsa, stor. Storgården var 4 meter lenger, 3.5 meter bredere og nesten 3 meter høyere enn hovedhuset på Kjerringøy.⁴¹⁹

8 P. Plan over Storgårdens grunnetasje (nederst) og andre etasje (øverst) i 1807. Fasaden med inngangspartiet var vendt mot hagen på sørøst-siden. Gisle Jakhellns tegning i Gudbrandson 1989 s. 350-351.

⁴¹⁸ Gudbrandson 1989 s. 351

⁴¹⁹ Kyllingstad 1978 s. 97-112

Bygningen var symmetrisk oppbygd med midtgangspan. Hovedfasaden mot sør-øst var komponert med trapp opp til inngangsportalen. Denne var relativt enkelt uformet med et rektangulært overstykk, doble fyllingsdører og to smale vinduer på hver side. Symmetrisk om midtaksen var det 10 vinduer i to etasjer på hver side. På langveggen mot nordvest og kortveggen mot nordøst var det også vindusrekker i begge etasjer. På sistnevnte vegg var det en trapp og inngang til butikken. Kortveggen på motsatt side, som vendte mot det verste været og havet, hadde ingen vinduer. Det høye valmede taket var tekket med sortglassert teglstein, og veggene var kledd med stående panel.⁴²⁰ Det var et empirehus i Trondheimsstil (fig. 8 M).⁴²¹

Huset ble bygd av Etablissementet omkring 1804. I 1817 fant de "at de aarligen tabte ved Handelen, hvortil de ufordeelagtige Conjuncturer i Krigsaarene vist ogsaa meget bidroge". Det ble avholdt auksjon over 34 bygninger tilhørende Etablissementet, og bygningene ble da solgt til fem "Trondhjemske Handelshuse".⁴²² De dårlige økonomiske tidene var imidlertid ikke over og handelshusene overdro bygningene til sin faktor Christian Jakhelln (1784–1868) i 1828.⁴²³ Frem til at bygningen ble ødelagt som følge av bombingene av Bodø i 1940, var det i Jakhellnfamiliens eie. Bygningen var bestandig knyttet til forretningsdrift, selv om huset også har vært bolig i perioder. I 1807 viser besiktigelsen at det blant annet var krambod og kontor i første etasje, mens deler av andre etasje var innredet til beboelse. Den første faktoren til etablissementet, Hans Geelmuyden (1780–1850), bodde her til han sluttet i stillingen i 1813.⁴²⁴ Hans etterfølger Christian Jakhelln bodde trolig også der en stund til han bygde bolighuset i Storgata 34 mot slutten av 1810-tallet.⁴²⁵ På 1820-tallet ble det drevet hotell i bygningen, og mange slags offentlige møter ble holdt der.⁴²⁶ Storgården var i første halvdel av 1800-tallet altså knyttet til flere funksjoner der det private og det offentlige gled over i hverandre; bedriftsadministrasjon, bolig, butikk, hotell og offentlig møtelokale.

Mellom Storgården og Baklandsstuene til venstre i Mathisens bilde ses et inngjerdet hageanlegg. Hagen til Etablissementet var symmetrisk oppdelt i 6 rektangulære felter (blå-

⁴²⁰ Det kan se slik ut på prospektet fra 1819.

⁴²¹ Kavli 1966 s. 250-251

⁴²² Blom 1830 s. 269-270

⁴²³ Blom 1830 s. 272

⁴²⁴ Gudbrandson 1989 s. 353

⁴²⁵ Coldevin 1966 s. 175

⁴²⁶ Coldevin 1966 s. 116

grønne på akvarellen) skilt fra hverandre av gangstier (fig. 8 M og 8 N). Bredden på Storgården og bredden på hagen ser ut til å korrespondere, og trolig var hagens midtakse en forlengelse av husets midtakse. Det er ikke funnet kilder som kan si noe om hvordan hageanlegget egentlig var, hva som grodde der, eller hvem som fikk gå inn. Var det en slags offentlig park eller ble det betraktet som en del av administrasjonsbygningens anlegg – og bare tilgjengelig for dem som tilhørte Storgården? Hagen var hensiktsmessig plassert i forhold til å få noe til å gro der: Storgården i nordvest og bygningene i sørvest fungerte som levegger mot det verste været. Samtidig må hagen med Storgårdens hvite fasade i bakgrunnen ha vært et imponerende skue. At anlegget representerte reell makt er hevet over enhver tvil, men kan anleggets fysiske strukturer også leses som utsagn om makt?

Anlegget forstått som et verk

Bebyggelsen på Hundholmen var et anlegg som i sin helhet må ha vært planlagt. Det er sannsynlig både fordi byggherren var den samme for alle bygningene, og at bygningene ble satt opp mer eller mindre samtidig. I det ferdige anlegget ble de enkelte bygningene organisert i forhold til funksjon og etter geometriske prinsipper. Det fysiske miljøet som etter hvert ble dannet på stedet hadde elementer med tydelige paralleller til *verksarkitekturen*, for eksempel ved jernverkene. I verksanleggene fantes som regel en monumental bygning: administrasjonsbygningen, og det var heller ikke uvanlig å ha en park eller finere hage tilknyttet denne bygningen.⁴²⁷

Etablisementet på Hundholmen var ikke et verk i den forstand at det ble bedrevet industriell utvinning av jern eller produksjon av glass. Etablisementet drev stort sett med fiske, behandling av fisk (trankoking og salting), fangst (brugde og hval), samt gjestgiveri og alminnelig assortert handel.⁴²⁸ Likevel speiler Etablisementets fysiske organisasjon nettopp noe av det som karakteriserte verkene:

Ønsket om disiplinering går som en rød tråd gjennom alle forskrifter fra tidlige verks- og bruksanlegg, og avspeiles også i de fysiske rammene. Arkitekturens lineære stramhet avkrever med sin militære karakter underdanighet fra de ansattes side overfor autoritetene, og en tilsvarende ordnet adferd.⁴²⁹

⁴²⁷ Sæther 1979 s. 96

⁴²⁸ Coldevin 1966 s. 64

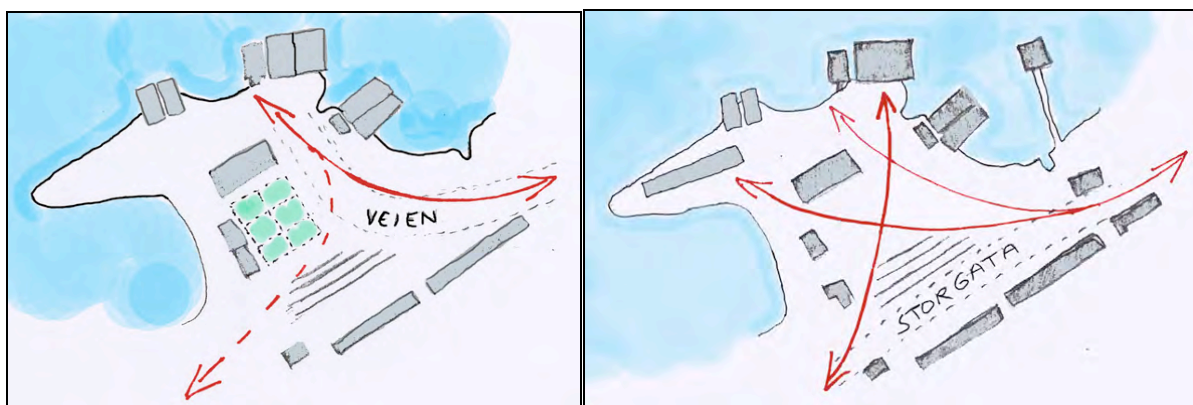
⁴²⁹ Brantenberg 1996b s. 20

Etablissementet ble etablert som et aksjeselskap under handelshuset H. Hoë & Co i Trondheim. Hoë var involvert i mange forretninger, men drev i særlig stor grad med salg av kobber som han fikk tilgang til ved å ha andeler i kobberverk som Røros, Selbu og Tydal. I tillegg hadde han interesser i Innset og Løkkens kobberverk, samt Åsnes glassverk.⁴³⁰ Da Hoë & Co skulle sikre seg en andel av de rike Nordlandsfiskeriene, samt drive annen virksomhet på Hundholmen, så var den velkjente og velfungerende verksstrukturen slik sett det som var nærliggende å bruke.

På Hundholmen var bygningselementene ordnet i samsvar med en klar lineær komposisjon med hageanlegget som en forlengelse av administrasjonsbygningens akse (Fig. 8M). Videre lå fasadene på bygningene, som avgrenset hagen mot vest, i 90° vinkel i forhold til Storgårdens fasade, og arbeiderboligene lå på linje parallelt med Storgården. Storgården hadde som nevnt vinduer på tre av sidene. I husets "blindsoner" mot sørvest lå det ingen bygninger – her var åpent ned til fjæra. Anleggingen av plassen og de ulike bygningstypene rundt: den visuelt dominerende administrasjonsbygningen, brygger og pakkhus ved sjøen og arbeidernes bolighus på rekker, kan tolkes som et uttrykk for et bebyggelsesmønster som skulle være oversiktlig og kontrollerbart. Fra Storgårdens mange vinduer kunne en nærmest ha kontroll i 360° omkrets, arbeiderne kunne være under oppsikt både i arbeid og hjemme. Den store administrasjonsbygningen må betraktes som et disiplinerende element i bebyggelsen, og dens oppbygging og plassering var et planlagt og beregnet resultat.

Hagens funksjon var å fremheve administrasjonsbygningen samtidig som det formalistiske hageanlegget underla seg det åpne, og i utgangspunktet, frie rommet. Hageanlegget må ha virket disiplinerende på bevegelsesmønsteret, noe som forandret seg da hagen ble borte kanskje allerede i løpet av 1820-tallet (Fig. 8 Q).

⁴³⁰ Ida Bull (1992) Innledning i arkivkatalogen til privatarkiv nr. 280 H. Hoë & Co i Statsarkivet i Trondheim.

8 Q. Et tenkt bevegelsesmønster og hvordan det kan ha forandret seg fra 1819 til 1860. Illustrasjon av forfatteren.

Da hagen/plassen ble en del av byens grunn fikk Storgården ”anvist en liten bergpall på den andre siden av huset mot sjøen” som erstatning. Faktor Jakhelln protesterte ”og lot føre til protokolls at den var ganske utjenelig som gårds plass, fordi den hellet under en vinkel av 45-60 grader”.⁴³¹ I tillegg til at Jakhellns nye gårds plass ikke var plan, så ble han henvist til *bak-siden* av Storgården. Muligheten for å bruke og dominere plassen hadde blitt kraftig redusert.

Plassen som bygrunn

Da Bodø i 1816 hadde blitt ”erigeret til en Kjøbstad”,⁴³² oppstod problemstillinger om byens avgrensning og hva som defineres som byens grunn i motsetning til privat grunn. I løpet av 1820-tallet overtok det offentlige (byen via staten) mesteparten av grunnen foran Storgården. Ved skjøte 6. oktober 1821 ble Etablissementets eiendommer overdratt til staten, men med unntak av bygningene ”med tilliggende grunner”. Uenighet oppstod mellom staten og Etablissementet angående hva som skulle regnes som ”tilliggende grunner”. Statens embetsmenn beregnet hver eiendom så snaut at det egentlig bare var selve grunnen huset stod på, samt et fortau som ble innberegnet.

Særlig ble det ført skarp diskusjon om den hage som var anlagt foran hovedgården og et godt stykke framover det senere torg. Christen Sverdrup som var skjønnsmann, vitnet at i hans tid var stykket ”for det meste oppfylt med vann”. Faktoren hadde kjørt på jord og hegnet det inn.⁴³³

Fra Etablissementets side mente man det var deres fortjeneste at det var tørr grunn her, og derfor burde selskapet ha rett til å beholde plassen. Likevel ble alt med unntak av en fem

⁴³¹ Coldevin 1966 s. 97

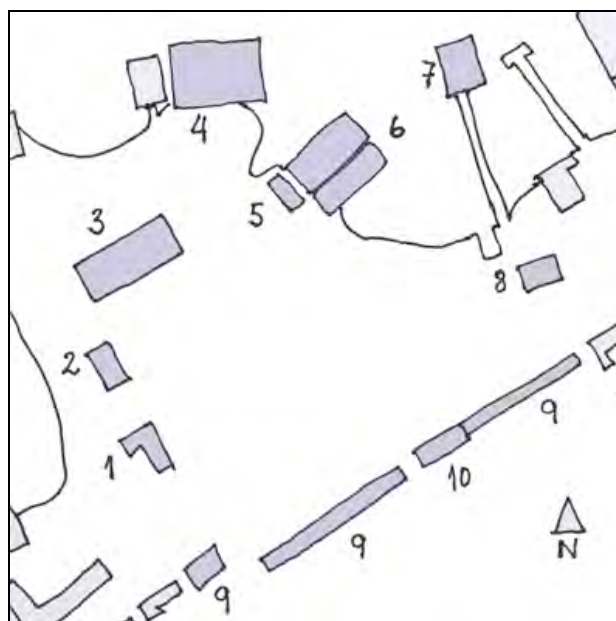
⁴³² Blom 1830 s. 269-270

⁴³³ Coldevin 1966 s. 97

meter bred stripe langs husveggen tilkjent staten.⁴³⁴ Byen var altså eierne av Etablissementets hage fra begynnelsen av 1820-tallet, men på denne tiden var det liten vilje til å holde ved like og stelle et slikt anlegg på det offentlige bekostning. Hagens ventelige skjebne var forfall.

Plassens funksjon etter overtakelsen er uklar. Et torv ble trolig oppfattet som noe bymessig, og en kan tenke seg at de nyslåtte byborgerne anså plassen som et torv. Kildene forteller ikke noe om aktiviteter knyttet til plassen i første halvdel av 1800-tallet. Dimensjonene på plassen var så store at det skulle mye bygningsmasse til for å kunne "lukke" rommet på samme måte som det eldste torvet i Hammerfest. Med utgangspunkt i situasjonen i 1860 var avstanden fra Storgården i nord til Storgata i sør vel 60 meter, mens avstanden fra bygningene i vest til bygningene i øst varierte fra 60 til 110 meter.

Bygningene som lå langs plassen hadde ulike funksjoner, og disse kan i varierende grad ha påvirket plassen. Bygningsmassen rundt den store plassen endret seg lite på de førti årene fra byen overtok grunnen til 1860. På 1850-tallet bygde kjøpmann Koch brygger og handelshus (jf. nr. 7 og 8 på fig. 8 R), mens huset (nr. 1) på vestsiden av plassen ble bygd i 1857. I sør var Storgata med en bakkehelling ned til torvplassen en grense for plassen. I 1860 var situasjonen omtrent slik:⁴³⁵

8 R. Bebyggelsen rundt torvet i Bodø i 1860. Illustrasjon av forfatteren etter kart 1860 (fig. 5 F).

⁴³⁴ Coldevin 1966 s. 97

⁴³⁵ Coldevin 1966 s. 175-176

- 1) Skredder Brækkans bolighus med skredderverksted.
- 2) Bøkkergården. Sannsynligvis et bolighus med verksted.
- 3) Storgården. Administrasjonsbygning og bolig.
- 4) Storbrygga (Jakhelln)
- 5) Krambod (Jakhelln)
- 6) Brygger (Jakhelln)
- 7) Brygge (kjøpmann Koch)
- 8) Forretningsgård (kjøpmann Koch)
- 9) Bolighus (mesteparten Baklandstuer)
- 10) Bakeri

Håndverksvirksomhet, forretning og bolig var funksjoner til bygningene langs torvet. Med kaiene like i nærheten har torvplassen trolig vært et sted for mye trafikk og aktivitet i løpet av en dag, selv om det kanskje ikke har dreid seg direkte om torvhandel. Plassens noe uklare funksjon og status må ha vært en av årsakene til at reguleringskommisjonen i 1855 foreslo å utmåle byggetomter her.⁴³⁶ Det ble uttalt at hvis bebyggelsen ble mer konsentrert ville man få mer ly mot vinden og fremme kommunikasjonen mellom innbyggerne. Videre mente man at plassen hadde de mest attraktive byggetomtene, og man ønsket å kunne tilby det beste for om mulig få flere til å nedsette seg i Bodø. Gode hensikter til tross fikk ikke forslaget videre gehør utenfor reguleringskommisjonen. Det er betegnende at hvis en så pragmatisk på det, så kunne en like godt bygge hus der for plassen hadde ingen spesiell funksjon.

Mot slutten av 1800-tallet fikk torvet derimot en tydelig funksjon på samme måte som i Hammerfest. De to torvene hadde svært forskjellig form, dimensjoner og opprinnelse, men mot slutten av århundret, det vil si fra omtrent 1870, ble de pyntet og brukt på samme måte på festdager. "Inngangen" fra dampskipskaia kunne bli markert med en æresportal slik som ved kongebesøket i 1907 (Fig. 8 S). Også i Bodø skulle portalens ikonografi fortelle om regionens ressurser og implisitt dens økonomiske betydning for nasjonen. Portalen var lagd av sildenøter, og båten på toppen var fullt bemannet under selve begivenheten.⁴³⁷

⁴³⁶ Se kapittel 5.2 under overskriften *Forslag nummer to: ...at faae Byen mere concentreret.*

⁴³⁷ Coldevin 1966 s. 331

8 S. Æresportal i Bodø 1907. Coldevin 1966 s. 331.

Et fotografi fra en festdag i Bodø omkring 1900 viser flagg og grantrær i folkemengden, og i høyre billedkant skimtes en musikktribune (fig. 8 V). Sentralt plassert på plassen var et sirkulært vannbasseng som var inngjerdet. Coldevin beskriver forøvrig hvordan 17. mai ble feiret første gang i 1864: Det ble holdt taler fra en oppsatt talerstol på Vindmøllebakken der kirken siden kom til å bli bygd.⁴³⁸ Dette kan tolkes dit hen at torvet på 1860-tallet enda ikke hadde fått funksjonen som et offentlig samlingspunkt.

8 T. Torvet i Bodø på en festdag omkring 1900. Salten museum.

⁴³⁸Coldevin 1966 s. 252

Torvet i Bodø ble gjennom 1800-tallet transformert fra å være et symmetrisk hageanlegg – egentlig en forlengelse av Storgårdens fasadeakser – til å bli byens festsal med et interiør som hørte til. Den mektige virkningen av Storgårdfasadens aksialitet ble dempet da hageanlegget forsvant på 1820-tallet og plassen kom i offentlig eie. Mot slutten av århundret ble det dannet en ny akse som forbandt Storgården i den ene enden med kirken i den andre enden av Kirkegata (fig. 9 H). Det er som om Storgården, som et symbol for maktutøvelse både i Etablissementets tid og under Jakhellnfamilien, på en ny måte hadde befestet sin stilling som byens virkelige omdreiningspunkt.

Den store plassen ble langsomt fylt med et spesifikt innhold i andre halvdel av 1800-tallet. På samme måte som i Hammerfest ble stedet som offentlig festsal og møtested befestet med både permanente og midlertidige interiørdetaljer. Det skal påpekes at fotografier fra slutten av århundret viser at det foregikk regulær torvhandel i Bodø, men det har vært vanskelig å tidfeste denne aktiviteten nærmere.

8.4 Gammel struktur – nytt innhold

Det var ikke behovet for en markeds plass som var drivkraften bak torvdannelsene i Hammerfest og Bodø. Analysen viser at torvenes funksjoner og status var uklare i første halvdel av 1800-tallet. Dette hadde blant annet med måten de hadde blitt formet på. I Hammerfest hadde et gateløp blitt lukket omkring en vannpost, og i Bodø hadde verkstrukturen vært utgangspunkt for en plass. Handelen i disse byene foregikk ikke på torvet, men i bryggene og på kaiene. Plassene ser ikke ut til å ha vært viktige offentlige møterom i første halvdel av 1800-tallet. Det var begge steder uttalt at områdene var svært sentrale i byens plan og dermed svært verdifulle, men da som byggegrunn.

Gjennom 1800-tallet forandret bylivet seg, og hele samfunnets oppfatning av byer kom til å endre seg sterkt. Historikeren Jan Eivind Myhre mener at den aktive moderniseringspolitikken som sentrale myndigheter stod for fikk de største utslagene i byene.⁴³⁹ Formannskapsloven i 1837 hadde brakt beslutningsprosessen nærmere dem det gjaldt, og etter hvert som kommunens ansvarsområder ble flere, ble alle byens innbyggere bakt sammen i et slags skjebnefellesskap. Visst var det store forskjeller mellom folk, men ikke desto mindre skapte følelsen av byen som enhet forutsetninger for en bypatriotisme.⁴⁴⁰

⁴³⁹ Myhre 2006 s. 273

⁴⁴⁰ Myhre 2006 s. 334

Myhre skriver at lokalpatriotismen økte i takt med nasjonalismen, og at dette ikke var så paradoksalt som det kan høres ut til:

For det første ble nasjonalismen gjort lokal i den forstand at byer og andre lokalsamfunn kunne konkurrere i nasjonalisme, for eksempel om hvem som hadde den mest fremtredende eidsvollsmann. For det andre ble nasjonen knyttet nærmere sammen kommunikasjonsmessig [...]. Kunnskapen om andre lokalsamfunn økte bevisstheten om ens eget. Kommunikasjonen økte den nasjonale solidariteten, men ikke nødvendigvis på bekostning av den lokale bevisstheten.⁴⁴¹

Feiringen av Hammerfests 100-årsjubileum var ingen småsak som bare engasjerte en elite. Kongelige besøk var feststunder som satte byene inn i en nasjonal sammenheng. Kong Oscar II var på besøk i både Bodø og Hammerfest i 1873 og kronprinsparet kom til Hammerfest i 1887. Disse besøkene fikk begge steder beslektede fysiske uttrykk i tilknytning til torvene. Mellom kaia, som de kongelige kom i land på, og torvet ble det lagd æresportaler. Tilsvarende midlertidige portaler ble reist over hele landet i forbindelse med kongebesøk særlig i perioden 1880-1910.⁴⁴² Dette har ikke vært et særnorsk fenomen, men en del av europeisk kultur med lange røtter:

Under republikansk tid var dessa triumfbågar normalt halvpermanenta träkonstruktioner, i likhet med många senare triumfportar som uppfördes för nationella segerfester eller kungliga ceremonier över hela Europa.⁴⁴³

Den arktiske triumfbuen som kong Oscar gikk gjennom i Hammerfest i 1873, bidro til å understreke at torvet var et rom. Portalene, sammen med den mer avanserte innredningen av torvene, er faktorer som viser at synet på denne plassen hadde endret seg. "Byens storstue" fra slutten av 1800-tallet ble satt til å representere selve byen. På samme måte som æresportalene skulle komponeres av symboler for landsdelens ressurser, skulle torvrommet være det velvalgt symbol for byen, og ikke bare være en del av den. Æresportalenes symbolske funksjon kan dermed sammenliknes med byportene til de gamle festningsbyene der forskjellen mellom å være utenfor og innenfor bymurene var svært betydningsfull. Mot slutten av 1800-tallet ble torvene scenen for en symbolladet forestilling der konge og undersått møttes for å bekrefte hverandres verdi for nasjonen og unionen. Dette hadde ikke tidligere funnet sted i de nordnorske byene.

⁴⁴¹ Myhre 2006 s. 333

⁴⁴² Om man tolker spredte opplysninger i byhistoriske verk.

⁴⁴³ Jonsson 2000 s. 114

Den nye offentligheten ble gjennom 1870, -80 og -90-årene manifestert gjennom stadig nye arenaer for meningsutveksling og interessefelleskap på tvers av familiebånd og arbeidsliv. Kulturaktiviteter som teater og konserter hadde tidligere vært noe som borgerskapet og embetsstanden hadde delt med hverandre, men som hadde en lukket og privat karakter. Etableringen av musikkforening i Hammerfest, og deretter byggingen av landsdelens første musikkpaviljong forteller om et kulturliv som i prinsippet hadde blitt åpnet for alle.⁴⁴⁴ I Bodø ble det også etter hvert musikktribune og fontene på torvet.⁴⁴⁵ I bypatriotisk ånd samlet folk seg i foreninger til byens "forskjønnelse". Treplanting var et typisk tiltak. For eksempel ble det i Bodø plantet en dobbelt rekke allétrær på sørsiden av Storgata, og mer treplanting ble det i regi av *Selskab til Bodø Bys Forskjønnelse*. Det første *Selskabet for Hammerfest Bys vel* gjorde var å planere området ved Batteriet på Fuglenes; skråningen mot sjøen ble inngjerdet og det ble satt ut benker og satt opp flaggstang. Kirkeplassen ble også planert, tilsådd og innhegnet med et gjerde, og det samme var tilfellet med øvre del av Oscars plass. Det ble plantet trær ved kirken, på Oscars plass og på et par felter ved Storvannet.⁴⁴⁶

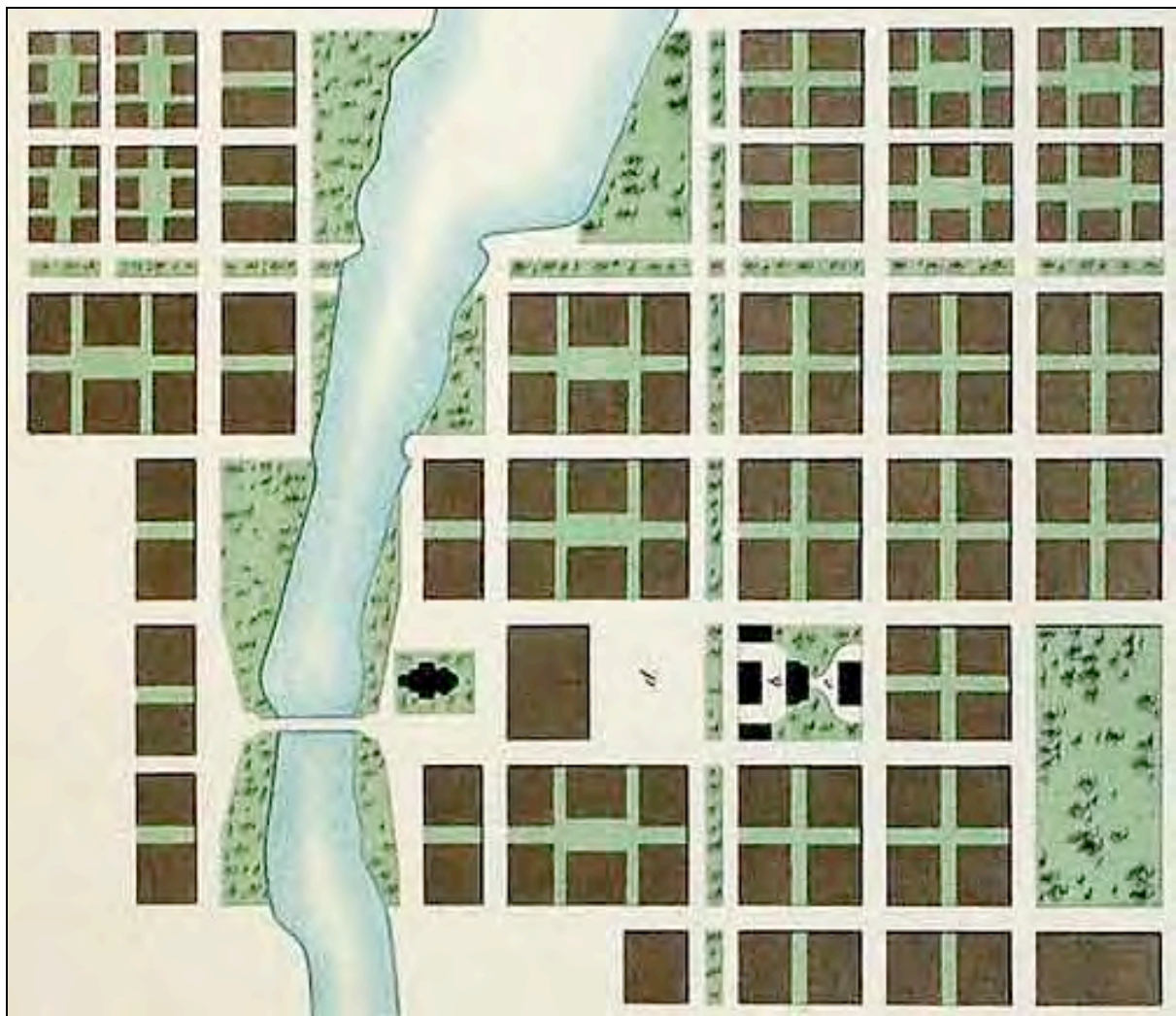
En "forskjønnnet" by var altså en grønnere by, der naturen var kultivert og kontrollert med små gjerder og rader av trær. Skjønnhetsidealene i seg selv var ikke nye. Hageanlegget utenfor Storgården, riktignok uten trær, hadde disiplinerte grønne rektangler med et gjerde omkring. Det som var nytt nå var tanken på at et offentlig rom kunne være som en hage. Disse tingene var ikke noe tema i den norske bygningslovgivningen, men i Sverige så man annerledes på dette. Reguleringskommisjonen i Hammerfest fikk et lite innblikk i svensk byplanlegging i 1876 da de mottok en "del Tegninger fra det svenske Civildepartement 'för belysning af frågan om Statsplaner [sic]'"⁴⁴⁷ Dette var Albert Lindhagens plansjeverket fra året før (fig. 8 W):

⁴⁴⁴ Sundvall 2005 s. 14

⁴⁴⁵ Coldevin 1966 s. 309-310

⁴⁴⁶ Sivertsen 1973 s. 291

⁴⁴⁷ Hammerfest reguleringskommisjons forhandlingsprotokoll 6. desember 1876.

8 U. Detalj av plan for Ny Carleby fra 1858, som ble tatt med i plansjeverket til Albert Lindhagen i 1875. www.nykarlebyvyer.nu/sidor/KARTA/1875linh.htm

Plansjene var fargelagt og vakkert utført. Her er rettvinklede kvartaler, som en kjente i Norge, men i tillegg var det noe nytt: esplanadene. Prinsippet som ble fulgt i Sverige og Finland var at trær ble plantet i belter både til forskjønnelse og for å hindre brann.⁴⁴⁸ Det er ikke funnet uttalelser som bekrefter at plansjeverket hadde påvirkning på reguleringskommisjonens arbeid, men i det minste ble troen på at beplantningen skapte vakrere byer styrket.

Reguleringsprinsippet i bygningsloven kan tolkes som en måte å bygge opp om en større grad av offentlighet som var en forutsetning for mer demokratiske former for meningsutveksling (jf. kap. 7.4). Den nye innredningen av torvene kan ses som en del av den

⁴⁴⁸ Lilius 1980 s. 85

samme diskursbyggingen. Torvet fikk i andre halvdel av 1800-tallet en helt ny rolle som byens representative festsal. Musikkpaviljongene og fontenene befestet stedet som et rom som hadde til formål å samle befolkningen, og da særlig i festlige og høytidelige anledninger. Det kan stilles spørsmål ved om denne "iscenesettelsen" av borgerlig kultur virkelig kunne gjøre torvet til et sted for demokratisk meningsutveksling. Var det et rom for uenighet og dissonans, eller var byrommets forskjønnelse kun en feiring av moderniseringen? Levestandarden hadde økt og færre levde fra hånd til munn, noe som i seg selv er demokratibyggende i den grad levestandarden ga folk overskudd til å delta i foreningslivet. Foreningen dreide seg ikke bare om beplantningsprosjekter og korps, men politikk og ideologi.

På samme måte som de nye kvartalene hadde skapt en tydelig grense mellom privat og offentlig, var æresportalene med på å understreke at den kongelige gjesten gikk over grensen til et offentlig rom som så å si skulle representere selve byen. Det var en tydeliggjøring av det offentlige ved besøket. De kongelige besøkte ikke byens makthavere eller "aristokrati", men *byen*. Det var en bekreftelse av at innbyggerne, både høy og lav, bodde i et spesielt samfunn – et bysamfunn. Torvene hadde fått en ny rolle som et offentlig møte-
sted, men dette var grep i byplanleggingen som ikke kan ledes tilbake til bygningslovgivningen. I stedet må det ses som en del av en moderne bydiskurs.

9. Kirker

9.1 Kirkebygging i Hammerfest 1830–1838

På 1500-tallet var fiskeværer underlagt Mefjord prestegjeld på Sørøya. Mefjord var sognets hovedkirke til 1623 da Hammerfest fikk denne funksjonen. Den første kirken i Hammerfest skal ha blitt "flyttet" hit i 1620 (kirke 1).⁴⁴⁹ Hammerfest ble samtidig *tingsted*.⁴⁵⁰ Kirkested og tingsted var ofte fysisk knyttet sammen fordi det var på plassen ved kirken at det ble foretatt tinglysing, det vil si kunngjøringer om fast eiendom eller andre saker som skulle bevitnes. Dessuten foregikk det opplesning av forordninger, formidling av nyheter, militær eksersis og noen ganger avstraffelser. Det var på kirkebakken en traff folk og kunne gjøre opp mellomværender.⁴⁵¹ Det ble bygd ny kirke i Hammerfest i 1684 (kirke 2), og det er den som er gjengitt på et prospekt i Hans Hansen Lillienkiolds verk *Speculum Boreale* fra 1690-tallet (fig. 9 A).⁴⁵²

⁴⁴⁹ Sollied 1901 s. 12-13. "Flytting" av kirker kunne bety at det var kirkeinstitusjonen som ble flyttet og/eller at deler eller hele kirkebygningen ble flyttet (Trædal 2008 s. 25).

⁴⁵⁰ Fladby 1978 s. 28

⁴⁵¹ Sørmoen 2001 s. 9

⁴⁵² Sollied 1901 s. 13

9 A. Prospekt av Hammerfest på 1690-tallet av amtmann Lillienkiold. Kirken som ses i profil mot himmelen er fra 1684. Finnmark fylkesbibliotek / Det Kongelige Bibliotek København.

Den tredje kirken på stedet ble bygd i 1744 (kirke 3).⁴⁵³ Biskop Nannestad skrev i 1750 at "Kirken er ikke indhegnet, ti den er ikke bygt der, som den forige Kirke stod, hvor nu er en liden med Steen-Gierde indlugt Kirkegaard".⁴⁵⁴ Kirke 3 ble altså ikke bygd på samme sted som kirke 2. På Lillienkiolds prospekt kan det se ut til at kirkene frem til 1744 lå høyere opp i terrenget mot sør, og noe lenger vest. Kirken fra 1744 er beskrevet av Fredrik Rode:

Nordenfor Hovedgaden, paa sammes vestlige Side, ligger Kirken, en uanseelig tømret Korskirke, som er meget Ældre end Byen, da den forhen var, og endnu tillige er Landdistrictets Sognekirke. Den er opført i 1744 og følgelig indrettet etter den Tids Behov [...].⁴⁵⁵

En annen reisende beskrev den som "a primitive looking object and very old, as its exterior testifies, built of planks, and painted rusty black".⁴⁵⁶ Rode fortsetter:

⁴⁵³ Visitasberetning fra Hammerfest kirke 9. juni 1819. Biskopen i Tromsø stift, nr. 432, SATØ.

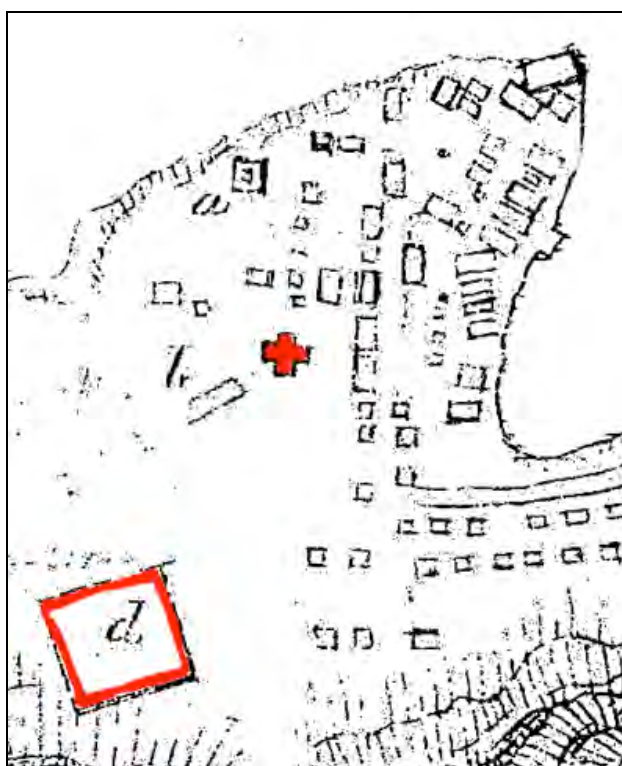
⁴⁵⁴ Wolff 1942 s. 25

⁴⁵⁵ Rode 1842 s. 37. Rodes observasjoner av Hammerfest er trolig gjort i 1834.

⁴⁵⁶ Dawson Hooker 1839 s. 18

Kirken er omgivet af en liden høist utilstrækkelig Kirkegaard, som derfor ikke længer benyttes, hvorimod en nye og større Kirkegaard for en halv Snees Aar tilbage er anlagt udenfor Byen længere hen i Syd-Vest.⁴⁵⁷

På Rodes kart ses kirkegården som ble anlagt på 1820-tallet og plasseringen av kirke 3 (Fig. 9 B). Det er mulig at stedet for kirkegården var det samme som den gamle kirketomta. På 1700-tallet ble det valgt å plassere kirken lenger ut på neset – tettere innpå handelsstedets bebyggelse. Handelsstedets kjerne på 1700-tallet lå på den nordligste delen av neset, omkring der Rode avmerket torvet, og det var kirke 3 som ble *kjøpstadens* kirke fra 1789.

9 B. Utsnitt av kart over Hammerfest fra 1834 der kirkegården fra 1820-årene er inntegnet som en firkant og kirken fra 1744 er inntegnet som et kors (jf. fig. 7 E). Rød markering av forfatteren.

Kirkebygging i kjøpstaden

I 1838 stod en ny kirke mer eller mindre ferdig (kirke 4). Prosessen med å få den bygd hadde vært lang, og det er den som her skal undersøkes nærmere. Denne kirken var den første som ble nybygd i kjøpstaden Hammerfest, og temaet for det følgende er hvilke aktører som stod bak byggingen, og hvilke prioriteringer og overveielser de gjorde med

⁴⁵⁷ Rode 1842 s. 37

hensyn til en bygning som må ha blitt betraktet som et betydningsfullt monument i bystrukturen.

Det var to gode grunner til at en ønsket en ny kirke. Rode skriver at den gamle var ”meget for liden for den voxende Menighed, og da den tillige er forfalden, især efter den ved Englændernes Beskydning af Byen i 1809 havde lidt meget [...]”.⁴⁵⁸ Det fremskridende forfallet ble beskrevet i 1819 av biskopen:

Igjennem Taget trænger ligeldes her regn og sne i mengde og beviser, at saavel Presten som Menigheden ikke der inde kunne opholde sig uden lide for sundhed og helbred, ligesaa saadant tillige hindrer den nødvendige andagt og opbyggelse. [...] Taarnet er faldeferdig. Et fag vinduer i vaabehuset er gandske ødelagt og maa indsettes af nyt.⁴⁵⁹

Kirkebyggingssaken forteller hvordan borgerskap, geistlige og verdslig myndigheter forhandlet på lokalt, regionalt og sentralstatlig nivå.⁴⁶⁰ Finansieringen av den nye kirken impliserte også spørsmål om fremtidig eierskap – dermed hvem som skulle ha inntektene (tiende, stolepenger o.l.) og hvem som skal ha ansvar for videre vedlikehold av kirken. Det var spørsmålene ”i Forbindelse med Meningsforskjellighed med hensyn til Kjøbstadens Forpligtelse til at tage Deel i Omkostningerne” som hadde ”forhindret et afgjørende Resultat”.⁴⁶¹

Ordingen med staten som kirkeeier hadde vært i oppløsning siden begynnelsen av 1700-tallet da statlige myndigheter besluttet å auksjonere bort alle kirker på landet i Sør-Norge til og med Trondhjems amt.⁴⁶² De som kjøpte kirkene var enten privatmenn eller menigheter. Kirkene i byene skulle altså ikke selges, mens kirkene Nord-Norge, med all formue og inntekter, ble overdratt til *Den nordlandske og Finnmarkske Missionskasse*, opprettet 1715 for ”misjonsvesenets fremme blant lappene”.⁴⁶³ Misjonskassen ble siden kalt *Det Nordlandske kirke- og skolefond* (heretter *Nordlandske*) og dette fondet var kirkeeier frem

⁴⁵⁸ Rode 1842 s. 37

⁴⁵⁹ Visitasberetning fra Hammerfest kirke 9. juni 1819. Biskopen i Tromsø stift, nr. 432. SATØ

⁴⁶⁰ Ingen saker fra lokale aktører har gått til departementet uten å være innom Finmarkens amtsdireksjon og omvendt. Direksjonen ble opprettet i 1807, men ble i 1844 slått sammen med Nordlands amtsdireksjon til Tromsø stiftsdireksjon. Direksjonen bestod av amtmann og biskop og den hadde bl.a. øverste tilsyn med kirker og kirkegårder (Kiil 1969 s. 66). Direksjonens rolle i kirkebyggesaken i Hammerfest hadde et visst preg av å være et formidlingsorgan mellom lokalt styre og sentraladministrasjon, selv om også direksjonen skrev egne betenkninger til Kirke- og undervisningsdepartementet. Direksjonen var tjenestevei for all korrespondanse mellom det lokale og det sentrale ledd.

⁴⁶¹ Rode 1842 s. 37

⁴⁶² Reskript 18. juli 1721

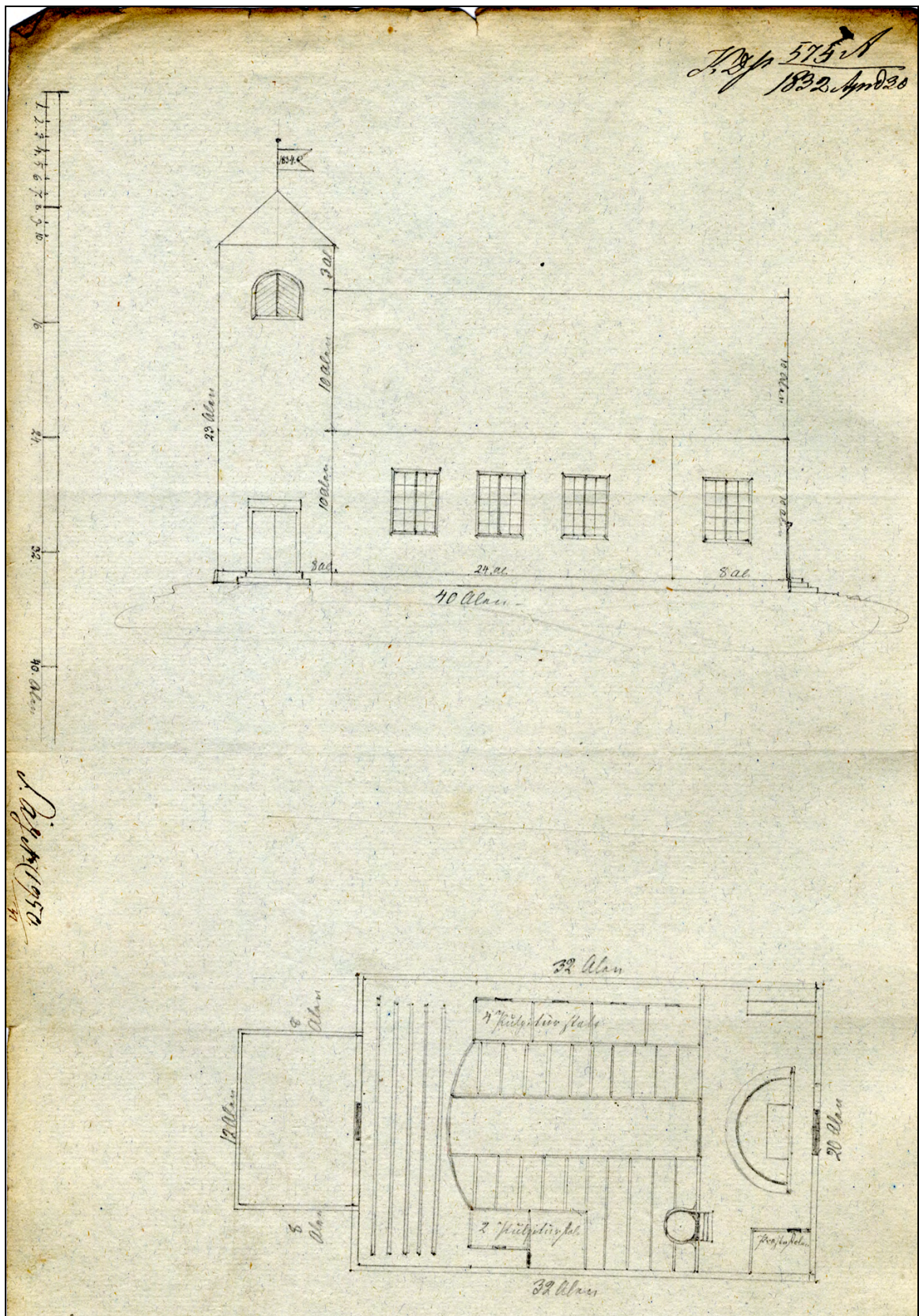
⁴⁶³ Sandvik 1987 s. 44

til privatisering også ble tillatt her med lov 1821.⁴⁶⁴ Nordlandske var et fond under Kirke- og undervisningsdepartementet da Hammerfests nye kirke skulle bygges, og departementet var saksbehandler og kunne bevilge penger fra fondet.

Kirke- og undervisningsdepartementet hadde i 1830, etter flere henvendelser om kirkens tilstand, vurdert omkostningene ved å bygge en ny kirke. Departementet mente de var så store at kirken burde overtas av byen mot et engangsbidrag fra fondet.⁴⁶⁵ Nordlandske ville rett og slett overlate ansvaret til byen slik som loven 1821 åpnet for. Gruppen som betraktet seg som "byen" på dette tidspunktet var kjøpmennene, og det var kjøpmann Aagaard som kom med det første tilbudet til departementet høsten 1831. Han tilbød seg å bygge en ny trekirke med interiør samt vedlikeholde den. Han la også ved et fasaderiss og et planriss, men hvem som hadde utført tegningen er uvisst (fig. 9 C).

⁴⁶⁴ Lov 1. august 1821 angaaende de Nordlandske Kirkers Salg.

⁴⁶⁵ Brev fra Kirke- og undervisningsdepartementet til Finnmarkens amtsdireksjon 14. desember 1830. Finnmarkens amtsdireksjon, nr. 31. SATØ

9 C. Fasaderiss og plan av kirke i Hammerfest som fulgte kjøpmann Aagaards forslag til departementet. RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, Prestegjeldserien: Hammerfest I 1815-1935, nr. 110.

Utkastet viser en enkel klassisistisk langkirke bestående av to ledd; en smal og høy del i den ene enden formet som et tårn, og et bredere hovedskip med saltak. Av detaljer er det tegnet inn fire smårutete rokkoinduer, inngangsportal i tårndelen og en luke for å slippe ut klokkeløden. På vindfløyen er det innskrevet, som en optimistisk fremtidsvisjon, årstallet 1834. Størrelsen skulle være ca. 25 x 12 meter. Som motytelse krevde Aagaard et tilskudd på 3500 spesidaler fra Nordlandske, samt retten til alle inntekter som tilhørte sognets kirke.⁴⁶⁶ Det fantes imidlertid et reskript angående reparasjon av *misjonskirkene*, som Hammerfest kirke ble regnet som, der det stod at omkostninger ved reparasjon av kirker og kirkegårder skulle utliknes på allmuen.⁴⁶⁷ Det ville være mest i tråd med dette reskriptet at kirken ikke ble kjøpt av Aagaard, men at den ble overtatt av allmuen, mente departementet.⁴⁶⁸ På tinget sommeren 1833 erklærte imidlertid allmuen seg ute av stand til å overta kirken.⁴⁶⁹ Kirkebyggingen var i bunn og grunn et økonomisk spørsmål, derfor ble det satt i gang pengeinnsamling blant dem som ikke betalte vanlig tiende. Dette gjaldt den mer velstående del av befolkningen som kjøpmenn og embetsmenn.⁴⁷⁰ Beløpet de fikk skrappt sammen var ikke så stort (209 spd.), men det hadde kanskje en positiv virkning på departementet. Et par dager senere har Aagaard og Akermann & søn sammen satt opp et tilbud der de innsamlede midlene ble tatt med, og der de foreslo å bygge en større kirke etter departementets typetegninger.⁴⁷¹ Etter alt å dømme var dette mer i tråd med sentralmyndighetenes politikk. Forhandlingene tok endelig slutt med kongelig resolusjon 5. mai 1836 som bestemte at Hammerfest kirke med tiende og rettigheter skulle overdras til menigheten, ikke handelsmennene Aagaard og Akermann, som eiendom mot et tilskudd på 2000 spd fra Nordlandske. Betingelsen var at en ny kirke ble bygd innen 5 år etter tavle 7 i ”de approberte kirketegningene”, det vil si etter mønstertegningene i *Udkast til Kirkebygninger paa Landet i Norge. Veiledning for de Kirke-Eiere, som uden Arcitects Hjelp ville*

⁴⁶⁶ Brev fra Aagaard til Finnmarkens amtsdireksjon 14. september 1831. Finnmarkens amtsdireksjon, nr. 31. SATØ

⁴⁶⁷ Reskript 20. november 1750

⁴⁶⁸ Brev fra Kirke- og undervisningsdepartementet til amtsdireksjonen 18. juni 1832. Finnmarkens amtsdireksjon, nr. 31. SATØ

⁴⁶⁹ Justisprotokoll nr. 50 (1829–1833), s. 296. Fogde-sorenskriveren i Vest-Finnmark. SATØ

⁴⁷⁰ Brev fra forrettende prest Müller til Finnmarkens amtsdireksjon 29. mars 1834. Finnmarkens amtsdireksjon, nr. 31. SATØ

⁴⁷¹ Brev fra Sigfrid Akermann & søn og A.Aagaard til Finnmarkens amtsdireksjon 1. april 1834. Finnmarkens amtsdireksjon, nr. 31. SATØ.

opføre Kirker hensigtsmessigen og med Oeconomi av arkitekt H. D. F. Linstow (1787–1851) som ble publisert av Kirkedepartementet i 1829.⁴⁷²

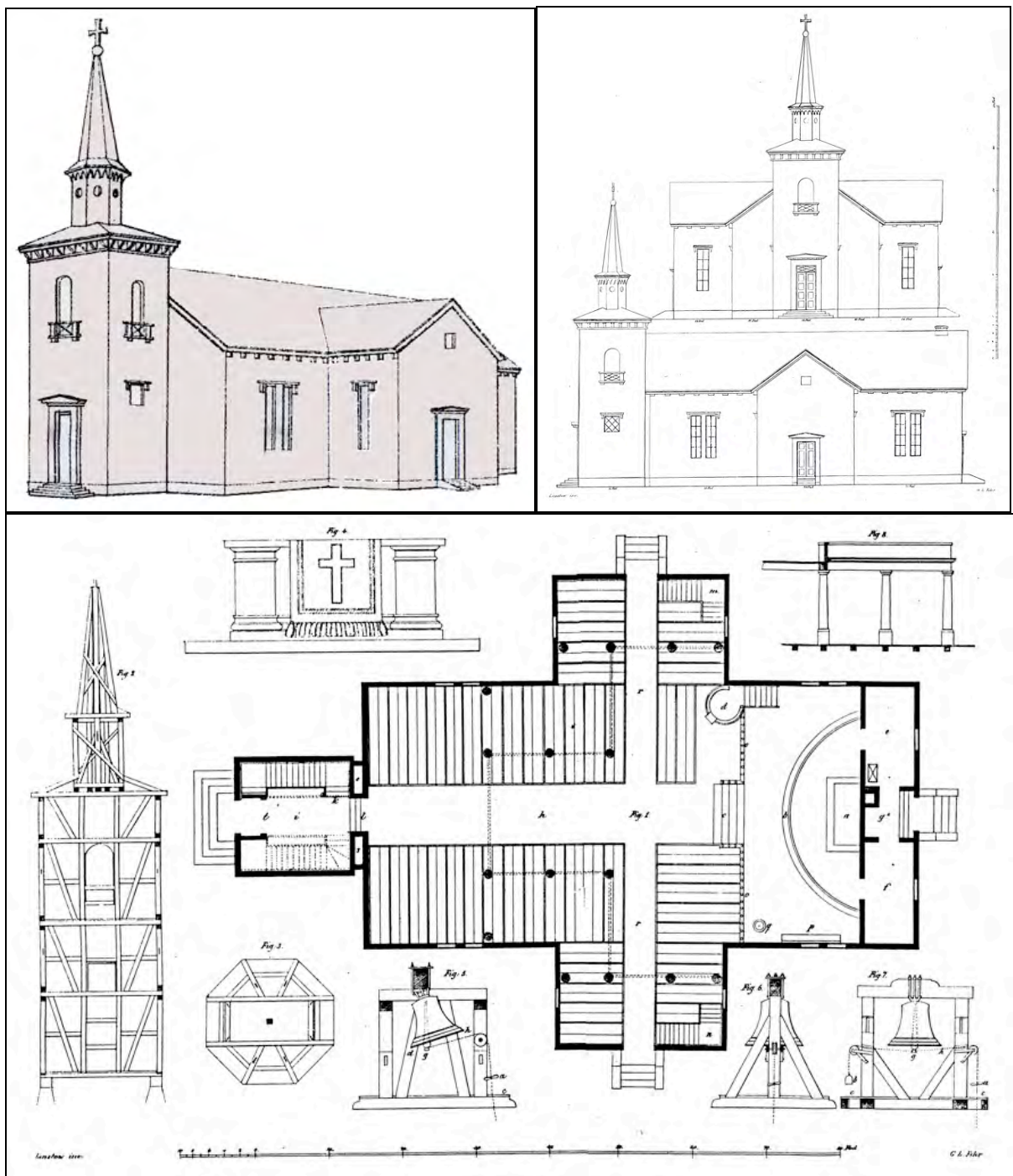
For å styre arbeidet på vegne av menigheten ble det valgt en kommisjon høsten 1836. *Kommisjonen for den nye kirkes oppførelse* bestod av konsul Akermann, prokurator Rostad som ble regnskapsfører, høker Norum, handelsfullmektig Finckelhagen og konsul Noodt. Presten Aall ble ikke valgt til kommisjonen, men fungerte nærmest som et vitne for departementet om at alt gikk riktig for seg.⁴⁷³ I juni 1837 ble grunnvollene lagt.⁴⁷⁴ Den nye kirken ble taksert 26. august 1839. Hammerfest kirke må ha blitt oppført etter ”normal udkast” nummer 5, det vil si at den ikke ble oppført i tråd med resolusjonen.⁴⁷⁵ Kirken skulle ha benkeplass til 740 mennesker og innganger på hver korsende (fig. 9 D).

⁴⁷² Brev fra Kirke- og undervisningsdepartementet til amtsdireksjonen 20. mai 1836. Finnmarkens amtsdireksjon, nr. 31. SATØ. Linstows kirketegninger ble approbert ved Kgl. res. 18. oktober 1828.

⁴⁷³ Gjenpart av valgdokument 24. oktober 1836. Finnmarkens amtsdireksjon, nr. 31. SATØ

⁴⁷⁴ Brev fra sogneprest Aall til Finnmarkens amtsdireksjon 27. juni 1837. Finnmarkens amtsdireksjon, nr. 31. SATØ.

⁴⁷⁵ Tavle 5 i plan og tavle 6 i oppriss.

9 D. Linstows kirketype nr. 5. Fasaderiss tavle 5, og grunnriss tavle 6. Linstow 1829.

Korrespondansen i prosessen viser at til tross for at de statlige instansene ikke lenger ville ha ansvaret for kirkebygningene, beholdt de kontrollen over hvordan kirken skulle se ut. Formelt sett hadde de trukket seg ut av kirkeforvaltningen – først gjeldende de sørlige kirkene på landet, deretter også de nordlige kirkene som hadde vært satt i en misjons-sammenheng. Men i forhold til kirkebygningene sørget staten enda for en uniform utforming.

Kirkene representerte fremdeles det statlige på grunn av den grunnfaste forbindelsen mellom protestantisk kristendom og nasjonalstaten, og de geistlige var statlige ansatte. Kirkesalget må betraktes som utslag av en vanskelig økonomisk situasjon og ikke en ideologisk grunnet politikk. Snarere var det slik at staten ønsket mer kontroll over kirkebyggingen etter 1814. En ville sørge for at kirkene ”erholder en passende Form” og at man så langt mulig etterstrebet likhet over hele landet.⁴⁷⁶

Kirken i bystrukturen

Som det fremgår av prosessdokumentene var ikke plassering og orientering av kirken et diskusjonstema. Betrakninger om plassering mangler ofte i skriftlige kilder, ”men når en ser hvor de faktisk ble reist,” skriver Oddbjørn Sørmoen, ”kan det ikke være tvil om at dette ble grundig vurdert”.⁴⁷⁷ Hammerfestkirkens (kirke 3) beliggenhet ble av Keilhau oppfattet som å ligge ”Bagenfor denne ganske livlige Klynge, og lidt höiere”, mens engelske William Hurton til og med påstod at kirke 4 lå ”Outside the town”.⁴⁷⁸ Både kirke 3 og 4 lå på vestsiden og i randen av bebyggelsen, men i perioden fra byggingen av kirke 3 (1744) til byggingen av kirke 4 (1838) hadde det skjedd endringer i Hammerfest knyttet til formell status og utviklingen av bebyggelsesmønsteret forøvrig. I 1744 lå handelsstedets sentrum på den nordre delen av neset. Nord for kirken lå prestegården og skolen, og disse tre bygningene var knyttet til Kirkepladsen som sannsynligvis lå på nordsiden av kirken.⁴⁷⁹ Etter August Mayers litografier å dømme må inngangen til kirke 3 ha vært mot nord fordi kirken ses både fra sør, vest og øst uten at noen inngangsportaler er synlig (fig. 7 W og 9 E).

⁴⁷⁶ Eldal 2002 s. 13

⁴⁷⁷ Sørmoen 2001 s. 18

⁴⁷⁸ Keilhau 1831 s. 104, Hurton 1851 s. 221-222

⁴⁷⁹ Dette fremgår av landmåler Bredals kart fra 1788 (jf. fig. 3 D).

9 E. Kirke 3 sett fra sør-vest. Utsnitt av litografien "L'ancienne église de Hammerfest" fra 1838 av Auguste Mayer. Knutsen og Posti 2002.

Den gamle kirken ble ikke revet umiddelbart, men ble stående ved siden av den nye i 2-3 år før den ble tatt ned. På Mayers litografi fra 1838 ses den gamle i fremkant av den nye, og hvordan forholdet var mellom kirken og hovedgata (fig. 7 W).

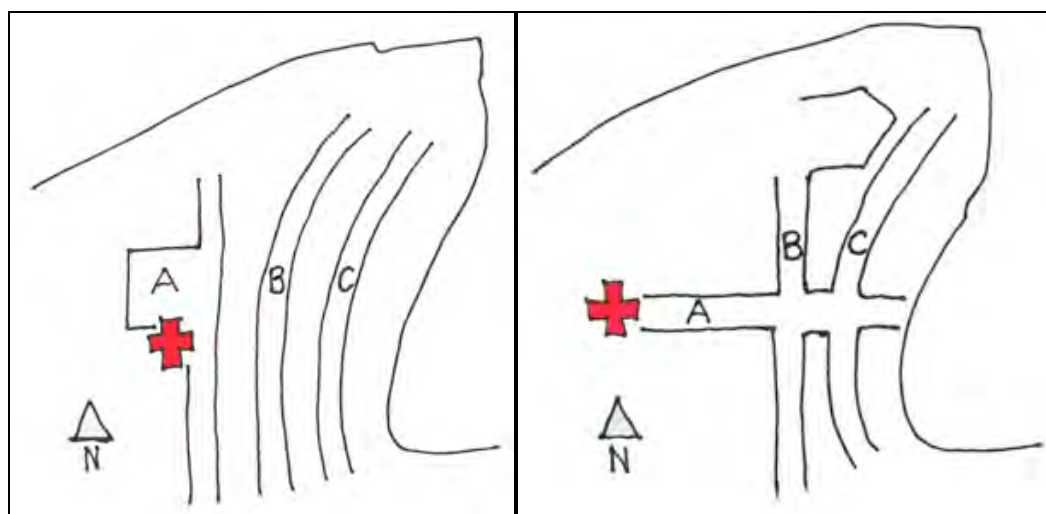
Da kirke 4 skulle bygges hadde Hammerfest forandret seg. Det hadde blitt en kjøpstad med 400 innbyggere og bebyggelsen hadde spredd seg lenger sørover mot fjellet. Den nye kirken ble tilknyttet bystrukturen på en annen måte enn gamlekirken. Portalen ble ikke lagt i nord, men i øst – som en henvendelse mot byen som lå nedenfor. Dette var for så vidt i strid med kirketradisjonen der menigheten skulle vende seg i retning soloppgangen i øst under gudstjenesten, men fra siste halvdel av 1700-tallet var ikke disse normene ufravikelige regler – kirkerommet hadde fått en større betydning som auditorium eller høresal.⁴⁸⁰ Med en mer tradisjonstro orientering med inngangen et annet sted enn i øst, ville en ikke oppnådd samme kompositoriske effekt (fig. 9 F).⁴⁸¹

Den tiltenkte komposisjonen må ses i forhold til gatene omkring kirken. Brann-
takstene gir en viss indikasjon på hvordan gatene lå. Kirke 3 hadde adresse "ved Kirke-

⁴⁸⁰ Sørmoen 2001 s. 15

⁴⁸¹ Andre eksempler på en utradisjonell orientering er Kongsberg kirke som er orientert torvet og Røros kirke ble orientert på en måte som lettet byggeprosessen (Sørmoen 2001 s. 19).

pladsen” i 1813 og 1819, og på ”øvre Side af Kirkegaden” i 1827 og 1837. Disse formuleringene kan sammen med andre i branntakstene tolkes som at Kirkegata gikk nord-sør og parallelt med Storgata. Branntakstene fra 1846 der kirke 4 omtales viser at det har skjedd en forandring av gateløpene. Her beskrives en annen bygnings beliggenhet å være på ”øvre side af Søgaden og paa Hjørnet av denne og den nye Kirkegade”. Altså fremgår det at den ”nye” Kirkegata og Storgata (tidl. Søgaden) krysset hverandre. Kirken lå nå ”for enden af Kirkegaden” som nå gikk øst-vest.

9 F. Det prinsipielle forholdet mellom kirkebygningen og gatenettet i Hammerfest på 1820-tallet (til venstre): A er Kirkeplassen, B er Storgata og C er Strandgata. På 1840-tallet (til høyre) er A den nye Kirkegata, mens B og C er de samme som før. Illustrasjon av forfatteren.

Kirken ble en fondvegg i den nye Kirkegaten som dannet en tverrakse til Storgata. Denne sterke aksedannelsen fjernet tyngdepunktet fra Kirkeplassen på nordsiden av kirken. Ved oppføringen av ny kirke ble det konstruert et nytt fokuspunkt: en kunne stå i Storgata og se oppover langs Kirkegata, som krysset Storgata i rett vinkel, og se rett på kirkens inngangsportal og tårn. Aksene fortsatte i temmelig rett linje helt ned til sjøen, slik at en også kunne se kirkeportalen fra kaia. Det kan altså se ut som kirkebyggingen ble sett på som en anledning til byplanmessige forbedringer, der kirken skulle fremtre tydeligere i bybildet som markør og danne en tverrakse til Storgata. De byplanmessige ambisjonene ble kanskje forsterket av selve kirkebyggingen som både var større en noen gang tidligere og dessuten utført etter ”Slots-Bygnings Intendant” arkitekt Linstows typetegninger.⁴⁸²

⁴⁸² Han er titulert slik på tittelbladet til *Udkast til Kirkebygninger* [...].

9.2 Kirkebygging i Bodø 1884–1888

Kirkebyggingen i Bodø ble planlagt i sammenheng med en ny middelskole. Det var det flere grunner til; administrativt tilhørte kirke og skole samme departement sentralt og det regionale organet *Tromsø stiftsdireksjon* hadde ansvar knyttet til både kirke- og skolebygging i stiftet, det vil si i hele Nord-Norge.⁴⁸³ De to bygningene skulle ligge side om side i hvert sitt kvartal, og saksdokumentene røper at bygningene også arkitektonisk ble sett i forhold til hverandre på planleggingsstadiet. Middelskolen som institusjon hadde blitt igangsatt i 1880 i leide lokaler,⁴⁸⁴ mens kirken som Bodøs befolkning sognet til var Bodin kirke fra 1200-tallet, som ligger 3-4 kilometer fra Bodøs gamle sentrum. Det var altså to institusjoner som ikke tidligere hadde hatt egne bygninger i byen som ble planlagt. Flere steder på 1880- og 90-tallet var kirkebyggingen resultat av opprettelse av nye kirkesogn. Bodø kjøpstad ble eget kirkesogn i august 1884.⁴⁸⁵ Ved slik oppdeling av de eldre sognene fikk en løst problemet med små kirker og lang kirkevei, i tillegg til at en ny sogneinndeling hadde blitt nødvendig på grunn av et endret bosettingsmønsteret med mange sterkt voksende byer og nye tettsteder.⁴⁸⁶

Samme måned som Bodø kirkesogn ble opprettet ba formannskapet Kirkedepartementet om tegninger til en kirke med 1100 sitteplasser. Med kirkeloven av 1851 hadde det blitt innført minstekrav til størrelsen på kirken sett i forhold til størrelsen på menigheten:

§ 1. Naar en Kirkes Skib ikke afgiver Plads for 3/10 Dele, eller hvor der holdes Gudstjeneste to Gange hver Søndag, for 2/10 Dele af Sognets Folkemængde, Pladsen beregnet til 1 ½ Fods Bredder og 2 ½ Fods Dybde for enhver Siddende, og til 6 Qvadratfod i Hovedgangen og 5 Qvadratfod i de øvrige Gange for enhver Staaende, skal Kirken enten ved Forandring udvides eller opføres fra ny, medmindre det oplyses, at Kirken, uagtet den ikke svarer til det anførte Maal, dog ved sædvanlige Leiligheder afgiver Plads for de Kirkesøgende af Menigheden.⁴⁸⁷

Kirkeloven bestemte altså at kirkene skulle romme minst 30% av menigheten eller 20% hvis det var to gudstjenester om søndagen. Bodø by hadde en befolkning på 2150 mennesker på

⁴⁸³ Forbindelsen mellom kirke og skole har eksistert siden middelalderens katedralskoler. Kirke- og undervisningsdepartementet ble opprettet i 1819, og frem til opprettelsen av Kunnskapsdepartementet og Kultur- og kirke departementet i 2002, var kirke- og skolesaker tillagt samme departement.

⁴⁸⁴ Coldevin 1966 s. 245-246

⁴⁸⁵ Kgl. res. 30. august 1884

⁴⁸⁶ Eldal 2002 s. 12

⁴⁸⁷ Lov angaaende Kirker og Kirkegaard 24. september 1851.

dette tidspunktet, så departementet gjorde oppmerksom på at loven ikke krevde en kirke som hadde flere enn 645 sitteplasser. Men kommunebestyrelsen mente at kirken ville bli besøkt av flere enn byens befolkning. Kirkeveien til Bodø ville være bekvem for mange i landdistriktet, og under fiskeriene ville kirken bli besøkt av "en tallrik fremmed allmue". Dessuten var en sikker på at Bodøs egen befolkning stadig ville øke.⁴⁸⁸ Tonen var altså optimistisk med tanke på byens vekst, og en må i stor grad ha sett på byen som et regionalt viktig sentrum slik at byggeprosjektet i dette tilfellet ville ha betydning utover byens egne grenser.

I Kirkedepartementet var arkitekt Jacob Wilhelm Nordan (1824–1892) konsulent for kirkebyggingssaker mellom 1869 og 1886. Bodø kirke ble dermed en av Nordans siste oppdrag for departementet. Hele 96 kirker er registrert med ham som opphavsmann de siste 40 årene av 1800-tallet.⁴⁸⁹ Nordans kirker kan karakteriseres som ganske nøkterne bygninger – det ble tenkt økonomisk, noe som var en forutsetning også på lokalt plan. I formannskapet ble det understreket at

Kirken faar en meget veirhaard beliggenhed og maa derfor, særlig hvad taarnet angaar være meget solid og forøvrigt pent, men ikke luxuriøst udstyrt.⁴⁹⁰

Typisk for Nordan var en langkirke med tårn i den ene enden og enkel detaljering i nygotikkens formspråk. Til Bodø leverte han forslag til både kirke og middelskole, men til tross for at det dreide seg om en rutinert arkitekt med lang erfaring ble tegningene gjenstand for kritikk.⁴⁹¹ Nordan produserte kirketegningene i Kristiania på bestilling, og hadde ikke vært i Bodø på befaring. I følge amtmannen i Nordland, jurist Otto B. A. Aubert (1841–1898), kan ikke Nordan ha oppfattet sammenhengen mellom de to bygningene:

At det fra arkitekten mottagne riss, der viser hvorledes han har tenkt sig bygningene plassert paa tomten, synes det som om meningen er at hovedbygningen skal støde umiddelbart opp til gadelinjen i kvartalets sydøstre hjørne. Dette vil unektelig gjøre et uskjønt inntrykk, ikke alene i forhold til skoletomten i og for seg, men ogsaa til de omgivelser forøvrigt, som skolebygningen vil faa. [...] Det er mig umiddelbart ubekjent hvorvidt man har gjort arkitekt

⁴⁸⁸ Saken ble referert i innstilling fra Kirkedepartementet 19. mai 1885 i arkiv etter *Kirkedepartementets kontor for kirke og geistlighet* (RA).

⁴⁸⁹ Eldal 1986 s. 89-91. I Nord-Norge tegnet han kirke til Salangen (1864), Kong Oscar 2s kapell i Sør-Varanger (1869), Øverbygd i Målselv (1877), Hamarøy (1885), Honningsvåg (1885), Komagfjord i Alta (1887, brent 1944), Dønnesfjord i Hasvik (1888, flyttet 1952), Lavangen (1891) og Tana (1892, brent 1944).

⁴⁹⁰ Spesialutskrift fra Bodø bys formannskapsprotokoller 25. april 1884. Kirkedepartementets kontor for kirke og geistlighet, RA.

⁴⁹¹ Tegningene har ikke blitt funnet.

Nordan [...] oppmerksom paa dette forhold, og jeg maa af de leverte tegninger nærmest slutte at han ikke har erholdt nogen saadan underretning.⁴⁹²

Kritikken må likevel betraktes som en del av den alminnelige fremgangsmåten i slike saker. Det ble bestilt en kirke av en viss størrelse og arkitekten lagde på det grunnlag et forslag. Forslaget ble vurdert av myndigheter lokalt (kommunen med reguleringskommisjon og en særlig oppnevnt komité) og regionalt (amtmann og stiftsdireksjon), som eventuelt kom med innvendinger og ønsker. Arkitekten sendte så et modifisert forslag til ny vurdering. Til slutt skulle hele prosjektet godkjennes ved kongelig approbasjon.

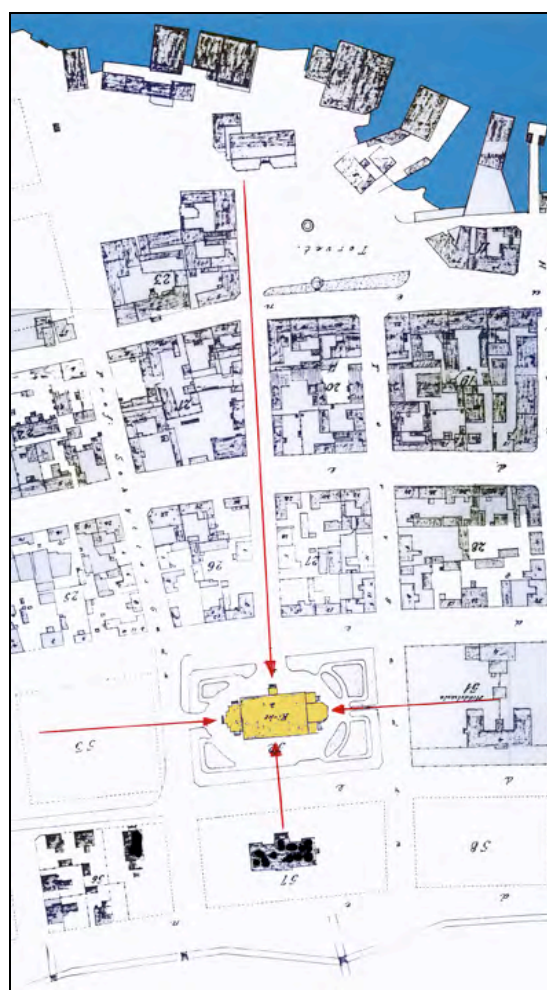
Plassering i bylandskapet

Kirkens beliggenheten var et spesielt poeng. På reguleringskommisjonens møte i februar 1885 ble utskiftingsformann Thetings forslag til regulering lagt frem (jf. kap. 5.2). Det ble foreslått at det nye kvartal nummer 51 skulle bli tomt for middelskolen og kvartal nummer 52 skulle bli kirketomt. Den nye Kirkegata gikk fra Torvet og steg slakt oppover i terrenget mot sør til toppen av "den saakalte Vindmøllebakke". I fonden av Kirkegata skulle kirken få sin majestetiske plassering. Det ble også understreket at kvartal 53 foreløpig skulle være ubebygde (Fig. 9 G). Senere ble området bak kirken også bebygde, og i 1904 ble Fiskerimuseet bygd i kvartalet rett bak kirken og i akse med den. I byplanen ble kirken et kompositorisk omdreiningspunkt der akser forbandt kirken med Fiskerimuseet i sør, middelskolen i øst, det ubebygde kvartalet i vest (utarbeidet til park på 1900-tallet) og Storgården i nord (Fig. 9 H). Kirkegata var den eneste gata i byen som ikke var åpen i begge ender. Med ryggen til kirken og blikket mot torvet, var det fasaden til Storgården man så rett på. Pendanten til Storgården nevnes ikke i dokumentene, men det er en påfallende forbindelse mellom den private monumentalbygningen fra tidlig 1800-tall og det offentlig bygde monumentet fra 1800-tallets slutt.

⁴⁹² Avskrift av skrivelse fra amtmannen i Nordlands amt til magistraten i Bodø av 9. desember 1884 i Kirkedepartementets kontor for kirke og geistlighet.

9 G. Utsnitt av reguleringskart over Bodø 1885. BT.

9 H. Utsnitt av reguleringskart over Bodø 1907. BT.

Det fremgår ikke av saksdokumentene om det ble luftet alternativ plassering, og det er heller ikke lagt frem en tydelig begrunnelse for valget som ble gjort. Forslaget har sannsynligvis blitt betraktet som svært godt av flere grunner: kommunen hadde kjøpt tomtene, de var ikke bebygde, kirken ville bli forbundet med torvet som offentlig byrom, og tradisjonen med kirkebygningen som markør i landskapet kunne opprettholdes. Imidlertid kom det senere et forslag fra amtsingeniøren:

Naar Amtseniøren udtaler, at Kirken vilde faet en friere og vakrere Beliggenhed ved at trækkes 100 meter lenger mod Vest, da kan dette gjerne medgives, men deri kan nu ingen Forandring foretages, efterat Arbeidet paa den av Communebestyrelsen bestemte nu værende Tomt allerede er paabegyndt efter med Entreprenøren for Byggearbeidet oprettet Contract. Derimod antages det at ville være heldigt for Kirkens friere Beliggenhed at Qvartal

no 53, vestenfor Kirketomten indtil videre forbliver ubebygget, hvorved der vil blive en Afstand til nærmeste Bebyggelse af 100 meter.⁴⁹³

Forslaget kom altså for sent, men det viser at det var enighet om at kirkebygningen måtte ha rom rundt seg, ha en "fri beliggenhet". Det fantes med andre ord et eksplisitt ønske om en monumental virkning.

Kirkens *orientering* ville også ha betydning for denne effekten, og det første forslaget gikk ut på å legge den med kirketårn og portal i enden av Kirkegata, slik som for eksempel Hammerfest kirke ble komponert inn i byplanen i 1838. Men dette gikk formannskapet i mot:

Efter at formandskabet sammen med magistraten har gennemgaaet tegningene med beskrivelser og overslag finder man dem i det hele meget tilfredsstillende, og man anbefaler dem til vedtagelse kun med den forandring at kirken paa grund af veirforholdene her lægges med koret i øst istedenfor som paa situasjonskartet antydet mod syd.⁴⁹⁴

Trolig var det redsel for at kirkens langsiden skulle stå under konstant press fra vestavinden som gjorde at formannskapet ville legge kirken i lengderetning øst-vest. Kirketradisjonen med kor i øst ble ikke nevnt. Reguleringskommisjonen holdt likevel fast på å orientere den nord-sør, og gikk i mot å legge tårnet mot vest. De var ikke enige i "at Kirken vilde faae en heldigere Beliggenhed" ved å legge kirken øst-vest, men at den derved ville "faae en skjæv Beliggenhed paa Tomten, som antages mindre heldig og vil tage sig mindre godt ud".⁴⁹⁵ Reguleringskommisjonen ville av estetiske grunner ha den orientert nord-sør for å få størst mulig avstand til kvartalene på øst- og vestsiden og ha en symmetrisk kirkefasade som avslutning på gateaksen fra torvet. Imidlertid var det formannskapet som hadde siste ord i saken, og kirken ble liggende med langsiden som fondvegg i Kirkegata (fig. 9 I).

⁴⁹³ Reguleringskommisjonens møtebok 29. januar 1886.

⁴⁹⁴ Spesialutskrift av Bodø bys formannskapsprotokoll 18. november 1884. Kirkedepartementets kontor for kirke og geistlighet, RA.

⁴⁹⁵ Reguleringskommisjonens møtebok 28. august 1885.

9 I. Kirken i Bodø sett fra Storgården. Salten museum.

Arkitekturen

Samtidig som det var viktig å holde den omkringliggende bebyggelsen på avstand, måtte også bebyggelsen bidra til å fremheve kirken. Dette ble også påpekt i brev til magistraten fra den kritiske amtmann Aubert:

Det tiltrenges mulig ikke noen paavisning at der ikke er nogen overensstemmelse i den stil som arkitekten har valgt for begge de paagjældende bygninger. Kirkebygningen er overmaade lang og saa lav at den gjør et uheldig inntrykk, og dette vil i ennu høyere grad bli tilfellet, naar den presenterer sig imod den nye middelskolebygning, som i sær efter den siste tegning med de flere vinduer vil faa udseende af at være meget høy. I forhold til skolebygningen skulle man efter mitt skjønn ikke valgt en langkirke uden gallerier og altsaa liden høyde, men snarere en korskirke med større samlet masse, som kunne dannet et slags pendant til middelskolebygningen, der nettopp vil virke med sine høydedimensjoner. I ethvert fall burde ikke kirken hatt den lange og smale form, når den skulle få sin plass i nærheden af en bygning som den av arkitekten nu foreslaaede.⁴⁹⁶

I brev til stiftsdireksjonen en ukes tid senere utdyper han kritikken:

Den ærede stiftsdireksjon [...] vil ogsaa være oppmerksom på at kirken i flere henseende ville faa uheldige proporsjoner. Kirkens længde vil bli altfor stor i forhold til høyden, saaledes at bygningen vil gjøre inntrykk av at være trykket ned i grunnen. I motsetning dertil blir taarnet overmaade høyt og slankt, hvad der neppe vil ta sig godt ut og ikke vil være hensiktsmæssig under de klimatiske forhold som man har paa Bodø. Hvis man ikke anvender

⁴⁹⁶ Avskrift av skrivelse fra amtmannen i Nordlands amt til magistraten i Bodø av 9. desember 1884 i Kirkedepartementets kontor for kirke og geistlighet.

særdeles sterke konstruksjoner kunne man lett befrykte at taarnet ville savne evne til at modstaa de voldsomme stormer. Endvidere vil det ses at der ikke er nogen arkitektonisk harmoni mellom hovedskibet og tilbygget og at det samme gjelder røstveggenes lysaabninger i forhold til kirkens øvrige udstyr. Ligesaa synes inngangsdørene at være uforholdsmessig smaa.⁴⁹⁷

Amtmann Auberts arkitektoniske analyse reflekterer oppvekstmiljøet i Kristiania. Auberts bestefar var ingen ringere enn ingeniørgeneral Benoni d'Aubert (1768–1832) som var en av grunnleggerne av den Kongelige Tegneskole i Christiania, og arkitekten bak bygninger som Tukthuset (1804) og Ekserserhuset (1808) i Kristiansand. Han satt også i kommisjonen som utredet bygningsloven 1827 for Christiania. Familien Aubert i Bodø, innbefattet også amtmannens bror, amtsingeniør Frans Henrik Aubert (f. 1848).⁴⁹⁸ Dette var en familie av ingeniører og embetsmenn – en kombinasjon av fagkunnskap, dannelse og selvtillit som gjorde amtmann Aubert i stand til, selv om han ”kun tilfeldigvis” hadde ”hatt anledning til flygtig at gjennomgaa bygningene”, å formulere en sjeldent presis kritikk.⁴⁹⁹

I stiftsdireksjonen fikk synspunktene en viss resonans:

Særlig maa stiftsdireksjonen udtale, at den saavel med hensyn til lysforholdene som forøvrigt anses det heldigt om gallerier kunne unngaaes. Hvis nogen forandring aligevel skal skje, maa stiftsdireksjonen bemærke at en fullstendig korskirke formentlig ikke vil være heldig, men at man i saafald heller fikk vælge formen af en aattekantet kirke med smaa kor, omtrent saaledes som de er anbragt ved den nye kirke i Næsne, Rødø og Stamnes. Forøvrigt bemerkes at stiftsdireksjonen ikke har hatt anledning til at gjøre sig bekjent med den paatænkte middelskolebygning i Bodø, og saaledes ikke kan dømme om det indtryk, som begge bygninger vil gjøre ved siden af hinanden.⁵⁰⁰

Grunnen til at en korskirke ikke ville være heldig gjøres det ikke rede for. Kirkene det henvises til, Nesna, Rødøy og Stamnes, har alle en plan som er en kombinasjon av en åttekantkirke og korskirke, og alle er oppført i perioden 1880–1885. Denne typen må altså ha vært betraktet som adekvat i tiden. Problemet kan ha vært størrelsen (antall sitteplasser) som Bodø kirke skulle ha. For å motvirke inntrykket av at bygningen var ”trykket ned i

⁴⁹⁷ Brev fra amtmann Aubert til Tromsø stiftsdireksjon 18. desember 1884. Kirkedepartementets kontor for kirke og geistlighet. RA.

⁴⁹⁸ Han sørget for alliansen mellom Aubert-familien og Jakhelln-familie ved å gifte seg med Louise Jakhelln (f. 1862).

⁴⁹⁹ Brev fra amtmann Aubert til Tromsø stiftsdireksjon 18. desember 1884. Kirkedepartementets kontor for kirke og geistlighet. RA.

⁵⁰⁰ Brev fra Tromsø stiftsdireksjonen til Søndre Salten prosti 18. januar 1885. Tromsø/Nord-Hålogaland stiftsdireksjon. SATØ.

grunnen” ba stiftsdireksjonen Nordan om å forhøye kirkeskipet om mulig med 1 til 1 ½ alen (ca 1 meter). Nordan etterfulgte ønsket uten innvendinger.

Kirken ble oppført av byggefirmaet Jacob Digre i Trondheim, og innvidd 6. januar 1888.⁵⁰¹ Prosessen hadde tatt 3 ½ år fra Bodø by ble eget kirkesogn. Kirkebyggingen hadde klar støtte i den sentrale kirkepolitikken som hadde blitt nedfelt i loven av 1851, og i den konkrete prosessen med å plassere og bygge kirken i Bodø var amtmann Aubert en helt sentral aktør. Hans interesse for arkitektur og klart formulerte kritikk må ha gitt en autoritet som kom i tillegg til det høye embetsfunksjonen han hadde. Når det gjaldt kirkens orientering i byplanen ble et organ som reguleringskommisjonen overhørt. Det var Aubert som kontrollerte det hele og fikk arkitekt Nordan til å etterfølge alle forslagene. Kirkebyggingen i Bodø var et prosjekt som brakte inn nye perspektiver på hva byplanlegging i nordnorske byer kunne være. Den viser en utvikling fra repetisjonen av kvartaler på rekke og rad til barokke aksedannelser med utgangspunkt i plasseringen av kirken.

9.3 Kirken som monument i byen

Kirkebygningen som symbol i byrommet og forholdet mellom kirke og bybebyggelse er ikke en gang for alle gitt. I middelalderen ble ikke kirkens betydning forstyrret av at borgerhusene i nabolaget hadde bakgårder med stall, avtreder og gjødselshauger vendt mot kirken, skriver arkitekturhistorikeren Björn Linn. Symbolikken lå i kirkebygningens form med tårnet som hevet seg over omgivelsene og med orienteringen øst-vest uansett hvordan gatenettet måtte være. Borgerboligenes plassering nær kirken ga boligene status, men den formal-estetiske orden hadde man ingen begreper om og oppfattet den heller ikke.⁵⁰² Analysen av de to kirkebyggingsprosessene i Hammerfest og Bodø viser at den formal-estetiske orden absolutt hadde fått en betydning på 1800-tallet. Spørsmålet er om det likevel var en forskjell mellom byggeprosessene på 1830-tallet og på 1880-tallet med hensyn til bygningens form, komposisjonen kirke–byrom og den kulturelle og politiske konteksten som byggeprosessen inngikk i.

De byråkratiske prosessene i de to sakene var ulike både i forhold til varighet og innhold. Hammerfestmaterialet vitner om et langt og vanskelig forløp i 1820 og 30-årene der det gang på gang måtte påpekes at kirken var fullstendig ødelagt og helseskadelig å oppholde

⁵⁰¹ Coldevin 1966 s. 291

⁵⁰² Linn 1998 s. 110

seg i. Initiativet til ny kirke var det en gruppe borgere som stod bak. De hadde riktignok støtte fra kirkens menn, som var en del av statens embetsverk, men den statlige økonomien gjorde at kirkebygging var nedprioritert. Korrespondansen mellom lokale og statlige aktører var preget av økonomiske spørsmål. I Bodø et halvt århundre senere forløp prosessen ganske annerledes. Det gikk under fire år fra Bodø ble eget kirkesogn til den nye kirken ble innvidd. Dokumentene vitner om en diskusjon som handlet om estetikk, ikke økonomi. Kirkeloven av 1851 krevde at menighetene skulle ha en gitt tilgjengelighet til kirkene, og befolkningsveksten i Bodø var alene et tilstrekkelig argument for byggingen. Tallene for den totale kirketilveksten i landet viser at de to prosessene var representative eksempler fra to perioder på 1800-tallet. Fra 1850 til 1910 ble det i gjennomsnitt bygd 12 kirker i året eller til sammen 720 nye kirker. I tiden omkring byggingen av Hammerfest kirke ble det oppført omkring 5 kirker i året.⁵⁰³ Kirkeloven handlet i stor grad om å bøte på de problemene som dårlig statsøkonomi (som hadde ledet til privatisering av kirkene) og en sterk befolkningsvekst (folketallet i Norge hadde blitt fordoblet i perioden 1815–1865) hadde ledet til av falleferdige og trange kirker.⁵⁰⁴ Fotografiet fra Gamvik (fig. 9 J) gir et bilde av utviklingstendensen som gjaldt en del kirkers størrelse og utsmykning fra 1700-tallet til slutten av 1800-tallet.

⁵⁰³ Eldal 2002 s. 11-12

⁵⁰⁴ Eldal 2002 s. 12

9 J. Gamvik kirke fra slutten av 1800-tallet ved siden av "finnekapellet" fra 1700-tallet. Fotografi fra omkring 1896. Tromsø museum.

Ser en bort i fra de statistiske og økonomiske forholdene, og ser kirkeloven i en større kulturell og samfunnsmessig kontekst, kommer kirkebyggingen på 1800-tallet i et nytt lys. Kirken som institusjon knyttet enkeltindividet til et større samfunn gjennom å føre registre og utføre ritualer i forbindelse med fødsel og dåp, giftemål og død. Ritualene var lenket sammen i og med at en ikke fikk gifte seg uten å være konfirmert, og en kunne ikke konfirmeres uten å være døpt.⁵⁰⁵ Tok en ikke del i den kirkelige offentligheten var en på mange måter isolert fra samfunnet. Kirken, både som bygning og institusjon, var en arena for legitimering av samfunnets orden, og må dermed forstås som et offentlig rom.⁵⁰⁶ Det kan til og med hevdes at den statlige kirkeinstitusjonen var det viktigste offentlige rommet i første halvdel av 1800-tallet. Men dette forandret seg i løpet av århundret. For det første ble det stilt spørsmål med denne formen for "religiøsitet" som fremstod som en ramme rundt

⁵⁰⁵ Seip 1997 s. 191

⁵⁰⁶ Rasmussen 1996 s. 10

formelle og tvungne handlinger uten refleksjon over personlig overbevisning, og for det andre krevde utviklingen av demokratiet andre offentlige rom.

Bruken av kirken tidlig på 1800-tallet reflekterer kanskje nettopp mangelen på andre offentlige rom. Sognebarna stilte mer enn villig opp i kirken, men grunnene var mangfoldige:

Kirkeliv var underholdning, især for folk "af den ringere Folkeklasse", som det het. Folk klatret opp på benkene for å se bedre, og sølte dem til. De strømmet til begravelser, selv når "det simpleste Lig føres til Graven", het det fra Bergen, og biskopens gravtale druknet i "den usømmelige Pøbelstøi".⁵⁰⁷

Ved brylluper var det enda verre, og enkelte ba om å få ha dørene lukket. På 1840-tallet henvendte en biskop seg til det teologiske fakultet for å be om tillatelse til å stenge kirken under seremonien, men svaret ble at lukking ikke var mulig, for alle skulle ha "Fri Adgang til Kirken".⁵⁰⁸ Kirken var et offentlig rom i betydningen åpent for alle. At den kirkelige handlingen ble utilbørlig forstyrret var et problem som ikke kunne løses ved utestengelse. Det var tvert i mot svært viktig å holde folk innenfor. Det største problemet for kirken var heller ikke pøbelstøy fra "den ringere Folkeklasse", men at så mange åndelig tørstende søkte til forsamlinger utenfor statskirken anført av karismatiske predikanter som for eksempel Hans Nielsen Hauge (1771–1824). Statskirken måtte gjøre noen grep for å markere seg i den urolige massen av legpredikanter, vekkelse og oppildnede diskusjoner om bibeltolkning som preget en førtiårsperiode fra omkring 1830.

En rekke lover som kom midt på 1800-tallet antyder en strategi for hvordan statskirken kunne imøtegå disse uttalte uenighetene. Dissenterloven av 1845 åpnet adgang for å danne kristne menigheter med egen prest eller forstander utenfor statskirken. I 1851 ble også Grunnlovsparagrafen som utestengte jøder fra riket opphevet. Å gi folk en viss religionsfrihet var et nødvendig skritt – samtidig som inkorporeringen i lovverket var en måte å kontrollere disse gruppene på. Kirkeloven 1851 blir i dette perspektivet et grep for å gjøre statskirkene mer tilgjengelige og ikke minst å øke bygningenes tiltrekningskraft. I den nye religiøse "konkurransesituasjonen" kunne ikke kirkene under statskirken være trange, trekkfulle og dårlig utstyrt. Til tross for at staten avhendet kirker også på 1800-tallet, var det fremdeles statlig kontroll over hvordan nye kirker kunne se ut. Kirken som institusjon var statlig og de ansatte ble lønnet av staten. Kirkebygningene representerte på denne måten de

⁵⁰⁷ Seip 1997 s. 189

⁵⁰⁸ Seip 1997 s. 189

sentrale myndighetene. Kirkene i Hammerfest og Bodø ble begge bygd etter tegninger som var utført av arkitekter på oppdrag for Kirkedepartementet.

Verken arkitekt Linstow eller arkitekt Nordan kom til Hammerfest og Bodø for å befare tomtene. Det ble heller ikke, fra arkitektenes side, uttrykt krav til plassering, orientering eller omgivelser. I Hammerfest ble ikke disse sidene ved byggingen tatt opp i korrespondansen, men det ferdige resultatet kan ikke tolkes som tilfeldig. Den nye kirken var henvendt mot bebyggelsen nedenfor, og en ny gateakse ledet fra sjøen rett til kirken som lå i enden, på toppen av en stigning. I Bodø ble resultatet liknende, men her har det vært mulig å følge diskusjonen om plassering og orientering i dokumenter og korrespondanse. Tidlig i prosessen ble man enige om å sette av et bestemt kvartal til kirken. Kvartalet ble fremhevet i byplanen fordi det var det eneste kvartalet som ble lagt som et endepunkt for et gateløp. Ellers var det nettopp et poeng at gatene skulle være ”åpne i begge ender”, som det het i bygningsloven.

Kirkens verdighet var avhengig av distansen til de verdslige bygningene. Dette hindret ikke at bygningene som lå i nabokvartalene, i akse med kirken, kunne huse institusjoner som tradisjonelt sett hadde vært forbundet med kirker, nemlig skoler og andre kunnskapsinstitusjoner.⁵⁰⁹ Kirkekvartalet i Bodø hadde kirken som midtpunkt, og visuelle akser forbandt kvartalet til torvet og Storgården i nord, skolekvartalet i øst, museumskvartalet i sør og det ubebygde kvartalet i vest. Alle kvartalene skulle på en verdig og symbolsk måte fremheve kirken. I Hammerfest var *Kirkepladsen* et navngitt byrom i branntaksten allerede fra 1813 og var da gateadresse til kirken, prestegården og skolen. Dermed var Kirkeplassen i Hammerfest et rom som fysisk forbandt kirke, prestegård og skole, og plassen bekreftet det interne forholdet mellom de ulike bygningene og funksjonene som var knyttet til dem. Den fysiske organiseringen av skole og kirke side om side gjenspeiler forbindelsen mellom skolevesen og kirke på 1800-tallet. Ofte fikk prostens ansvaret for opprettelsen av allmueskolen og tilsynet med den, og lærerstillingen var som regel kombinert med stillingen som kirkesanger.⁵¹⁰ I Bodø hadde rommet rundt kirken og aksene til hensikt å fremheve monumentet, mens rommet foran den gamle kirken i Hammerfest må ses som del av en eldre diskurs der funksjon og tradisjon har vært viktigst. Det er kanskje på grunn av tradisjonen som sterk

⁵⁰⁹ I andre halvdel av 1800-tallet ser en samtidig at skolebygningene også ble monumentalisert i de norske byene som et materielt uttrykk for satsningen på modernisering gjennom utdanning (Myhre 2006 s. 292, Hage 1990 s. 182).

⁵¹⁰ Bjerås 1997 s. 115

kulturbærer at kirken og omgivelsene ikke er tema i beskrivelsen av kvartalene i reguleringskommisjonens møtebok før i utkast til reguleringsplan i 1865. Der står det at ingen bygning bør bygges nærmere kirken enn allmueskolen, og at gatelinjen mot nord bør trekkes et par meter tilbake slik at Kirkegata kunne utvides seg til en større plass omkring kirken. Dette kan tolkes som at det utover i århundret ble stadig viktigere at kirken fikk rom omkring seg i bybebyggelsen.

9 K. Bodø kirke til venstre og middelskolen til høyre på et fotografi fra 1930-tallet. På 1900-tallet ble Solparken, som ses i fremkant, anlagt i kvartalet sør for middelskolen. Salten museum.

Kirkebyggingen i Hammerfest på 1830-tallet og kirkebyggingen i Bodø på 1880-tallet hadde en del felles trekk, men samtidig må det understrekes at de to prosessene befinner seg kronologisk på hver sin side av både bygningsloven 1845 og kirkeloven 1851. Begge lovene påbyr en standardisering og oppgradering av henholdsvis byplaner og kirker i landet. Standardiseringen av kirker hadde for så vidt vært statspolitikk siden opprettelsen av Kirke- og undervisningsdepartementet i 1819. En av departementets oppgaver hadde vært å kontrollere oppføringen av kirkene – at de hadde en ”passende Form” og størrelse, og at kirkene i størst mulig grad var like i hele landet. Både arkitekt Linstows typetegninger og kirkeloven av 1851 kan betraktes som en del av et større nasjonalt prosjekt. I andre halvdel av 1800-tallet ser det ut til at kirkene som spesielle nasjonale symboler i lokalsamfunnene

blir ytterligere befestet, og betoningen av kirken som et fysisk monument i byen ble sterkere mot slutten av århundret. Bygningen måtte skille seg tydelig ut i byrommet som den nasjonale kirke – den stod nå for så mye mer enn det religiøse livet i byen. Dette kan ses i sammenheng med at statskirken for det første fikk konkurranse fra andre religiøse kirkesamfunn, og for det andre måtte konkurrere med flere offentlige rom. Kirken var ikke lenger det eneste møtestedet for større folkemasser i byen. Statskirkens nye rolle ble da å stå som et monument over de kristne moralverdiene som den norske nasjonen skulle bygges på.

Statskirkene stod som bautaer i byene, men i andre bygater kunne man komme over en katolsk kirke eller en metodistkirke: i Hammerfest ble det oppført en kirke av førstnevnte type i 1885 (fig. 9 L), og et metodisttempel i 1893. Slike kirker ble bygd på tomter som plasserte dem midt i boligbebyggelsen, de var ikke monumenter i byens fysiognomi, men tegn på at det var et klima for personlig overbevisning og et individualisert trosliv.

9 L. Den katolske kirke i Hammerfest i Nedre Grønnevoldsgate. Sivertsen 1973 s. 266.

DEL IV

Mot en moderne byorganisering

10. Organiseringens diskurs

10.1 Fremtiden og det ubebygde rom

Bygningsloven 1845 påbød institusjoner som skulle drive med planlegging og regulering, og den innførte kvartalsregulering som et prinsipp som skulle gjelde alle norske byer. Samtidig var det forhold som påvirket reguleringsarbeidet. Det fantes en allerede eksisterende bebyggelsesstruktur og organiseringsdiskurs. Å forandre fysiske strukturer som var eid og brukt av mennesker, var ikke gjort i en håndvending. Innføringen av en ny diskurs krevde ikke bare én lovtekst, men flere tekster og samtaler. Jeg leser reguleringsdokumentene som utsagn om to hovedutfordringer. Den ene er forståelsen av tid – og da spesielt fremtiden, og det andre er forståelsen av rom, særlig med tanke på hvordan det ubebygde rom kunne håndteres.

Tiden

Historikeren Narve Fulsås beskriver et møte mellom to diskurser i *Havet, døden og vêret. Kulturell modernisering i Kyst-Noreg 1850–1950*. Han foretar her en lesning av samfunnsforskeren Eilert Sundts (1817–1875) undersøkelser av dødeligheten blant fiskere i Nord-Norge. Sundt skriver:

Jeg har allestider hørt netop om Nordlandenes og Finnmarkens almuesfolk, at når der hændte noget, som gjaldt liv og død, så havde de det ord og den tro, at *det var vel så laget* – en tro, som naturligvis overalt, hvor den hersker, virker sløvende og lammende [...].⁵¹¹

Allmuens tanker om døden kan oppsummeres med uttrykkene ”det var vel så laga” eller ”Guds veier er uransakelige”. Forskeren Sundt tolket og forstod dødeligheten på en helt annen måte: Ved å telle og systematisere tilfellene fikk han en statistikk. Det å forstå dødelighet som en tallfestet mengde som kan uttrykkes med diagrammer, og som deretter kan settes sammen med tall fra andre perioder, geografiske områder, yrkesgrupper osv., står i sterk kontrast til døden som noe underlagt Guds vilje. En statistikk er altså en kategorisering, ordning og sammenstilling av hendelser i fortiden, men for Sundt var hensikten med statistikken å påpeke sannsynligheten for slike hendelser i fremtiden. En viktig konsekvens av den statistiske tenkemåten var den videre behandlingen av tallmaterialet som kunne brukes til å beregne sannsynligheten for å omkomme på havet som fisker. Det var

⁵¹¹ Fulsås 2003 s. 9-10

altså en prediksjon basert på kunnskapen om årsaken til tidligere dødsfall. Så lenge ikke faktorene som ledet til døden ble forandret, ville heller ikke dødstallene endres. Den tradisjonelle innstillingen til døden som skjebnen og Guds vilje virket, i følge Sundt, ”sløvende og lammende”. Statistikkens prediksjoner derimot handlet ikke om den uunngåelige skjebne, men snarere muligheten for å påvirke, forandre og forbedre.

Døden som skjebnebestemt var orientert om nåtid: man kunne be om et godt fiske og et godt liv, mens fremtiden var et ukjent land der Gud bestemte. Fulsås ser de to dødsdiskursene som knyttet til modernitet på den ene siden og tradisjon på den andre.

Hovudsaka med tradisjon er gjentakning, å ”produsere” nåtida som noko vedvarande. Tradisjonar treng slett ikkje vere statisk og uforanderlege; på visse måtar kan dei vere meir omskiftelege enn skriftfesta praksisar. Likevel er ”tradisjon” ein måte å organisere tru og praksis på som er slik at fortida dominerar over samtida og framtida, eller rettare: Fortid og framtid er ikkje skilde ut for seg sjølve, men blir heile tida inkorporert i ei ”vedvarande nåtid”.⁵¹²

Forholdet mellom tradisjon og byplanlegging er som forholdet mellom en ”vedvarende nåtid” og en ”forbedret fremtid”. Bygningsloven 1845 må dermed ses som et verktøy for å prøve å kontrollere byens fremtid. Fremtiden trengte ikke være lik fortiden.

Reguleringsdokumentene for Hammerfest og Bodø viser at nettopp tidsperspektivet var en barriere. I begge byer var førsteutkastet til reguleringsplan preget av nåtidsperspektivet, til tross for at loven påla en plan også for de ubebygde områdene av byen. Riktignok ble det antydnet at bygningslovens bestemmelser måtte gjelde ”hvor for Tiden ingen Huse findes opførte”, som det het i Bodø, men uttalelsen viser at fremtidsperspektivet er uklart. Det er særlig de tidligste utkastene til reguleringsplan i Bodø som nærmest speiler en uvilje mot å diskutere fremtidens eventualiteter, og holdningen var fatalistisk når det kom til spørsmål om å skaffe en brannsprøyte for å forebygge brann. Det eksisterende dannet malen for det nye, men uten at det fortidige ble betraktet som noe forgangent eller historisk. I Bodø hadde Etablissementet skapt en struktur som det ble bygd videre på: Storgården ved torvet var sentrum, og bebyggelsen ble lagt i rekker langs veien som ledet til torvet. Det var en byorganisering som konserverte og bekreftet det eksisterende bebyggelsesmønsteret. Så lenge hver ny husbygger tok hensyn til mønsteret som naboene hadde dannet over tid, ville organiseringsmåten fungere som system for en helhetlig orden.

⁵¹² Fulsås 2003 s. 36.

Byorganisering i en "vedvarende nåtid" handler i liten grad om planlegging, men i stor grad om tilpasning til det eksisterende med tanke på å opprettholde en orden.

I det standsbevisste samfunnet tilpasset menneskene seg ved at de aksepterte sin medfødte plass i hierarkiet. Historikeren Knut Kjeldstadli skriver at "Forholdet mellom sosialgruppene – stendene – i det gamle samfunnet kan karakteriseres ved tre stikkord: stillstand, avstand og husstand." Med andre ord var det et samfunn preget av liten sosial mobilitet, det var sannsynlig at man døde i samme stand som man ble født. Sjelden giftet man seg på tvers av stendene – i det sosiale liv holdt man "de andre" på avstand. "Stendene berørte hverandre, men selve livsførselen foregikk uavhengig".⁵¹³ Folk fra alle stender kunne gjerne bo under samme tak, men i husstanden var det et tydelig hierarki, der tjenestepiken skulle adlyde sitt herskap og "have et kjærligt og føieligt Sindelag imod dem, slik et godt og lydigt Barn har imod strenge men brave Forældre".⁵¹⁴ Samfunnet var i sin oppbygging basert på uforanderlighet – at man skulle trenge å planlegge bebyggelsen i et slikt samfunn var utenfor diskurs.

Den konservative og tradisjonsbundne byorganiseringen kan på mange måter sammenliknes med det som kalles folkelig arkitektur, her forstått som en motsetning til akademisk arkitektur. Med akademisk arkitektur menes bygninger som blir til etter en teoretisk prosess som inkluderer ideologisk føringer, konsepter og tegninger i tråd med opplæringen arkitekten fikk på akademiet. Folkelig arkitektur blir videreført gjennom en praktisk prosess der lærlingen forstår gjennom å observere det som er bygd, og etterlikne byggeteknikken.⁵¹⁵ I første kapittel av denne avhandlingen etterlyste jeg alternative begreper for byer som ikke hadde formelle reguleringsplaner. Organiseringsdiskursen i Hammerfest og Bodø har mange paralleller til folkelig arkitektur og kanskje kan et begrep som "folkelig byorganisering" være en bedre beskrivelse enn "selvgrodd" og "organisk". Analogiene til naturen, som ikke bare ligger i ordene "grodd" og "organisk", men også i forstavelen "selv", peker på en udefinert styringsmekanisme eller et innebygd program. Folkelig byorganisering derimot, kan forbinde bytypen til et større begreps- og tolkningsapparat som

⁵¹³ Kjeldstadli 1978 s. 51-52

⁵¹⁴ Hanna Winsnes (1789–1872) er her sitert. Kjeldstadli 1978 s. 52-53.

⁵¹⁵ Christensen 1995 s. 27. *Folkelig arkitektur* er den norske parallellen til det engelske *vernacular architecture* eller det franske *architecture populaire*. I norsk etnologisk forskningstradisjon har byggeskikk vært det mest brukte begrepet helt siden Eilert Sundt skrev *Om bygnings-skikken på landet i Norge* i 1862.

gjelder den folkelige arkitekturen.⁵¹⁶ Begrepet byorganisering kan også anspore til analyser av bybebyggelse som samfunnsmessige produkter.⁵¹⁷

Fra midten av 1800-tallet var standssamfunnet, det tradisjonelle samfunnet, i oppløsning:

Å frigjere seg frå skikken innebar [...] å skilje ut framtida som noko for seg, som noko annleis enn fortida, eit rom av kontrafaktiske moglegheiter som ikkje alt var oppfylt av hevdvunnen praksis, men som venta på å bli kolonialisert av planlagde forbetringar. Denne rørsla frå etterlikning til planlegging er rørsla frå tradisjon til historie.⁵¹⁸

I det man forstår fortiden som noe annet enn nåtiden, som historie, da vil også fremtiden være noe annet enn nåtiden. Da først blir *planlegging* et adekvat begrep.

Rommet

De første reguleringsplanene var basert på verbale beskrivelser av reguleringene. Ved hjelp av kjente referansepunkter i byen som for eksempel ”vestre Hjørne av Kjøbmand Hvedingsgaard” og ”Ekmands Bageri”, kunne kvartalene beskrives og byggelinjene fastsettes. I det første reguleringsutkastet fra Bodø får leseren følelsen av å traske ved siden av reguleringskommisjonen, en kan følge den på gateplan fra hushjørne til hushjørne. Husene som nevnes ble identifisert etter hvem som eide dem eller bodde der. Forståelsen av rommet var basert på den personlige og subjektive erfaringen man gjør stående på bakken, skuende omkring seg. Dette systemet var anvendelig så lenge det bare var den eksisterende bebyggelsen som skulle reguleres, men hvordan kunne man kvartalsregulere ”tomme” områder som bestod av stein og gress? Det ble nødvendig å ta i bruk et nytt redskap. Å lage geometriske rammer for en ikke-eksisterende bebyggelse i landskapet ville være en nesten umulig oppgave uten bruk av kart.

Teksten som representasjon kan sies å gjengi de ordene som en ville si, mens kartet først og fremst er et *bilde* som gjengir verden fra tenkte punkter ovenfra.⁵¹⁹ Videre presser kartet dette tenkte bildet ned på en todimensjonal flate, der landskapet vales ut, og byens bebyggelse blir symbolisert med sorte rektangler mot en lys bakgrunn. Kartet forminsket,

⁵¹⁶ Se for eksempel Christensen 1995, Oliver 1997, Rapoport 1977.

⁵¹⁷ Se for eksempel Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford 1974, Dag Østerberg, *Arkitektur og sosiologi i Oslo. En sosiomateriell fortolkning*, Oslo 1998, Sennett 1990.

⁵¹⁸ Fulsås 2003 s. 66

⁵¹⁹ Kart karakteriseres ikke av et perspektivisk punkt, men av en synsvinkel som teoretisk sett er objektiv, i den forstand at det omfatter hele kartområdet samtidig.

forflatet og abstraherte rommet. Med et blikk kunne et stort geografisk område – eller i hvert fall et symbol for dette – overskues. Landskapet av fjell, myrer og elver hadde blitt satt i en kontrollerbar ramme. I virkeligheten var selvsagt landskapet like kupert og myrene like våte som før, men kartet ga en følelse av kontroll. På samme måte som fremtiden hadde blitt et rom som ventet på å bli kolonisert av planlagte forbedringer, ble det tomme landskapsrommet et sted som kunne og burde fylles av menneskelig aktivitet. Reguleringsbestemmelsene, først og fremst kvartalene, symboliseres med firkantede rammer. Reguleringskartet ble dermed både et bilde av den eksisterende byen og den fremtidige. Reguleringskartet fra Hammerfest fra 1870-tallet (fig. 5 D) viser hvordan kvartalene er tegnet inn på tvers av Storelva. Rutenettet ble, med Richard Sennetts ord,

laid over irregular terrain; the rectangular blocks obliterated the natural environment, spreading out relentlessly no matter that hills, rivers, or forest knolls stood in the way [...] as if what could not be harnessed to the mechanical, tyrannical geometry did not exist.⁵²⁰

Chicago beskrives som byen der ”the lines of the streets suddenly end at one riverbank only to continue on the other side”.⁵²¹ Et område som tidligere hadde blitt betraktet som en avgrensning av bebyggelsesområdet var myrene sørøst for Bodø sentrum. I 1880 ble grunnen drenert og deretter festet bort til byggetomter eller leid ut som parseller til oppdyrking. Dette ble muliggjort i praksis fordi man hadde teknologi og ingeniører til å gjøre det, mens kartet som representasjon var vesentlig i en diskurs der man hadde tro på at naturen ikke satte begrensninger, men snarere var et land av potensielle muligheter som menneskene kunne nyttiggjøre seg av.

Var det ingen som tenkte på hvilke konsekvenser rutenettsplanleggigen kunne få i det norske landskapet? At lovskriverne tenkte prinsipielt er ikke uventet, men det viste seg at rutenettsprinsippet også i praksis ble fulgt så konsekvent at en by som Bergen fikk gater med så å si ”umulig” helningsvinkel.⁵²² Andre steder ble rutenettsprinsippet fulgt helt til det abrupt ble stoppet av en elv, en bratt kolle eller sjøen. Møtet mellom den nye reguleringen og naturen hadde ingen form av ”dialog”. Rutenettsreguleringen var nærmest en demonstrasjon av at naturen, som tidligere motsvarte begrensninger, avstander og barrierer, nå kunne underlegges og kontrolleres. Reguleringskartene blir dermed representasjoner av en moderne diskurs. Det moderne lå i at terrenget skulle følge kartet, og ikke omvendt. Ut i fra

⁵²⁰ Sennett 1990 s. 52

⁵²¹ Sennett 1990 s. 52

⁵²² Brekke, Nordhagen og Lexau 2003 s. 259

denne logikken var rutenettsprinsippet også et dynamisk system fordi en slik plan kunne utvides i ”det uendelige” etter behov. Det var en plan for fremtiden.

Kartet er en representasjonsform som forandret forståelsen av rommet, og det påvirket også hvordan reguleringsdokumentene ble skrevet. Referansen til navngitte personer og henvisningene til bebyggelsen som fysisk og konkret form ble borte. I stedet var det kartets representasjon som var utgangspunkt for forståelsen av reguleringen. Det var linjene på kartet som satte premissene, og reguleringsdokumentet inneholdt setninger som: ”Ved disse nå opptrukne linjer for gater og kvartaler, finnes flere nå stående gårder gjennomskårne”.⁵²³ Den berettende setningen, som var en speiling av muntlighet, ble erstattet av lister og skjemaer som karakteriseres av en visuell orden. Kartets måte å abstrahere landskapet på slik at det så å si kunne oppfattes med ett blikk, fikk en parallell i reguleringsdokumentet. Reguleringens hovedprinsipper kunne fanges med et blikk. Dokumentet endret seg fra å reflektere kommisjonens vandring fra gatehjørne til gatehjørne og diskusjonen om hvordan en eventuelt ny bebyggelse skulle tilpasses en navngitt persons fasadevegg, til ordnede skjemaer med nummer- og bokstavsystematisering der det ble henvisning til kartets linjer som rettesnor. Parallellen til Eilert Sundts statistiske undersøkelser er tydelig. Statistikken var også om abstraksjon: individene ble anonymisert og oppløst til de stod tilbake som en tallmengde i et skjema.

10.2 Rutenettsplanen som løsning

Bygningsloven var en utfordring å få innført fordi den krevde nye måter å tenke om fremtiden og det ubebygde rommet. Men hvorfor var det så viktig å forandre byorganiseringen i Norge? Bybrannene hadde store økonomiske konsekvenser, og den brannforebyggende siden av 1800-tallets bygningslovgivning skal ikke ignoreres – alle de detaljerte paragrafene i 1845-loven om sikring av ildsteder, fluktveier og fremkommelighet i gatene taler sitt tydelige språk. Den store brannen i Turku i 1827, skriver Hans Lilius, gjorde dypt inntrykk på myndighetene i Sverige-Finland:

At last they understood that something drastic had to be done to prevent the occurrence of these disastrous fires which had scourged the towns for centuries [...].⁵²⁴

⁵²³ Jf. kapittel 5.2 for sitatet i sammenheng.

⁵²⁴ Lilius 1980 s. 85

Etter århundrer med bybranner var det som om myndighetene ”oppdaget” at det er mulig å drive forebyggende arbeid. Jeg vil heller si at det først var i en moderne diskurs at bybrannene ble et problem som måtte og kunne løses. Men den norske bygningslovens paragraf om kvartalsregulering, altså rutenettsprinsippet, var ikke egentlig en løsning på bybrannproblemet. Kristiansands rutenettsplan med 15 meter brede gater, altså 3 meter bredere enn gatebredden som bygningsloven 1845 påla, forhindret ikke store bybranner i 1734 og 1892.⁵²⁵ Når en også tar det norske landskapet i betraktning virker heller ikke et rutenett som en rasjonell – i betydningen praktisk og funksjonell – løsning. Reguleringsprinsippet i bygningsloven må derfor forstås på en annen måte.

Bystrukturen som hadde dannet seg i første halvdel av 1800-tallet speilet et hierarkisk og patriarkalsk samfunn. Verksstrukturen i Bodø og det differensierte gatesystemet i Hammerfest mener jeg er eksempler på dette. Byene hadde en lite utviklet lokaladministrasjon – enkelt kan en si at byene ble styrt av statsansatte embetsmenn og det øvre skikt av borgerskapet. Det fantes lite penger til felles investeringer, det var gjerne handelsborgerskapet som, i byfaderlig ånd, sørget for brønner, kirker eller brolegning. Det fantes et representativt organ i Hammerfest som kaltes ”de eligerede menn”. Mennene ble valgt på tinget, men hvem var det de egentlig representerte? Makten i byen ble lagt i noen få hender, og det var vanskelig å skille mellom handelsmennenes private og offentlige interesser. Den diffuse overgangen mellom privat og felles anliggende vitner bruken av gatene og kvartalsoppbyggingen om. Gatene var halvprivate rom som fungerte som deler av tunet til husholdningen som hadde våningshus og uthus plassert på hver side av gata. Rekkekvartalene hadde en fasadeside, mens gårdsplassen lå åpen for skuelystne i sidegatene. Rutenettsreguleringen endret på dette bebyggelsesmønsteret. Kvartalene skulle ha fasader mot alle gater, og husholdningens private anliggende ble holdt innenfor kvartalets vegger. Kvartalets ytterside hadde blitt en grense mellom den private og den offentlige sfære. I stedet for den hierarkiske inndelingen i hovedgater for eliten, og sidegater eller bakgater som kunne være smale og svingete der andre fikk ha sitt virke, skulle nå alle gater ha en minstebredde og være rette og åpne i begge ender.

I det nye offentlige rommet kunne det utvikles en kultur for å diskutere fellesskapsverdier, der folks private anliggende og interesser skulle holdes utenfor. Denne utviklingen var en brikke i demokratiseringsprosessen som hadde startet i 1814 med Grunnloven, og

⁵²⁵ Lorange 1995 s. 197-204

som ble utviklet lokalt i formannskapsloven fra 1837. Gamle hierarkiske maktforhold ble ikke med dette oppløst, men i diskursen var den nye reguleringsmåten et utsagn om å skape et skarpere skille mellom det offentlige og det private rommet. Livet innenfor kvartalets vegger angikk dem som bodde der, mens det nye offentlige gaterommet var utformet etter prinsippet om likhet – gatene var like brede, og gatehjørnene hadde samme vinkel. Det formmessige slektskapet til de udemokratiske renessansefyrstenes byer ble ignorert, mens slektskapet til grekernes byplankunst gjorde rutenettsplanen ideell. Som ingeniør Broch skrev i 1846, var grekernes smak "Nationalblomsten af deres Frihed, af deres Geni, af deres klare Forstand". Frihet og klar forstand var selvsagte forbilder for den unge nasjonen på 1800-tallet.

Bygningsloven skulle gjelde alle kjøpsteder i Norge – i prinsippet skulle det ikke være forskjell på bystrukturene om det gjaldt Arendal eller Bodø, Molde eller Lillehammer. Videre skulle alle kirker standardiseres både når det gjaldt utforming og størrelse. Alle havnene fra Kristiansand til den russiske grense ble befart og analysert som grunnlag for planlegging av utbedringer. I tillegg til disse eksemplene, som har vært beskrevet i del III, kom det et vell av andre lover og tiltak på 1800-tallet som blant annet gjaldt helse og utdanning. De inngår alle i prosjektet som kan kalles nasjonsbyggingen, som handlet mye om å finne eller konstruere *likheter* innenfor det geografiske området som skal utgjøre nasjonen. Likhet betyr i denne sammenheng fellesskap, alle de norske byene skulle ha fysiske fellestrekk. Bevisstheten om fellesskapet ble også forsterket med den sterkt forbedrede kommunikasjonen. Viktigst for kystbyene i nord var dampbåtrutene, men mulighetene for rask kommunikasjon ble stadig flere utover i århundre med for eksempel telegraf og telefon. Byenes indre fellesskapsfølelse ble også forsterket – bypatriotismen manifesterte seg fra slutten av 1800-tallet med jubileumsfeiringer og foreninger for byforskjønnelse. Bypatriotismen og nasjonalpatriotismen lot seg også fint forene når byene tok i mot kongelige gjester – det var en gjensidig anerkjennelse av både byens og nasjonens betydning. Torvene ble arenaer for disse anledningene – de var blitt byrom som skulle representere byene og ble dermed behørig dekorert med symboler for bybefolkningens kongetroskap og for byens ressursrikdom.

Bygningsloven var dermed en del av den nasjonale diskurs: alle byene i landet skulle ha en lik struktur, og loven inngikk i demokratiseringen: de offentlige rommene ble tydelig skilt ut og gjort like i hele bystrukturen. I Sennetts analyse av rutenettet hevder han at amerikanerne brukte rutenettet for å fornekte eksistensen av kompleksitet og forskjell i

omgivelsene.⁵²⁶ Funnene i det nordnorske materialet mener jeg også peker mot at den moderne byorganiseringen skulle skape likhet og nøytrale fellesrom, men i motsetning til Sennett tolker jeg dette som en del av en demokratiseringsprosess. I Hammerfest og Bodø var det nettopp de offentlige rommene som ble definert i rutenettsplanleggingen, og disse rommene var en nødvendig nøytral grunn for meningsutveksling.

Avslutning

Organiseringen av de fysiske strukturene i Hammerfest og Bodø gjennom 1800-tallet er i denne avhandlingen forstått som en diskurs som går gjennom en transformasjon. Transformasjonen skjer på ulike nivåer som også griper inn i hverandre. På et kognitivt nivå var det en forandring fra

- konkret til abstrakt tenkning
- det personlige til det anonymiserte

Dette var endringer som måtte til for at planlegging skulle kunne forstås. Bruk av kart og den statistiske tenkemåten ga et større og samtidig mer abstrahert bilde av de fysiske omgivelsene og befolkningen, noe som var nødvendig få å kunne gå fra

- opprettholdelse som mål til forbedring som mål

Det var den nasjonale økonomien som skulle forbedres gjennom modernisering, og da måtte gamle tenkemåter, manifestert i hierarkiske og selvkonserverende bebyggelsesmønstre, brytes opp. Bruddet med standssamfunnet krevde en ny organiseringsmåte. Bygningsloven 1845 skulle forandre gatene fra

- halvprivate fellesrom til offentlige rom

I den gamle byen var det uklare grenser mellom private og offentlige byrom. Demokratiseringsprosessen som foregikk gjennom 1800-tallet krevde nøytrale rom der diskusjonen om de offentlige sakene kunne holdes unna private anliggende. Den nye nøytraliteten skulle være gjennomgående for alle norske byer. Byorganiseringen var dermed også forandret fra

- et lokalt til et nasjonalt anliggende

Den enkelte by skulle være delaktig i et større prosjekt, nasjonens modernisering. Byene skulle være likt organisert både fysisk og med hensyn til offentlige organer. Med andre ord innebar moderniseringen av byorganiseringen på 1800-tallet en mye større forandring enn

⁵²⁶ Sennett 1990 s. 48

bare innføringen av en ny lov. Det krevde radikale endringer av tenkemønstre og forståelsesrammer.

Kilder

Litteratur

- Andresen, Astri: *Tromsø gjennom 10000 år. Bind 2. Handelsfolk og fiskerbønder : 1794–1900*. Tromsø 1994a
- Andresen, Astri: "Finnes det byer i Nord-Norge?" i Drivenes, Einar-Arne, Marit Anne Hauan og Helge A. Wold (red.), *Nordnorsk kulturhistorie b.2*, Oslo 1994b
- Aschehoug, T. H, *De norske kommuners Retsforfatning før 1837*, Christiania 1897
- Aspen, Jonny og Jarle Strømodden: "New York – den nøytrale byen. Intervju med Richard Sennett" i *ARR, Idéhistorisk tidsskrift 4/1991*
- Aspen, Jonny og John Pløger (red.): *På sporet av byen. Lesninger av senmoderne byliv*, Oslo 1997
- Aspen, Jonny: *Byplanlegging som representasjon – en analyse av Harald Hals' generalplan for Oslo av 1929*, Oslo 2003
- d'Aunet, Leonie: *Voyage d'une femme au Spitzberg*, Arles 1995 (1854)
- d'Aunet, Leonie: *En pariserinnes reise gjennom Norge til Spitsbergen anno 1838*, Oslo 1968
- Authén Blom, Grethe: "Magnus Lagabøters bylov og Trondheim med en innledning om Bergen bylovs overføring til rikets øvrige kjøpsteder" i *Trondhjemske samlinger bind 9/hefte 2*, Trondheim 1974
- Bakke, Petter: "Tromsø by's utvikling" i *Årbok for Fortidsminneforeningen 1983*
- Balsvik, Randi Rønning: *Vardø: Grensepost og fiskevær 1850-1950*, Vardø 1989
- Balsvik, Randi Rønning: "Vardø 1850-1950. Grensepost og fiskevær" i *Nordnorsk byhistorie II. Særprent av Håloygminne 2/1990*
- Beronka, Johan: *Vadsø bys historie: med spredte bidrag til Varangers historie*, Vadsø 1933
- Bertelsen, Reidar: "Er Vardø og Hammerfest de eldste byene i Nord-Norge?" i *Nordnorsk byhistorie II. Særprent av Håloygminne 2/1990*
- Bjerkås, Ola: *Preste- og prostearkiver. En brukerveiledning*, Oslo 1997
- Blom, Gustav Peter: *Bemærkninger paa en reise i Nordlandene og igjennom Lapland til Stockholm, i aaret 1827*, Christiania 1830
- Bottolfsen, Øystein: "Finnmarksbyene og fylkeskommunen" i *Nordnorsk byhistorie II. Særprent av Håloygminne 2/1990*
- Brantenberg, Tore: *Sosial boligbygging i Norge 1740-1990. Fra arbeiderbolig til husbankhus*, Oslo 1996a
- Brantenberg, Tore: *Sosial boligbygging i Europa 1335–1985. Fra slaveby til haveby – europeiske arbeiderboliger i et arkitektonisk perspektiv*, Oslo 1996b
- Bratberg, Terje T. V.: *Bygningsloven 150 år 1845–1995. Lovens opprinnelse og utvikling*, Steinkjer 1995

- Bratrein, Håvard Dahl og Einar Niemi: "Inn i riket. Politisk og økonomisk integrasjon gjennom tusen år" i Drivenes, Einar-Arne, Marit Anne Hauan og Helge A. Wold (red.), *Nordnorsk kulturhistorie b.1*, Oslo 1994
- Brekke, Nils Georg, Per Jonas Nordhagen og Siri Skjold Lexau: *Norsk arkitekturhistorie. Frå steinalder og bronsealder til det 21. århundre*, Oslo 2003
- Broch, Theodor: *Lærebog i bygningskunsten. II. bind. Borgerlig bygningskunst. Vandbygningskunst. Vei- og brobyggingskunst*, Christiania 1846
- Brochmann, Odd: *Bygget i Norge bind 2 Fra 1814 til etterkrigstiden (1979)*, Oslo 2003
- Buch, Leopold von: *Resa igenom Norrige åren 1806, 1807 och 1808*, Stockholm 1814
- Bull, Ida: "H. Hoë & Co", innledning i katalog til privatarkiv nr. 280, Statsarkivet i Trondheim 1992
- Carlsson, Helena: *Bohuslänska gårdar som form och funtion – en fördjupande analys. Licentiatavhandling i Arkitektur*, Stockholm 2007
- Christensen, Arne Lie: *Den norske byggeskikken: hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid*, Oslo 1995
- Christensen, Dan Ch.: *Det moderne projekt: teknik & kultur i Danmark-Norge 1750–(1814) 1850*, København 1996
- Coldevin, Axel: *Bodø bys historie*, Bodø 1937
- Coldevin, Axel: *Bodø by 1816-1966*, Bodø 1966
- Dancke, Trond M. E.: *Opp av ruinene. Gjenreisningen av Finnmark 1945–1960*, Oslo 1986
- Danielsen, Rolf: "Hammerfests tilblivelse som by i europeisk og dansk-norsk helstatsperspektiv" i *Nordnorsk byhistorie I. Særprent av Håløygminne 1/1990*
- Dawson Hooker, William: *Notes on Norway, or a brief journal of a tour made to the northern parts of Norway in the summer of MDCCCXXXVI*, Glasgow 1839
- Domenig, Gaudenz: "Diffusionist" i Oliver, Paul (ed.), *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, vol. 1, Cambridge 1997
- Drivenes, Einar-Arne: "Industrialiseringa og de nordnorske byene" i *Nordnorsk byhistorie I. Særprent av Håløygminne 1/1990*
- Eldal, Jens Christian: "Nordan, Jacob Wilhelm" i Nasjonalgalleriet (red.) *Norsk kunstnerleksikon bind 3*, Oslo 1986
- Eldal, Jens Christian: *Kirker i Norge bind 3. Med historiske forbilder. 1800-tallet*, Oslo 2002
- Eliassen, Finn-Einar: *Norsk småbyfødalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800*, Oslo 1999
- Eliassen, Finn-Einar: "Småbyenes storhetstid, ca. 1500–1830" i *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo 2006
- Erlie, Gisle, Kjell Jacobsen, Dag Nilsen og Terje Norsted: *Sjøgata – det gamle Mosjøen*, Mosjøen

1979

- Fairclough, Norman: *Critical discourse analysis. The critical study of language*, Harlow 1995
- Fladby, Rolf: *Hvordan Nord-Norge ble styrt. Nordnorsk administrasjonshistorie fra 1530-åra til 1660*, Tromsø – Oslo – Bergen 1978
- Fladby, Rolf og Leif T. Andressen: *Våre gamle kart*, Oslo 1981
- Foucault, Michel: *L'archéologie du savoir (1969)*, Paris 1976
- Foucault, Michel: *The archaeology of knowledge*, London/New York 1989
- Foucault, Michel: *L'ordre du discours*, Paris 1971
- Foucault, Michel: *Diskursens orden*, Oslo 1999
- Fulsås, Narve: *Havet, døden og vêret. Kulturell modernisering i Kyst-Noreg 1850–1950*, Oslo 2003
- Garnert, Jan: *Anden i lampan. Etnologisk perspektiv på ljus og mørker*, Stockholm 1993
- Gjelsvik, Tore: *The Nordland post office: on land and at sea*, Trondheim 2005
- Gordon, Colin (ed.): *Power/knowledge: selected interviews & other writings 1972–1977 by Michel Foucault*, New York 1980
- Grendahl, Torleif (red.) *Jordskifteverket gjennom 100 år 1859–1958*, Oslo 1959
- Gudbrandson, Terje: *Bodin bygdebok II – 3. Gårds- og slektshistorie for Kirkegrenda*, Bodø 1989
- Guneriusen, Willy: *Å forstå det moderne. Fremskrittstro, rasjonalitet, ambivalens og irrasjonalitet i diskursen om modernitet*, Oslo 1999
- Gunnarsjaa, Arne: *Arkitekturleksikon*, Oslo 1999
- Habermas, Jürgen: *Borgerlig offentlighet - dens fremvekst og forfall. Henimot en teori om det borgerlige samfunn (Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft, 1961)* Oslo 1991
- Haffner, M.: "Broch, Theodor Christian" i *Norsk biografisk leksikon b.2*, Oslo 1925
- Hage, Ingebjørg: "Byarkitektur og byplanlegging i Nord-Norge på 1800-tallet" i *Nordnorsk byhistorie II. Særprent av Håloygminne 2/1990*
- Hage, Ingebjørg: *Som fugl Fønix av asken? Gjenreisingshus i Nord-Troms og Finnmark*, Oslo 1999
- Hage, Ingebjørg: "Kystens bosetting og bebyggelse" i Hage, Ingebjørg, Elin Haugdal, Bodil Ruud og Sveinulf Hegstad (red.), *Arkitektur i Nord-Norge*, Bergen 2008
- Hagerup, Vegard: *Byplanlovgiving i Norge 1845–1924*, Skrift 2/1979
- Hall, Thomas (ed.): *Planning and Urban Growth in the Nordic Countries*, London, New York, Tokyo, Melbourne, Madras 1991
- Hall, Thomas: "Den moderna planeringens genombrott. Lagstiftning, beslutsprocess och planeringsvisioner" i Hall, Thomas & Katarina Dunér (red.) *Den svenska staden. Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, Stockholm 1997
- Hartmann, Sys og Villads Villadsen, *Danmarks arkitektur. Byens huse. Byens plan*, København 1979

- Helland, Amund: *Norges land og folk. Topografisk-statistisk beskrivelse over Finmarkens amt. Den almindelige del*, Kristiania 1905
- Helland, Amund: *Norges land og folk. Topografisk-statistisk beskrivelse over Finmarkens amt. Byerne og herredene*, Kristiania 1906
- Helland, Amund: *Norges land og folk. Topografisk-statistisk beskrivelse over Nordlands amt. Den almindelige del*, Kristiania 1907
- Helland, Amund: *Norges land og folk. Topografisk-statistisk beskrivelse over Nordlands amt.. Byerne og Søndre og Nordre Helgeland fogderi*, Kristiania 1908
- Helle, Knut: "Fra opphavet til omkring 1500" i *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo 2006
- Henriksen, Jørn: "Mangeromstufte på finnmarkskysten" i Hage, Ingebjørg, Elin Haugdal, Bodil Ruud og Sveinulf Hegstad (red.), *Arkitektur i Nord-Norge*, Bergen 2008
- Holmsen, Andreas: "Helland, Amund Theodor" i *Norsk biografisk leksikon bind 6*, Oslo 1934
- Holmsen, Andreas: "Kraft, Jens Edvard" i *Norsk biografisk leksikon bind 7*, Oslo 1936
- Hosar, Hans P.: *Kunnskap, dannelse og krigens krav : Krigsskolen 1750–2000*, Oslo 2000
- Hurton, William: *A voyage from Leith to Laplan; or, Picture of Scandinavia in 1850 vol. II*, London 1851
- Haaland, Anders: *En by tar form. Stavangers bebyggelse 1815–1940*, Stavanger 1999
- Imsen, Steinar og Harald Winge: *Norsk historisk leksikon*, Oslo 1999
- Iversen, Klaus: *100 år med lys og varme. Hammerfest Elektrisitetsverk 1891–1991*, Hammerfest 1991
- Jakhelln, Gisle: "Byboligen i Bodø" i *Bodøboka. Nordland fylkesmuseums årbok*, Bodø 1985
- Jensen, Rolf H.: *Moderne norsk byplanlegging blir til*, doktorgradsavhandling, Trondheim 1980
- Johannessen, Knut, Ole Kolsrud, Dag Mangset (red.): *Håndbok for Riksarkivet*, Oslo 1992
- Jonsson, Hedvig Brander: "Porten som gräns, öppning och manifestation" i Johansson, Britt-Inger og Christian Lovén (red.), *Byggnader og betydelse. En antologi om arkitektur*, Stockholm 2000
- Jørgensen, Hans-Jørgen: *Det norske tollvesens historie. Fra middelalderen till 1814*, Oslo 1969
- Kavli, Guthorm: *Trønderske trepaléer*, Oslo 1966
- Keilhau, B. M.: *Reise i Öst- og Vest-Finmarken samt til Beeren-Eiland og Spitsbergen, i Aarene 1827 og 1828*, Christiania 1831
- Kiil, Alf: *Arkivkunnskap. Statsarkiva*, Oslo 1969
- Kiil, Alf: *Før Bodø ble by. Hundholmens historie og forspillet til Bodøsaken*, Bodø 1989
- Kjeldstadli, Knut: "Standssamfunnets oppløsning. Eller: Historien om skomakeren som forlot sin lest for å bli sin egen lykkes smed" i *Kontrast 77. Tidsskrift for politikk kultur kritikk*, 7/1978
- Kjørup, Søren: *Menneskevidenskaberne. Problemer og traditioner i humanioras videnskabsteori*, Roskilde 1996
- Knutsen, Nils Magne og Per Posti (red.): *La Recherche. En ekspedisjon mot nord. Bilder fra Norge og*

- Spitsbergen, Tromsø 2002
- Kyllingstad, Røyne: "Kjerringøy handelssted" i *I Gjonelag med byggeskikken. Festskrift til Erling Gjone på 80-årsdagen 8. mai 1978*, Oslo 1978
- Larsen, Knut Einar: *Trebyen: bybranner og byfornyelse. en undersøkelse av byggevirksomheten i Trondheim og utviklingen av norsk bygningsrett 1814–1845*, doktorgradsavhandling, Trondheim 1988
- Lexau, Siri Skjold: *Kongens byer. Den internasjonale bakgrunnen for Christian 4s byplanlegging i Norge*, Bergen 2007
- Lilius, Henrik: "The Birth and Development of the Finnish Gridplan Town" i *Asemakaava ja kaupunki. Genius Loci. Town and its plan*, Helsinki 1980
- Linn, Björn: *Arkitektur som kunnskap*, Stockholm 1998
- Linstow, H. D. F.: *Udkast til Kirkebygninger paa Landet i Norge. Veiledning for de Kirke-Eiere, som uden Arcitects Hjelp ville opføre Kirker hensigtsmessigen og med Oeconomi*, Christiania 1829
- Lorange, Erik: "Formelle byplaner og selvgrodde byer" i Olsen, Arne og Asle Selfors (red.), *Fysisk planlegging*, Oslo 1986
- Lorange, Erik: *Historiske byer: fra de eldste tider til renessansen*, Oslo 1990
- Lorange, Erik: *Historiske byer : fra renessansen til industrialismen*, Oslo 1995
- Lund, Nicolay: *Reise igjennem Nordlandene og Vestfinmarken i sommeren 1841*, Christiania 1842
Magnus Lagabøters bylov oversat av Knut Robberstad, Universitetet ved Absalon Taranger (utg.), Kristiania 1923
- Moe, Knut: "Arealdisponering på Bodøhalvøya i historisk perspektiv" i *Bodø boka. Nordland fylkesmuseums årbok 1984*, Bodø 1984
- Molaug, Svein: *Vår gamle kystkultur*, Oslo 1985
- Moltubakk, Nils-Jørgen: *Draumen om den gode byen. Ei studie av fysisk planlegging på Lillehammer 1827–1965*, eksamensarbeid NTH, Institutt for by- og regionplanlegging, Trondheim 1988
- Munksgaard, Jan Henrik: "Renessansenbyen" i Garmann Johnsen, Vibeke, *Arkitekturguide for Kristiansand. Aritektur- og byplanhistorie*, Kristiansand 2002
- Myhre, Jan Eivind: "Byens grenser og den urbane terskel" i *Håøyminne 1/2000*
- Myhre, Jan Eivind: "Den eksplosive byutviklingen 1830–1920" i Helle, Knut, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu, *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo 2006
- Mykland, Knut: *Gjennom Nødsår og krig 1648–1720, bind 7* i Mykland, Knut (red.), *Norges historie*, Oslo 1977
- Mykland, Liv: *Håndbok for brukere av statsarkivene*, Oslo 2005
- Myrvoll, Siri: "Vågsbunnen i Bergen. Arkeologi om byregulering" i *Riksantikvarens rapporter 18*, Bergen 1990
- Neumann, Iver B.: *Mening, materialitet, makt. En innføring i diskursanalyse*, Oslo 2001

- Nielsen, Reidar: *Kjenn den friske uværsblest*, Hammerfest 2003
- Niemi, Einar: *Vadsøs historie. Bind I Fra øyvær til kjøpstad (inntil 1833)*, Vadsø 1983
- Niemi, Einar: "Byhistorie i Nord-Norge – et utsyn" i *Nordnorsk byhistorie I. Særprent av Håloygminne I/1990*
- Niemi, Einar: [Upublisert manus til Vadsøs historie bind 2]
- Nilsen, Dag: "Sjøgata-prosjektet i Mosjøen" i *Årbok for Fortidsminneforeningen 1983*
- Nilsen, Dag: "Byggeskikken i Mosjøen. Ca. 1860–1940" i *Vefsn bygdebok særbind IV 1988*
- Nilsen, Dag: "Gjenreisningsplanlegging for en finnmarksby etter 2. verdenskrig" i *Nordnorsk byhistorie II. Særprent av Håloygminne 2/1990*
- Nissen, Kristian: "Rode, Frederik", *Norsk biografisk leksikon bind XI*, Oslo 1952
- Nordland Fylkesmuseums Årbok 1984*, Bodø 1984
- Nordlandsmuseets årbok 1992. Bodø i bilder*, Bodø 1992
- Oliver, Paul (red.): *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, Cambridge 1997
- Olsen, Bjørnar: "Barthes – from sign to text" i Tilley, Christopher (ed.), *Reading material culture*, Oxford/Cambridge 1990
- Paul, Jürgen: "Camillo Sitte" i *Architectural theory from the renaissance to the present*, Köln 2003
- Pløger, John: *Byens språk*, Oslo 2001
- Popperud, Erling, *Streiftog gjennom Kongsberg Våpenfabrikks historie 1814–1975*, Kongsberg 1981
- Pryser, Tore: *Norsk historie 1814–1860: frå standssamfunn mot klassesamfunn*, bind 4 i Thoresen, Una (red.), *Norsk historie*, Oslo 1999
- Rapoport, Amos: *Human Aspects of Urban Form. Towards a Man – Environment Approach to Urban Form and Design*, Oxford, NewYork, Toronto, Sydney, Paris, Frankfurt 1977
- Rasmussen, Tarald: "Kristelig og borgerlig offentlighet i Norge på 1800-tallet", i Rasmussen, Tarald og Trygve Wyller (red.), *Kristelig og borgerlig offentlighet i Norge*, KULTs skriftserie nr. 53, Oslo 1996
- Rawert, Jørgen Henrik: *Udførlig Beretning om den Plan der blev lagt og udført i Anledning af den store Ildebrand i Kiøbenhavn 1795*, København 1800
- Rentzhog, Sten: *Stad i trä*, Uddevalla 1967
- Rode, Frederik: *Optegnelser fra Finmarken samlede i aarene 1826–1834*, Skien 1842
- Rosted, Jacob: "Indbydelsesskrift" (1820) i Ebbestad Hansen, Jan-Eirik (red.), *Norsk tro og tanke 1800–1940*, Oslo 1998
- Rossi, Aldo: (*L'Architettura della Citta*, 1966) *The Architecture of the City*, Cambridge (Mass.)/London 1982
- Sandvik, Gudmund: "Salet av landskyrkjene i Sør-Noreg i 1720-åra i perspektiv" i *Kyrkja i lokalsamfunnet*, Kristiansand 1987

- Schiøtz, Johannes: "Rode, Hans Henrich" i *Norsk biografisk leksikon bind XI*, Oslo 1952
- Schnitler, Carl W.: *Slegten fra 1814*, Kristiania 1911
- Seip, Anne-Lise: *Nasjonen bygges 1830–1870, bind 8* i Helle, Knut, Knut Kjeldstadli, Even Lange og Sølvi Sogner (red.), *Aschehougs Norges historie*. Oslo 1997
- Sennett, Richard: *The Conscience of the Eye. The Design and Social Life of Cities*, New York 1990
- Sennett, Richard: "The Grid" i Aspen, Jonny og John Pløger (red.), *På sporet av byen. Lesninger av det senmoderne byliv*, Oslo 1997
- Sennett, Richard: *1998 Raoul Wallenberg Lecture, "The Spaces of Democracy"*, Michigan 1998
- Shapiro, Michael J.: *The Politics of Representation. Writing Practices in Biography, Photography, and Political Analysis*, Michigan 1988
- Sivertsen, Jørgen: *Hammerfest 1789–1914*, Hammerfest 1973
- Smaaskjær, Svein (red.): *Hammerfest sett med besøkendes øyne*, Tromsø 1989
- Smith, Gabriel: *Utsigt over det norske havnevæsens historie til 1914*, Kristiania 1923
- Sogner, Sølvi: *Krig og fred 1660–1780, bind 6* i Helle, Knut, Knut Kjeldstadli, Even Lange og Sølvi Sogner (red.), *Aschehougs Norges historie*. Oslo 1995
- Sollied, Peter Ravn: *Prester, prestegjeld og kirker i Finnmarken i det 17de århundrede*, Kristiania 1901
- Stang, Emil: *Norsk bygningsrett*, Oslo 1943
- Storm Munch, Jens: "Den historiske utviklingen av byer og tettsteder i Nord-Norge" i *Håløygminne* 2/1982
- Sundvall, Helen Nina: *Musikkpaviljonger i Nord-Norge – ikke bare for musikk*, masteroppgave i kunsthvitenskap, Tromsø 2005
- Svanberg, Erling og Sigvart Simonsen: "Kommunikasjonene" i Moe, Knut (red.) *Bodin bygdebok bind 1 annen del*, Bodø 1961
- Svendsen, Ola Øgard: *Fredede hus og anlegg. Finnmark, Troms, Nordland*, Oslo 1981
- Svestad, Asgeir: *Oldsakenes orden. Om tilkomsten av arkeologi*, Oslo 1995
- Sæther, Per: "Arbeiderboliger. Hustyper og boligforhold ved verks- og industrisamfunn" i *Byggekunst* 2/1979
- Sørby, Hild: *Klar – ferdig – hus. Norske ferdighus gjennom tidene*, Oslo 1992
- Sørmoen, Oddbjørn: *Kirker i Norge bind 2. 1700-tallet. Skjønnhetens århundre*, Oslo 2001
- Trædal, Vidar: "Kirkebygging i Finnmark på 1600- og 1700-tallet" i Hage, Ingebjørg, Elin Haugdal, Bodil Ruud og Sveinulf Hegstad (red.), *Arkitektur i Nord-Norge*, Bergen 2008
- Unstad, Inger Helen: *Bygget form langs den nord-norske kyst*, diplomoppgave Trondheim 1992
- Winckelmann, Johann: *Geschichte der Kunst des Altertums (1764)*, Wien 1934
- Winther Jørgensen, Marianne og Louise Phillips: *Diskursanalyse som teori og metode*, Roskilde 1999
- Wolff, J. U.: "Biskop i Trondhjem dr. Fr. Nannestads optegnelser i hans almanakk av 1750 om kirker

- i Nord-Norge" i *Tromsø museums årshefter* 3/1942
- Worm-Müller, Jacob S.: "Blom, Gustav Peter" i *Norsk biografisk leksikon bind 2*, Oslo 1925
- Ytreberg, Nils Andreas: *Tromsø bys historie. Første bind*, Oslo 1946
- Ytreberg, Nils Andreas: "Sommerfelt, Ole Hannibal" i *Biografisk leksikon, b.14*, Oslo 1962
- Zucker, Paul: *Town and Square. From the Agora to the Village Green* (1959), Cambridge (Mas.) og London 1970
- Ørum-Nielsen, Jørn: *Længeboligen. Om langhuse, længehuse, huse på række og rækkehus*, København 1988
- Åkerstrøm Andersen, Niels: *Institutionel historie – en introduktion til diskurs- og institutionsanalyse*, København 1994
- Åkerstrøm Andersen, Niels: *Diskursive analysestrategier. Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*, København 1999

Andre trykte kilder

- Aftryk af forhandlingsprotokollene m.v. for den ved kgl. Resolution af 28de Mai 1877 nedsatte Kommision for Udarbeidelse af Udkast til Plan for Havnearbeider*, Christiania 1878
- Beretning om rigets oeconomiske tilstand i aarene 1861-1865. Første hefte inneholdende de af rigets amtmænd afgivne specielle beretninger*, Christiania 1868
- Finmarksposten* nr. 82, 16. september 1890
- Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 28de Mai 1877 naadigst nedsatte Kommision for Udarbeidelse af Udkast til Plan for Havnearbeider navnlig i Fiskeridistriktene*, Christiania 1881
- Stortingsforhandlingene* 3. del 1827
- Stortingsforhandlingene* 1. del 1839
- Stortingsforhandlingene* 8. del 1845

LOVER OG FORORDNINGER

- Anordning 17. november 1786 angående de friheter som forundes de på Island opprettede kjøpsteder.
- Anordning 17. juli 1789 som bestemmer de friheter som forunnes kjøpstedene i Finnmark.
- Forordning 18. august 1767 angående brannforsikringsanordning for kjøpsteder i Norge.
- Forordning 5. september 1787 angående den Finmarkske handels frigivelse med mere.
- Høyeste resolusjon 31. oktober 1890 angående skjerpelser i den gjeldende bygningsloves forskrifter i Hammerfest.

Kongelig resolusjon 7. juli 1828 om regler for bygningsvesenet i Lillehammer.
Kongelig resolusjon 18. oktober 1828 angående approbasjon av arkitekt Linstows typetegninger for kirker i Norge.
Kongelig resolusjon 16. juli 1838 angående bygningsvesenet i Vadsø.
Kongelig resolusjon 11. august 1840 angående bygningsvesenet i Sarpsborg.
Kongelig resolusjon 28. mai 1877 angående kommisjon for utarbeidelse av plan for havnearbeider fra Kristiansand til Kirkenes.
Kongelig resolusjon 30. august 1884 angående Bodø kjøpstad som eget kirkesogn.
Lov 1. august 1821 angående de Nordlandske Kirkers Salg.
Lov 24. juli 1827 angående Bygningsvæsenet i Christiania.
Lov 14. januar 1837 om formannskaper i kjøpstedene.
Lov 19. august 1845 om den alminnelige brannforsikringsinnretning for bygninger.
Lov 24. september 1851 angående kirker og kirkegårder.
Lov 3. juni 1874 angående utvidelse av Hammerfest bys territorium.
Lov 26. mai 1900 om utvidelse av Bodø bys territorium.
Plakat 30. oktober 1789 som sier at kjøpstadsprivilegier for Tromsø blir utsatt.
Reskript 18. juli 1721 angående salg av kirker på landet i Sør-Norge til og med Trondhjems amt.
Reskript 20. november 1750 angående omkostninger ved reparasjon av kirker og kirkegårder.

Arkiver

Forkortelser: SAT (Statsarkivet i Trondheim), SATØ (Statsarkivet i Tromsø), RA (Riksarkivet), IKAF (Interkommunalt arkiv Finnmark), BT (Teknisk etat, Bodø kommune)

Amtmannen i Nordland, SAT

Amtmannen i Finnmark, SATØ

Biskopen i Tromsø stift / Hålogaland / Nord-Hålogaland bispedømme, SATØ

Byfogden i Hammerfest, SATØ

Finnmarkens amtsdireksjon, SATØ

Fogde-sorenskriveren i Vest-Finnmark, SATØ

Historisk kartsamling, Statens kartverk

Kartsamlingen Ln. 230, SAT

Kirkedepartementets kontor for kirke og geistlighet, RA

Reguleringskommisjonen i Hammerfest, IKAF

Reguleringsprotokoll for Bodø by, BT

Senja og Tromsøs fogderi, SATØ

Tromsø / Nord-Hålogaland stiftsdireksjon, SATØ

Liste over illustrasjoner

- I A.** Mosjøens bebyggelse rundt 1860. Utsnitt av kart. Erlie, Jacobsen, Nilsen og Norsted 1979 s. 61. Bearbeidet av forfatteren.
- I B.** Bodøs bebyggelse omkring 1860. Utsnitt av reguleringskart 1860. Bearbeidet av forfatteren.
- I C.** Middelalderbyen på Vadsøya. Rekonstruksjonstegninger av Arvid Sveen. Niemi 1983 s. 120-123
- I D.** Kristiansands byplan 1665. Tegning av Erik Lorange etter Hans Gosens kart. Lorange 1995 s. 198.
- I E.** Kristianstads byplan ca. 1650. Tegning av Erik Lorange etter ulike kart fra omkring 1650. Lorange 1996 s. 185.
- I F.** Stratigrafi som viser adskilte, historiske lag, og artefakter som tilhører hvert lag. Illustrasjon av Kari K. Kristoffersen, Bergen museum.
- 2 A.** Kart over Hammerfest av kjøpmann Akermann fra 1808. RA, kartsamlingen, KG II 161.
- 2 B.** Kart over Hammerfest av ingeniørkaptein Friis fra 1810. Statens kartverk.
- II A.** Kart over byer i Norge omkring 1800. Eliassen 2006 s. 203.
- 3 A.** Hammerfest på vestsiden av Kvaløya (venstre) og byen med stedsnavn (høyre). Utsnitt av kart over Finnmark fylke. Helland 1905 og illustrasjon av forfatteren.
- 3 B.** Bodø med Vestfjorden i vest (venstre) og byen med stedsnavn (høyre). Utsnitt av hydrografisk kart over Nordland fylke. Helland 1907 og illustrasjon av forfatteren.
- 3 C.** Befolkningskurve for Bodø (rød) og Hammerfest (grønn) på 1800-tallet. Illustrasjon av forfatteren.
- 3 D.** Kart over Hammerfest i 1788 av landmåler Bredal. Hammerfest historielag.
- 3 E.** Kart over Hammerfest-neset i 1788 av landmåler Bredal. Hammerfest historielag.
- 3 F.** Hus med hage i Skippergata i Tromsø. Foto ved forfatteren 2008.
- 3 G.** Byplankonsept for Tromsø i 1788 av amtmann Sommerfeldt. Ytreberg 1946 s. 87.
- 4 A.** Reguleringskart over Lillehammer 1828. Moltubakk 1988 s. 24.
- 4 B.** Grunnriss av Vadsø omkring 1834 av Hyld. Einar Niemis kopi.
- 4 C.** To perspektiver på gater og hus i Hammerfest. Utsnitt av litografien "Rue Principale" fra 1838 av Auguste Mayer. Knutsen og Posti 2002. Utsnitt av kart over Hammerfest 1856. SATØ, Byfogden i Hammerfest, nr. 69.
- 5 A.** Reguleringskart over Hammerfest fra 1867. Dette er en av fem plansjer som ble laget i forbindelse med arbeidet med reguleringsplanen som ble approbert i 1872. Plansje 2 viser området

øst for dette frem til Storelva, plansje 3 viser et område innerst i bukta fra Storelva. Plansje 4 viser nordsiden av bukta, og plansje 5 er selve Fugleneset. RA, kartsamlingen, Reg. 16.

5 B. Utsnitt av fig. 5 A som viser bebyggelsen omkring torvet. En del bebyggelse lå i områder som ble regulert til Torvalmendingen som skulle gå øst-vest på sørsiden av torvet. Dessuten skulle Strandgaden, som kom fra sør, gå over i Ringskjærmendingen på nord-østsiden av torvet.

5 C. Kart over Hammerfest i 1867 der allmenningene er markert med gult. Fra ytterst på neset til munningen av Storelva i øst hadde man 1) Fjorgangsallmenningen, 2) Ringskjærallmenningen, 3) Torvallmenningen (ikke realisert), 4) Kirkeallmenningen, 5) Værftsallmenningen, 6) Smedallmenningen, 7) Rostadallmenningen, 8) Jentoftallmenningen, 9) Gjerdeallmenningen, 10) Dampskipsallmenningen, 11) Magasinallmenningen ved sjøen som går over i 12) Skipperallmenningen lenger sør, 13) Stenkullsallmenningen og 14) Materialallmenningen. Illustrasjon av forfatteren.

5 D. Reguleringskart over det utvidede byterritoriet i Hammerfest av H. J. Randby. RA, kartsamlingen, Reg. 117.

5 E. Reguleringskart over det brannherjede strøk i Hammerfest 1890. RA, kartsamlingen, Reg. 150.

5 F. Reguleringskart over Bodø 1860 av Holmboe. Coldevin 1966 s. 174.

5 G. Utdrag fra Bodø bys reguleringsprotokoll 19. februar 1885. BT.

5 H. Utsnitt av reguleringskartet over Bodø som ble approbert i 1887. BT.

5 I. Reguleringskart over Bodø 1893 av ingeniør Nicolai S. Krums, samt med tilføyelser og reguleringsforslag frem til 1913. RA, kartsamlingen, Reg. 237.

III A. Kvartalstyper i Lilius 1980 s. 77. a) smalt kvartal etter middelalderprinsipper, b) bredt kvartal med enkel akse, c) bredt kvartal med dobbel akse.

6 A. Havnebebyggelse i Bodø 1819. Utsnitt av M. Mathisens akvarell. Coldevin 1966 s. 65.

6 B. Havnebebyggelse i Hammerfest 1838. Utsnitt av litografien "Hammerfest, vue prise à l'est de la ville" fra 1838 av Auguste Mayer. Knutsen og Posti 2002.

6 C. Rød stiplet linje viser den gamle, naturlige fjæra i Verfts fjæra i Hammerfest. Utsnitt av reguleringskart 1867 (jf. fig. 5 A) bearbeidet av forfatteren.

6 D. Landgangskaia i Bodø i 1897 og utsnitt av kart fra 1880-tallet der kaia er markert med rødt av forfatteren. *Nordland Fylkesmuseums Årbok 1984* s. 21. BT.

6 E. Dampskipskaia i Bodø slik den kunne ses fra Storgata og utsnitt av reguleringskart 1907. Sjølinja fra 1800-tallet er markert med rødt av forfatteren. Salten museum. BT.

6 F. Dampskipskaia i Bodø 1905. Salten museum.

6 G. Forslag til anlegg av to moloer i Hammerfest: en fra byneset og en fra Fuglenes. *Aftryk af Forhandlingsprotokollerne m. v. 1878*.

7 A. Utsnitt av et militærkart over Hammerfest fra 1810 (jf. fig. 2 B).

7 B. Storgata i Hammerfest i 1838, utsnitt av litografi (jf. fig. 4 C).

- 7 C.** Utsnitt av kart over Bodøhalvøya fra omkring 1808. Statens kartverk.
- 7 D.** Husrekker i Nedre Grønnevolds gate sett mot øst. Sivertsen 1973 s. 55.
- 7 E.** Utsnitt av kart over Hammerfest fra 1834. Husrekker på Grønnevolden markert med rødt av forfatteren. Rode 1842.
- 7 F.** Utviklingen av kvartalet i Nedre Grønnevolds gate fra 1820-årene til 1840-årene i plan og oppriss. Prikkete skravering står for tilbyggingene på 1840-tallet. Illustrasjon av forfatteren.
- 7 G.** Utsnitt av kart over Hammerfest i 1856 med kvartalet markert med rødt av forfatteren. SATØ, Byfogden i Hammerfest, nr. 69.
- 7 H.** Utsnitt av kart over Hammerfest i 1867 (jf fig. 5 A) med kvartalet markert med rødt av forfatteren.
- 7 I.** Utsnitt av kart over Hammerfest i 1905 med kvartalet markert med rødt av forfatteren. RA, kartsamlingen, Havnedir-B LVIII 14.
- 7 J.** Nedre Grønnevolds gate i Hammerfest omkring 1900. Det omtalte kvartalet ses på høyre side av gata, og huset F er fremst i bildet. Smaaskjær 1989 s. 130.
- 7 K.** Bebyggelsen i kvartalet i Nedre Grønnevolds gate i Hammerfest 1860 og 1905. Illustrasjon av forfatteren.
- 7 L.** Utsnitt av kart 1856 (venstre) og kart 1905 (høyre) med forfatterens markeringer av kvartalsgrenser (jf. fig. 7 J og 7 L).
- 7 M.** Kvartalet i Bodø sett fra Storgatas vestlige del. Fotografi fra før 1870 da de siste Baklandsstuene skal ha blitt revet. *Nordlandsmuseets årbok 1992*.
- 7 N.** Skisse av Baklandsstuene i Bodø fra midten av 1800-tallet av fyrdirektør Diriks. Coldevin 1966 s. 171.
- 7 O.** Prinsippskisse av Baklandsstuene i Bodø sett fra nord (sjøsiden) i 1807. Den østlige rekka (venstre side) inngikk i kvartalet som behandles. Illustrasjon av forfatteren.
- 7 P.** Bodø omkring 1820 med matrikelnummer på bygningene i kvartalsrekka. Illustrasjon av forfatteren.
- 7 Q.** Torvet i Bodø med husrekka i bakgrunnen på slutten av 1800-tallet. Den lave bygningen bak folkemassen er siste rest av Baklandsstuene. Salten museum.
- 7 R.** Torvet i Bodø med kvartalet i bakgrunnen en vinterdag i 1905. Tandberggården fra 1904 ruver på hjørnet av Storgata og Torvgata. *Nordlandsmuseets årbok 1992*.
- 7 S.** Kartutsnitt fra perioden 1860–1907 som viser forholdet mellom bebyggelse og regulering i kvartalet. Markering med rødt av forfatteren. For kildehenvisning se figurene 5 F, 6 D og 6 E. Kartutsnitt 1893 er fra RA, kartsamlingen, Id. 90.

- 7 T.** Tomteutmålinger mellom 1863 og 1873. Gatenavnene stammer fra "gatedåpen" i 1888. Da kvartalet ble regulert i 1863, het gatene Hovedgata (= Storgata) og parallelt Søndregate (= Dronningensgate). Illustrasjon av forfatteren etter skisse fra BT.
- 7 U.** Utsnitt av kart over Bodø som viser kvartalet i 1914. BT.
- 7 V.** Rekkekvartal Ytre Kvenby i Vadsø (Espensengården) slik det ser ut fra gata som går bak kvartalet. Foto ved forfatteren 2004.
- 7 W.** Skillet mellom privat og offentlig byliv var flytende (jf. fig. 4 C).
- 7 X.** De firkantede kvartalene skapte et skarpere skille mellom det private og det offentlige. Bodø slutten av 1800-tallet. Salten museum.
- 8 A.** Utsnitt av reguleringskart over Vadsø 1848 med torvet markert. Illustrasjon av forfatteren.
- 8 B.** Hammerfest sett mot vest i 1798. Tegning av forfatteren etter Jacob Hiorts prospekt. Smaaskjær 1989 s. 10-11.
- 8 C.** Torvet i Hammerfest markert gult. Illustrasjon av forfatteren etter kart over Hammerfest 1834 (jf. fig. 7 E).
- 8 D.** Torvet i Hammerfest 1867. Utsnitt av reguleringskart (jf. fig. 5 A) med markering av forfatteren og illustrasjon av forfatteren som angir bygningene A til J som undersøkes nærmere. Gatenavn fra 1867 brukes her, men før 1840-50 kan en ikke regne med at disse var i bruk.
- 8 E.** Bebyggelsesmønsteret omkring torvplassen i Hammerfest slik det kan ha sett ut før vannposten ble satt opp og huset J ble bygd i 1827. Illustrasjon av forfatteren.
- 8 F.** Fra handelsstedets sjøtun (1700-tallet) til gateløp som deler seg (1820-tallet) til torv med vannpost (fra 1827). Illustrasjon av forfatteren.
- 8 G.** Utsnitt av kart over Hammerfest 1856 der offentlige brønner er markert med rødt av forfatteren (jf. fig. 4 C).
- 8 H.** Torvet i Hammerfest på 1870-80-tallet. Fotografiet til venstre er tatt fra sørsiden av torvet, Ringskjærallmenningen ses til høyre i bildet. Fotografiet til høyre er tatt omtrent fra Ringskjærallmenningen mot utgangen til Storgata. Sivertsen 1973 s. 129 og 157.
- 8 I.** Torvet i Hammerfest 17. juli 1889. Sivertsen 1973 s. 303.
- 8 J.** Æresportal i Hammerfest 1887. Sivertsen 1973 s. 301.
- 8 K.** Oscars plass i Hammerfest. Utsnitt av kart 1905 (jf. fig. 7 L).
- 8 L.** Oscars plass i Hammerfest sett mot nord i 1903. Tromsø museum.
- 8 M.** Utsnitt av M. Mathisens akvarell fra Bodø i 1819. Anlegget sett fra øst. Coldevin 1966 s. 65.
- 8 N.** Rekonstruksjon av plassen i Bodø i 1819. Illustrasjon av forfatteren.
- 8 O.** Kjerringøy handelssted sett mot nord-vest og plantegning. Arkitekturguide for Nord-Norge. Svendsen 1981 s. 53.

- 8 P.** Plan over Storgårdens grunnetasje (nederst) og andre etasje (øverst) i 1807. Fasaden med inngangspartiet var vendt mot hagen på sørøst-siden. Gisle Jakhellns tegning i Gudbrandson 1989 s. 350-351.
- 8 Q.** Et tenkt bevegelsesmønster og hvordan det kan ha forandret seg fra 1819 til 1860. Illustrasjon av forfatteren.
- 8 R.** Bebyggelsen rundt torvet i Bodø i 1860. Illustrasjon av forfatteren etter kart 1860 (fig. 5 F).
- 8 S.** Æresportal i Bodø 1907. Coldevin 1966 s. 331.
- 8 T.** Torvet i Bodø på en festdag omkring 1900. Salten museum.
- 8 U.** Detalj av plan for Ny Carleby fra 1858, som ble tatt med i plansjeverket til Albert Lindhagen i 1875. www.nykarlebyvyer.nu/sidor/KARTA/1875linh.htm
- 9 A.** Prospekt av Hammerfest på 1690-tallet av amtmann Lillienkiold. Kirken som ses i profil mot himmelen er fra 1684. Finnmark fylkesbibliotek / Det Kongelige Bibliotek København.
- 9 B.** Utsnitt av kart over Hammerfest fra 1834 der kirkegården fra 1820-årene er inntegnet som en firkant og kirken fra 1744 er inntegnet som et kors (jf. fig. 7 H). Rød markering av forfatteren.
- 9 C.** Fasaderiss og plan av kirke i Hammerfest som fulgte kjøpmann Aagaards forslag til departementet. RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, Prestegjeldserien: Hammerfest I 1815-1935, nr. 110.
- 9 D.** Linstows kirketype nr. 5. Fasaderiss tavle 5, og grunnriss tavle 6. Linstow 1829.
- 9 E.** Kirke 3 sett fra sør-vest. Utsnitt av litografien "L'ancienne église de Hammerfest" fra 1838 av Auguste Mayer. Knutsen og Posti 2002.
- 9 F.** Det prinsipielle forholdet mellom kirkebygningen og gatenettet i Hammerfest på 1820-tallet (til venstre): A er Kirkeplassen, B er Storgata og C er Strandgata. På 1840-tallet (til høyre) er A den nye Kirkegata, mens B og C er de samme som før. Illustrasjon av forfatteren.
- 9 G.** Utsnitt av reguleringskart over Bodø 1885. BT.
- 9 H.** Utsnitt av reguleringskart over Bodø 1907. BT.
- 9 I.** Kirken i Bodø sett fra Storgården. Salten museum.
- 9 J.** Gamvik kirke fra slutten av 1800-tallet ved siden av "finnekapellet" fra 1700-tallet. Fotografi fra omkring 1896. Tromsø museum.
- 9 K.** Bodø kirke til venstre og middelskolen til høyre på et fotografi fra 1930-tallet. På 1900-tallet ble Solparken, som ses i fremkant, anlagt i kvartalet sør for middelskolen. Salten museum.
- 9 L.** Den katolske kirke i Hammerfest i Nedre Grønnevoldsgate. Sivertsen 1973 s. 266.

